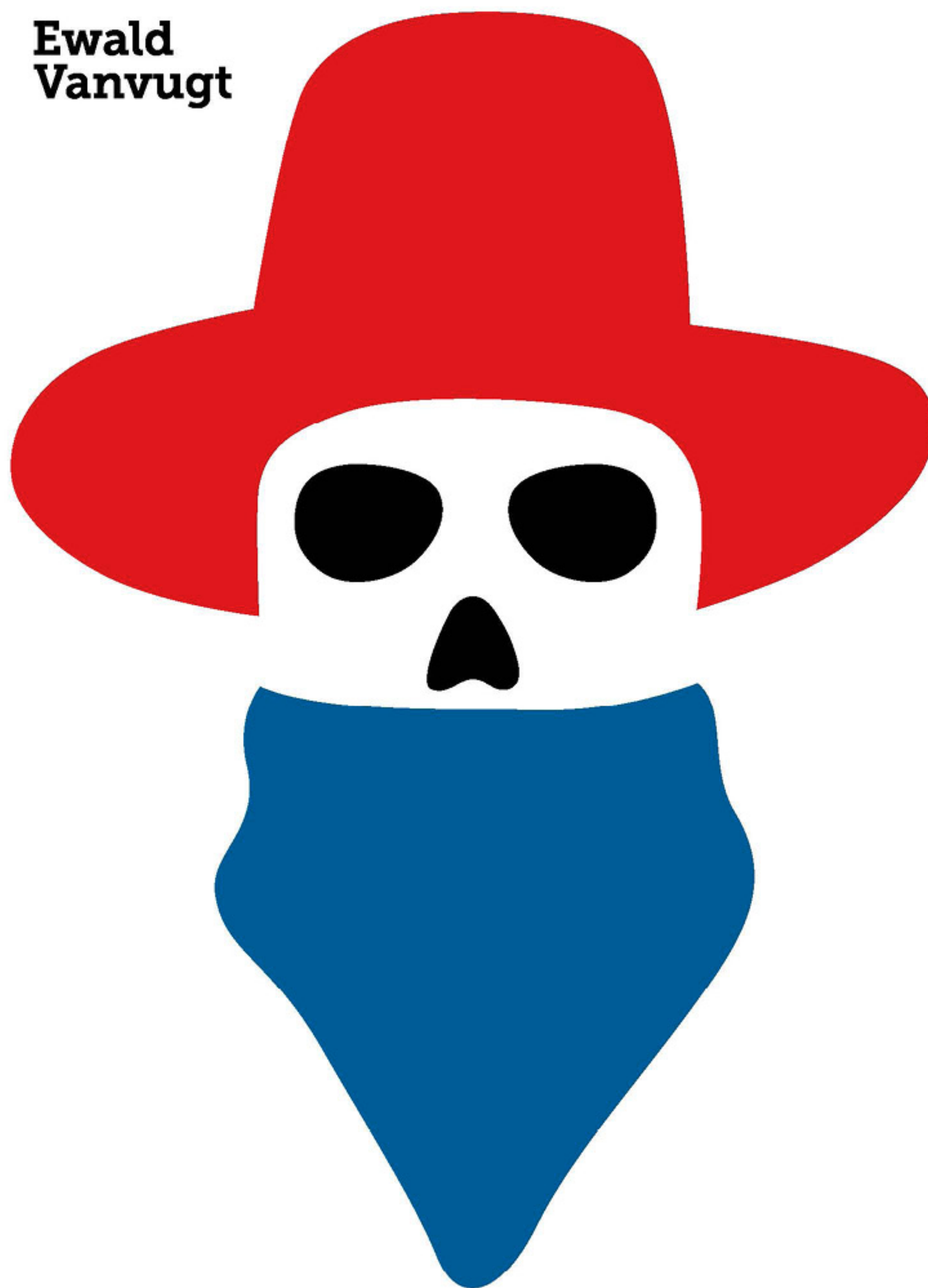
ROOFSTAAT COMPACT

DE ZEVEN GROFSTE MISDADEN VAN NEDERLAND OVERZEE

Ewald Vanvugt

Ewald Vanvugt

Roofstaat compact

De zeven grofste misdaden van Nederland overzee

Nijgh & Van Ditmar / Top Notch
Amsterdam

Bijna alle citaten uit vorige eeuwen zijn in hedendaags Nederlands gespeld; ook de meeste uitspraken tussen aanhalingstekens zijn gemoderniseerd met strikte inachtneming van hun strekking.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de beeldrechten in dit boek te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Eerste druk 2017
Tweede druk (e-book) 2017

www.nijghenvanditmar.nl
www.top-notch.nl

Roofstaat compact. De zeven grofste misdaden van Nederland overzee is volgens het plan van de schrijver door Tess van den Heuvel samengesteld uit *Roofstaat. Wat iedere Nederlander moet weten*.

Nijgh & Van Ditmar / Top Notch
Omslag Jay Sunsmith
NUR 320 / ISBN 978 90 388 0387 6

Dit boek is opgedragen aan Marrie en onze kinderen Bertil en Margita

Inhoud

En er zouden in alle hoofdsteden liederen gezongen worden met refreinen als dit: *Er ligt een roofstaat aan de zee, tussen Oostfriesland en de Schelde!*

Multatuli in *Max Havelaar*

1 | Oorlogszucht

REBELLIE TEGEN HET SPAANSE BEWIND

De wording van de Nederlandse natie speelt zich af in een jong verleden, van vier of hoogstens vijf eeuwen.[1] Ver voordat de eerste Nederlanders in andere werelddelen verschenen leefden zij hun wreedheid en bloeddorst uitvoerig uit op elkaar. Christenen brachten elkaar grotere verliezen toe dan zij te verduren hadden van moslims en heidenen.

Sinds Luther en Calvijn de grote her- en vervormingen van het christendom waren begonnen, streden protestantse en katholieke godgeleerden in Europa over concrete vragen (hadden Adam en Eva navels?) en ongrijpbare bespiegelingen (wat was de betekenis van de transsubstantiatie tijdens de zegeningen van het brood en de wijn?). Maar ook in de tweede helft van de zestiende eeuw liet dit soort zaken de meeste mensen in de Nederlanden koud: zij zouden rustig katholiek en onder het gangbare gezag van de koning van Spanje zijn gebleven wanneer de nieuwe koning Filips II zichzelf niet had overtuigd dat God hem had voorbeschikt voor de machtige taak om het protestantisme te vernietigen.

Uit zijn Habsburgse erfenis bezat hij heerschappij over de Nederlanden. Zijn vader, koning Karel V, had de eenheid van de provincies tegenover het buitenland weten te handhaven, al werd de wezenlijke eenwording steeds tegengehouden door de verse herinnering aan de eeuwen durende, bijna permanente onderlinge oorlogen tussen de verschillende gewesten. De komst van de nieuwe koning betekende onvermijdelijk een grotere afstand tussen het noorden en het zuiden, want anders dan zijn vader, die was opgegroeid in de Nederlanden en Frans sprak, destijds de voertaal in de hogere kringen in Noord-Europa, was Filips II opgegroeid in Spanje en hij sprak alleen Spaans.[2]

Tussen 1555 en 1559 voerde Filips II oorlog met Frankrijk, en dat kostte het Spaanse hof kapitalen. Hij besloot daarom tot een drastische

belastingverhoging in de Nederlanden, waarmee de protestanten uiteindelijk zelf het leger voor hun onderwerping zouden bekostigen. Filips II was een vroom katholiek en fel tegen het opkomende protestantisme. Met verdere wetswijzigingen probeerde hij ketters en rebellen te straffen door hen alles af te pakken. Hiermee ontnam hij bovendien de adel en de gewestelijke staten traditionele bevoegdheden, waardoor niet alleen onteigende en gestrafte ketters en rebellen hadden te lijden maar iedere inwoner met bezit.[3]

Velen kwamen hiertegen in verzet. In 1566 vielen groepen door protestanten betaalde dagloners en paupers uit de sloppenwijken van steden in de Nederlanden kloosters en gebedshuizen aan. Joelend en schreeuwend van pure opwinding vernielden zij altaren, beelden, koorgestoelten, doopvonten, schilderijen, preekstoelen, orgels, misgewaden, liturgische boeken en nog veel meer kunstwerken en cultuurschatten. Deze beeldenstorm kwam voort uit het calvinisme, dat zich in voorgaande jaren vanuit Frankrijk via de zuidelijke Nederlanden op veel plaatsen hecht georganiseerd in een consistorie of kerkenraad van gezeten burgers, naar het noorden had verspreid.[4] In Amsterdam, Den Bosch en tal van plaatsen brak nu een epidemie van demonstratieve vernielingen van kerkelijke kostbaarheden uit. De plunderaars werkten aan de hervorming van de godsdienst en de samenleving door zichzelf en hun opdrachtgevers met de geroofde schatten van de kloosters te verrijken.

Na deze Beeldenstorm stuurde Filips II een nieuwe militaire gouverneur naar het noorden, Fernando Álvarez de Toledo, de hertog van Alva. Op bevel van Alva's rechtbank – de zogeheten Raad van Beroerten, populair de Bloedraad genoemd – pakten de Spaanse troepen 6000 tot 8000 Nederlanders op, van wie velen onder de grond of in het vuur verdwenen.[5] Van 1565 tot 1575 beleefden de Nederlanden het woeligste decennium in hun geschiedenis.

Het Spaanse geweld wakkerde tegengeweld aan. De reden voor de rebellie tegen Spanje was niet van godsdienstige aard, zoals de nationale geschiedschrijving vaak vermeldde, maar zat in de hoge belastingen en de hervorming van de macht. Tegelijk versterkte de dreiging van het juk van de Spaanse Heilige Inquisitie, de rechtbank die was belast met de opsporing

en berechting van ketters, de krachten die pleitten voor vrijheid in denken en spreken. De zogenoemde 'beroerten', later de Opstand genoemd, vormden het begin van de Nederlandse bijdrage aan de langdurige oorlog tussen rooms-katholieken en protestanten, tussen Zuidwest- en Noordwest-Europa, tussen zeevaarders die toegang hadden tot de andere werelddelen en zeevaarders die het was verboden daarheen te zeilen.

VRIJHEID, EER EN RIJKDOM

In rooms-katholiek Europa was de verovering van de andere werelddelen een voortzetting van de reconquista, de periode in de Spaanse geschiedenis die gekenmerkt werd door de christelijke herovering van het Iberisch schiereiland op de moslims, die werd aangemoedigd en financieel ondersteund door de paus. Vooraanstaande kerkleiders in Portugal en Spanje beweerden dat de onderdrukking en vernietiging van ketters een plicht was voor alle christenen. Zij steunden hierbij op de kerkvader Augustinus, die preekte dat goede christenen de blijde boodschap zelfs met geweld onder de heidenen dienden te verspreiden, uit barmhartigheid, een vorm van medelijden. Dit noemde hij *misericorditer*. Veel godgeleerden verzekerden de Europeanen ook nu dat zij volgens Gods plan in ruil voor hun onzelfzuchtige missiewerk de overzeese rijkdommen verdienden en andersdenkenden tot hun slaven mochten maken.[6] God stond volgens deze geleerden aan de kant van de Europese veroveraars.

De protestantse Nederlanders en Engelsen kenden deze omvangrijke katholieke theologie van de inbezitneming van de wereld aanvankelijk niet. Als onderdeel van de vrijheidsstrijd voerde Noord-Europa oorlog met Zuid-Europa om de toegang tot Amerika en Azië te bemachtigen. Zeker hadden de opstandelingen een diepe afkeer van de Inquisitie, overzee zochten zij vrijheid en rijkdom.

De Spaanse koning dacht de noorderlingen economisch te breken door alle havens in zijn rijk voor hun schepen te sluiten. Op zoek naar ander werk compenseerden veel Engelse, Zeeuwse en Hollandse zeevaarders dit verlies van de legale handel met piraterij. Aanvankelijk haalden zij het zilver dus niet zelf bij de Azteken en de Inca's, de specerijen uit Azië, de

slaven uit West-Afrika of andere waardevolle zaken uit verre werelddelen, maar verrijkten zij hun persoonlijke en nationale inkomens door te roven wat de Spanjaarden uit Amerika en de Portugezen uit Azië meebrachten. In het laatste kwart van de zestiende eeuw overvielen en beroofden zij jaarlijks tientallen in de Oost en in de West volgeladen schepen die onderweg naar huis waren. Voor de vroegere vrachtvaarders was de kaapvaart daarmee tegelijk een lucratieve broodwinning en een wezenlijke bijdrage aan de bevrijding van het vaderland. Ze vochten met tweezijdig scherpe zwaarden: hun buitnemingen verrijkten het noorden en verzwakten het zuiden. Met de enorme verliezen voor de Spaanse kroon financierden Hollanders en Zeeuwen hun vrijheidsoorlog.[7]

Van doorslaggevend belang voor de opstand tegen Spanje was de leiding van de Duitse edelman en legeraanvoerder Willem (1533-1584), graaf van Nassau, prins van Oranje, de vader des vaderlands. Zijn bijnaam is de Zwijger, niet alleen omdat hij geen Nederlands kon spreken, maar ook omdat hij vaak zijn mond hield om geen vijanden te maken, een tactvol man met veel gezichten. Een huurling van de Spaanse koning drong in 1584 in Delft door tot de prins en verwondde hem fataal met een hoogst modern handvuurwapen. In het voormalige klooster waar de leider van de Noord-Nederlandse rebellen tijdelijk woonde, is nog te zien waar de kogel een scherf uit de stenen wand sloeg.

De rijke gewesten Holland en Zeeland benoemden Willems zoon Maurits (1567-1625), eveneens prins van Oranje en graaf van Nassau, tot stadhouder en legerleider. Vijf jaar later sloten Utrecht en Overijssel zich aan en andere provinciën in de Noordelijke Nederlanden volgden. De Republiek der Zeven Verenigde Provinciën was geboren. In deze Republiek behielden de zelfstandige gewesten naast het gezamenlijke leger onder Maurits ieder hun eigen wetten, rechtbanken en gewapende milities.

In 1588 besloot Filips II na vele jaren aarzelen de rebellie in het noorden voorgoed te verslaan. Het plan was eerst Londen te veroveren en te plunderen en vervolgens de Nederlanden te verpletteren. De Spaanse vloot bestond uit 130 schepen met 2431 kanonnen, ruim 7000 matrozen, 19 000 soldaten, 300 priesters en een onbekend aantal vrouwen. Vier galeien werden geroeid door 2088 slaven, merendeels moslims en een paar dozijn

protestanten.[8] De Spanjaarden vochten om de wereldheerschappij, de Engelsen en Nederlanders voor hun leven.

Kort voor het vertrek van de Spaanse vloot stierf de admiraal, en een volstrekt onervaren persoon kreeg de leiding. Door de wanorde aan Spaanse kant, de roekeloze dapperheid van de Engelsen en Nederlanders en met behulp van zware stormen werd de Spaanse Armada, de zogenoemde ‘Onoverwinnelijke Vloot’, vernietigd.

De Spaanse nederlaag ging als een aardschok door Europa. Iedereen wist dat in deze oorlog zowel godsdiensten als handelsmachten elkaar bevochten. Traditionele zekerheden en overtuigingen vervluchtigden nu Spanje niet langer de heerschappij over de wereldzeeën bezat. De ondergang van de Armada betekende voor de noorderlingen een cruciale overwinning voor hun materiële ontwikkeling, en was bovendien een spirituele victorie van onschatbare waarde. De Engelsen en de Hollanders konden er geen genoeg van krijgen om God te danken voor Zijn stormen. Al in het verre verleden hadden talloze gelovigen[9] met behulp van bovennatuurlijke krachten veldslagen gewonnen. Hier op de Noordzee koos God duidelijk de kant van de protestanten.

De ondergang van de Armada leidde ertoe dat de Noordelijke Nederlanden en Engeland het initiatief bij de verdere Europese verovering van de wereld van de Spanjaarden en de Portugezen overnamen. De economische macht verschoof van Sevilla en Lissabon naar Amsterdam en Londen.[10] Met de belastinggelden die het noorden niet langer aan het zuiden afdroeg werden snellere schepen en krachtigere kanonnen ontwikkeld en gebouwd. Steeds meer Noord-Europeanen voeren uit en verplaatsten de oorlog die eerder nog binnen Europa had gewoed naar de wereld overzee. Het protestantse noorden en het katholieke zuiden vochten zo gewelddadig en vastbesloten om de rijkdommen uit de andere werelddelen, dat Europa voorgoed werd verscheurd in een katholiek en een protestants deel.

Nederlanders, Fransen, Engelsen en andere noorderlingen – onderling oorlog voerend, altijd met elkaar in competitie bij de ontwikkeling van nieuwe wapens en tactieken – gebruikten de kennis en ervaringen van de zuiderlingen als bouwplannen voor de eigen overzeese expedities, havens

en bestuursvormen. Letterlijk bouwden de Nederlandse koloniale pioniers hun forten op de fundamenten gelegd door de Portugezen, Italianen en Spanjaarden.[11]

Voor de mensen in de andere werelddelen was de verbrokkeling van de Spaanse en Portugese macht geen goed nieuws, want het opstandige Noordwest-Europa kende geen centraal gezag. In steeds meer havens scheepten lokale leiders zich met bendes avonturiers in om overzee op plundertocht te gaan. Honderden werden duizenden, duizenden werden tienduizenden – onafzienbare stromen Europeanen namen deel aan de invasie van de andere continenten. Al vlug landden op de kusten van Afrika, Azië en Amerika naast de Zuid-Europeanen nu ook groepen energieke Fransen, Engelsen, Hollanders, Zeeuwen, Vlamingen, Brandenburgers, Denen en andere vreemdelingen op zoek naar fortuin en avontuur. De inheemse mensen waren verlost van hun vorige tirannen, maar moesten nu rijkdommen voor niet één Europese natie maar voor heel Europa opbrengen.

DE VERENIGDE OOSTINDISCHE COMPAGNIE: EERSTE SYNDICAAT VOOR ZEEROVERIJ

Het primaire motief van de Nederlanders om hun schepen met kanonnen te bewapenen was dus de uitbreiding van de oorlog met Spanje van het land naar de zee. Met een officiële vergunning van de regering, de zogenaamde kaperbrief, maakten zij in het gebied van de vijand – ongeveer de hele wereld – geen verschil tussen koopvaart en kaapvaart. Als admiraal-generaal van Holland ondertekende Willem van Oranje al in februari 1570 de eerste kaperbrief. Met dit document, ook commissie- of octrooibrief genoemd, kregen kapiteins toestemming om de oorlog met Spanje naar eigen goeddunken uit te breiden.

Op die manier gingen in de jaren van de ‘wilde vaart’ – vanaf 1595 tot eind 1601 – vijftien Nederlandse vloten met in totaal 68 schepen onder zeil naar Oost-Indië, merendeels om de Zuidkaap van Afrika en de rest om de Zuidkaap van Amerika door de Straat van Magalhães.[12] Alleen al in 1598 voeren 22 Nederlandse schepen op de wereldzeeën. En al kwamen er

daarvan maar twaalf of dertien terug, waarvan nog twee of drie met verlies, de ondernemingsgeest laaide grenzeloos op.

Overal voelden de Hollandse kapiteins zich volkomen in hun recht staan om Portugese en Spaanse schepen en nederzettingen te overvallen. Hun overzeese ondernemingen waren hierbij niet alleen een zaak van profijt, maar ook van levensbelang. Zij riskeerden immers niet alleen om overzee te sterven, maar ook om thuis in de oorlog te sneuvelen. Hun schepen waren daarom zwaarbewapend, om zo de strijd voor vrijheid en rijkdom vanuit het eigen land naar het gebied van de vijand te verplaatsen.

De bewoners van de Zeven Verenigde Provinciën konden hun felle onderlinge concurrentie thuis overzee niet vergeten. In de tropische Oost moesten Hollanders en Zeeuwen eerder nog bang zijn voor elkaar dan voor Portugezen en Aziaten. De regering van de Republiek, de Staten-Generaal, bestond uit zeven leden, uit elke provincie één. In het bijzonder de advocaat of hoogste ambtenaar van Holland en Zeeland, Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619), probeerde de bezitters en bestuurders van de handelsrederijen te overreden om de krachten te bundelen. Pas wanneer de ondernemers uit alle provinciën zouden samenwerken, konden zij de rijkdommen van de Portugezen en de bevolking in Afrika en Azië overnemen. In Londen had al in 1600 een gezelschap van niet minder dan 800 kooplieden de East India Company (EIC) opgericht. De Nederlanders moesten haast maken.

Uiteindelijk lukte het Van Oldenbarnevelt en prins Maurits van Oranje alle concurrenten onder één vlag te brengen. Op 20 maart 1602 werd de oprichtingsakte van de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) ondertekend. Deze nieuwe compagnie kreeg van de Staten-Generaal zoveel lucratieve voorrechten dat beleggers er over het algemeen meteen vertrouwen in hadden. Zo kreeg de VOC het alleenrecht van de vaart en de handel ten oosten van Kaap de Goede Hoop tot aan de Straat van Magalhães. In de hele Indische Oceaan en Stille Zuidzee – meer dan tweederde deel van de wereld – mochten geen andere Nederlanders handeldrijven of zich zelfs maar bevinden. Dit handelsmonopolie was het bestaansrecht van de nieuwe vennootschap, ‘want’, meenden de Staten-Generaal, ‘anderszins geschapen zou de vaart (op Oost-Indië) tot niets

komen'.[13] Conflicten met Europeanen overzee, Spanjaarden, Portugezen, Engelsen en Fransen, zouden op regeringsniveau via ambassadeurs worden uitgevochten. De geboorte van de voc was een waarlijk nationale zaak. Het monogram van de dooreengeslingerde letters van de voc, het eerste wereldberoemde logo van een multinationale onderneming, zou bijna twee eeuwen niet veranderen.

1604: Kanon, brons 391 cm. Gemaakt door de geschutgieterij van Henricus Meurs in Amsterdam in 1604. Een van de 200 kanonnen in de collectie van het Rijksmuseum in Amsterdam. Uit: K. Zandvliet (red.), *De Nederlandse ontmoeting met Azië 1600-1950* (2002).

De voc werd geleid vanuit zes kantoren of Kamers: in Amsterdam, Middelburg, Hoorn, Enkhuizen, Delft en Rotterdam. In elke stad wezen de voornaamste aandeelhouders uit hun midden de bewindhebbers van de Kamers aan. De bestuurders van de zes Kamers bepaalden op hun beurt de leden van de Heeren Zeventien of de Heeren Majores, de voc-hoofddirectie die eerst in Amsterdam of Middelburg bijeenkwam, en later uitsluitend in Amsterdam. Dit bestuur beraadslaagde en besliste binnenskamers. Over hun beheer van Oost-Indië hoefden zij zich tegenover de vennoten niet te verantwoorden.

Volgens de gangbare vaderlandse geschiedenis was de VOC in hoofdzaak een handelsmaatschappij en als bijzaak een oorlogsmacht. Onderzoekers van de uitvoerig bijgehouden boekhoudingen hebben het tegendeel vastgesteld. De VOC was minder een kapitalistisch handelsbedrijf dan een syndicaat voor zeeroverij, gericht tegen de Spanjaarden en Portugezen.[14] De Compagnie was opgericht voor het welzijn van de aandeelhouders én als oorlogsmachine ter versterking van de jonge en bedreigde Republiek. De regering gaf de VOC duidelijk machtiging en opdracht de oorlog met Spanje en Portugal tot in Azië uit te breiden. De VOC mocht hierbij verdragen met inheemse vorsten sluiten, forten bouwen en de kosten voor garnizoenen aan een landstreek opleggen, schepen bewapenen, rechtspreken en veel meer. Feitelijk mocht zij alles doen, behalve een van Nederland afgescheiden staat stichten.

Oorlog en 'handel' raakten nauw verknoopt.[15] Met vereende kracht konden de handel in Afrika en Azië en de oorlog met het Spaans-Portugese rijk nu in één onderneming worden voortgezet. De slimme en groothartige Van Oldenbarnevelt smeedde niet alleen de reders – die tijdens de jaren van de wilde vaart voor zichzelf en nu voor de VOC voeren – maar de gehele natie aaneen door allen aan de oorlog met de aartsvijand te laten verdienen. Bij de oprichting kon iedereen aandelen in de VOC kopen, en een succesvolle kaapvaart betekende voor alle aandeelhouders meer dividend. De VOC investeerde vanaf het begin daarbij aanzienlijk meer in de militaire macht dan in de handelsgoederen. In de twee eeuwen dat de VOC bestond, van 1602 tot 1795, behoorde in Azië steeds 60 tot 70 procent van het personeel tot de krijgsmacht. Anders gezegd: de VOC stuurde met elke koopman-boekhouder twee soldaten mee.[16]

KAAPVAART EN HET RECHT OP BUIT

Een eerste bloeiperiode van de Nederlandse kaapvaart was de lange Gouden Eeuw, van 1580 tot 1720, toen zeehelden en zeerovers de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden tot het machtigste en meest gevreesde land ter wereld maakten. Bijna jaarlijks veroverde de VOC langs de kusten van de Atlantische en de Indische Oceaan Portugese forten en bezittingen.

Al vlug bezat de Compagnie op de zeeroute van West-Afrika tot Japan een netwerk van steunpunten. Veel geroofd kapitaal werd hierbij geïnvesteerd in nieuwe reizen en nieuwe forten.

Wanneer Nederlandse kapiteins Portugese schepen overvielen en met lading en al in beslag namen, noemden Portugezen dit natuurlijk diefstal en eisten ze hun eigendommen terug. Voor de bestuurders in Holland was het een probleem dat ook voc-aandeelhouders uit doopsgezinde kring, overtuigde voorstanders van geweldloosheid, bezwaar maakten tegen de winsten uit de kaapvaart.

Zo veroverde Admiraal Cornelis van Heemskerck op 25 februari 1603 in de Straat van Malakka het Portugese schip Santa Catharina. Het grote schip (een kraak of *carraca*) en de lading, waaronder 1200 balen zijde en stapels kisten met Chinees porselein, brachten als oorlogsbuit in september 1604 in Amsterdam een mooie prijs op. Maar sommige aandeelhouders dreigden daarna buiten de voc een eigen, minder gewelddadige handelsvaart naar Oost-Indië te organiseren.

De voc-directie vroeg daarom de rechtsgeleerde Hugo de Groot (Grotius) (1583-1645) om de kaapneming schriftelijk te verdedigen. De 22-jarige geleerde schreef een briljant boek in het Latijn, *De Iure Praedae* (1604-1605), *Over het recht op buit*. Van de klassieken en de kerkvaders citeerde hij uitspraken die de zeeroof van de opstandige Nederlanders rechtvaardigden. Zijn boek was een bewijs dat de officiële zeestropers juist bijdroegen aan de opbloei van de welvaart, de wetenschap en de kunsten. Met zijn pleidooi voor kaapvaart en mensenhandel werd Grotius de eerste ideoloog van de Nederlanden.

Grotius betoogde kort gezegd dat de Portugezen de Nederlanders het recht om naar Oost-Indië te varen hadden ontnomen en de Nederlanders ter compensatie de vijand mochten benadelen door zijn schepen en goederen te roven. Getoetst aan de theorie van de oorlog waren zowel het Nederlandse verzet tegen de Portugezen als de kaping van de Santa Catharina volkomen wettig en rechtvaardig.[17]

In dit werk spoorde De Groot alle soorten protestanten aan om in de andere werelddelen profijt en buit te gaan zoeken. Hij maakte propaganda voor het bijna-geloofspunt dat zij koningen en pausen tegelijk bestreden

door naar Indië te zeilen.[18] De pausen ontleenden hun wereldse gezag aan een daad van de Romeinse keizer Constantijn, die in de vierde eeuw zijn macht over het westerse keizerrijk aan de Heilige Stoel had geschonken, de zogenoemde Donatie van Constantijn. Paus Alexander VI, 'het ongoddelijkste monster van zijn tijd' noemden protestanten hem later, had met dezelfde autoriteit in 1493 de wereld verdeeld tussen Spanje en Portugal, een beslissing die met aanpassingen werd opgenomen in het Verdrag van Tordesillas.[19] Dit verdrag hielp de vrede te bewaren tussen Spanje en Portugal toen zij als enige Europeanen over de wereldzeeën voeren. Het bepaalde meer dan een eeuw het internationale recht voor zeevaarders in oorlogs- en vredestijd. Maar voor de gereformeerde Hugo de Groot bezat de paus van Rome geen enkel gezag en deze afspraken tussen de Heilige Stoel en de Spaanse en Portugese koningshuizen waren volgens de Hollander – met enige omhaal van woorden – dan ook niets dan grootspraak en misplaatste geldingsdrang.

De eerste twee eeuwen van de Nederlandse ondernemingen overzee beweerde geen kapitein, koopman, ziekenzorger of soldaat in dienst van de VOC of de WIC dat hij naar de andere kant van de wereld was gezeild om het christendom onder de heidenen te verspreiden. De christelijke zendingsplicht die volgens Spanjaarden en Portugezen de eerste reden was voor hun verre reizen, ondersteund met bibliotheken vol aansporingen door pausen en andere godgeleerden, zei Hollandse en Zeeuwse protestanten niets. De donatie of schenking van keizer Constantijn van het wereldse gezag over Europa aan de paus kenden de protestanten als een vervalsing van het Vaticaan. En de verdeling van de wereld door de paus in een Spaanse en een Portugese helft had Hugo de Groot net als andere calvinisten beschouwd als een waanbeeld dat met volle religieuze overtuiging van Gods goedkeuring en de grootst mogelijke militaire macht diende te worden bestreden.

De VOC-directie was hem dankbaar voor de juridische ondersteuning van de nationale kaapvaart tegenover een kleine groep aandeelhouders met bezwaren. Met de juridische onderbouwing van de opstand tegen de Spaanse koning en de paus van Rome spoorde *De Iure Praedae* een nieuwe groep Europeanen aan om overzee op avontuur uit te gaan. Iedereen had

het recht de vrije wereldzeeën te bezeilen: *mare liberum*. De zeevaarders uit de Republiek vochten niet uitsluitend voor zichzelf maar voor alle noorderlingen. Overal waar Portugezen of Spanjaarden de doorvaart van de Noord-Europeanen belemmerden, stonden zij in hun recht hun kanonnen te gebruiken.

Naarmate de winsten toenamen verstomde de tegenstand. De weerstand tegen de kaapvaart luwde al snel bij de heldere hemel van de winsten.

DE WEST-INDISCHE COMPAGNIE: TWEEDE SYNDICAAT VOOR ZEEROVERIJ

In 1609 leidden besprekingen tussen de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën en Spanje in Antwerpen tot een wapenstilstand die bekendstaat als het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Beide partijen hielden het grondgebied dat ze al bezaten. Over Oost-Indië werd niets besloten, daar duurde de oorlog voort.

Tijdens deze wapenstilstand bereidden Hollanders en Zeeuwen zich voor op een harde voortzetting van de oorlog. Als onderdeel hiervan werd drie maanden na het aflopen van het bestand op 3 juni 1621 de West-Indische Compagnie (WIC) door de overheid opgericht, een tweede onderneming die werd opgezet voor de kaapvaart. Evenals bij de VOC berustte de macht van de WIC op een monopolie. De Compagnie verwierf in ruil voor een aandeel in de winst van de Staten-Generaal het recht van alleenvaart op de westkust van Afrika, uitgezonderd Kaap de Goede Hoop, dat al vroeg een bunkerplaats voor VOC-schepen was, plus heel Amerika. In 1624 nam de WIC het beheer van de Nederlandse fortjes en handelsposten van de VOC in West-Afrika over, waarna alle particuliere ondernemingen er werden ontbonden.

Uiterlijk hadden VOC en WIC veel van elkaar weg, maar ze verschilden in wezen sterk. Aan de VOC was particulier initiatief voorafgegaan dat door de overheid was gebundeld. Bij de WIC lag het initiatief juist bij de overheid en richtte zij bovendien Kamers op in gewesten die nooit overzeese handel in de West hadden gekend (zoals Groningen), maar die wel het nodige

kapitaal moesten inbrengen. De WIC was openlijk een nieuwe organisatie voor de strijd tegen Spanje. Het hoofddoel was het 'infesteren' van de vijand: zoveel mogelijk Spaanse en Portugese schepen en bezittingen in Afrika en Amerika plunderen en vernielen. Kaapvaart en verwoesting in het Atlantische gebied en de Caraïben zouden de tegenstander verder verzwakken en de Republiek versterken.

De WIC was een waarlijk nationale onderneming die begon met een vloot van 26 schepen en 3300 opvarenden. De WIC-kapiteins waren zeerovers die – net als alle kaapvaarders – plunderden met toestemming en onder toezicht van de Staten-Generaal en de prins. Zij verkochten hun buit gewoonlijk in een thuishaven en dienden naast hun eigen gewin dus ook het vaderland. Maar thuis in Vlissingen, Middelburg, Rotterdam, Amsterdam of een ander Nederlands zeeroversnest genoten kaperkapiteins, hoeveel 'prijzen' zij ook binnenbrachten, een lager maatschappelijk aanzien dan de kapiteins en commandanten van de landsmarine, naar wie zij zich in hun voorkomen graag modelleerden.

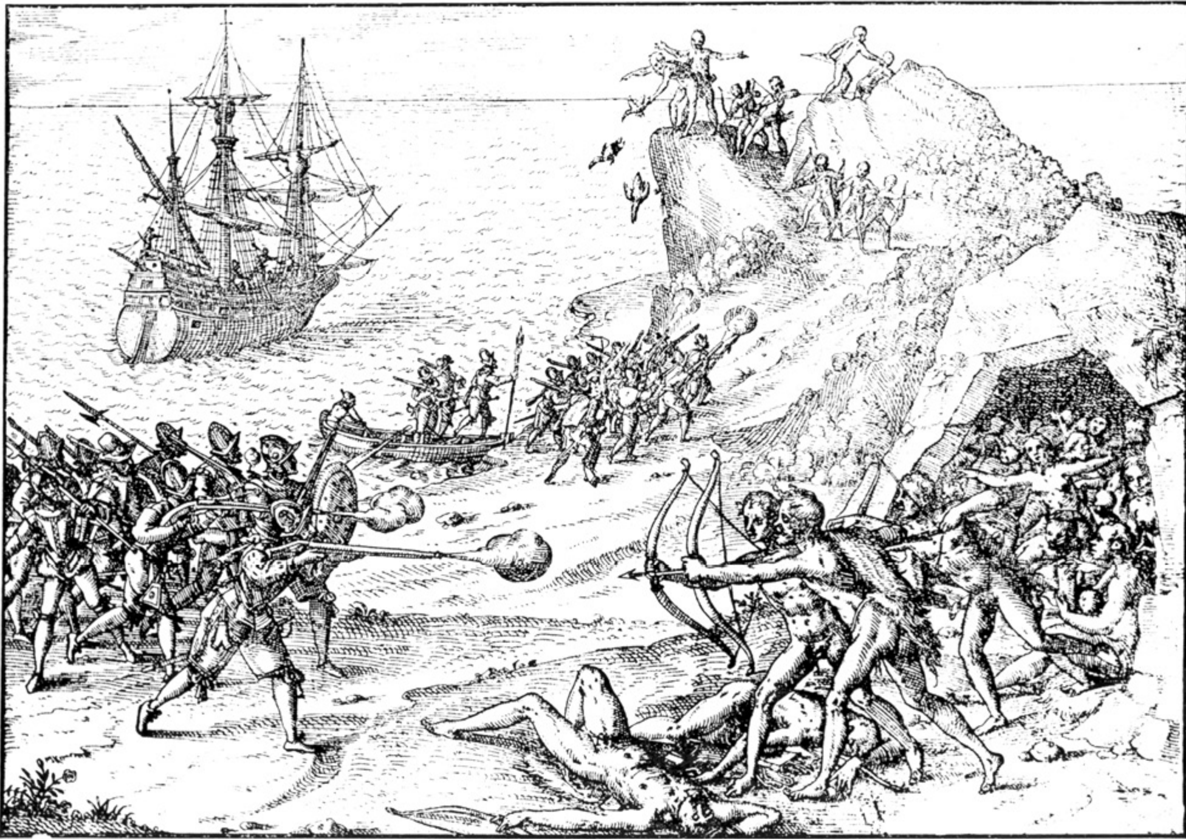
De WIC had het vooral gemunt op de Spaanse zilvergaljoenen uit Honduras, uit Mexico en van Terra Firma, het vasteland van Venezuela en Colombia. Elk jaar kwamen de drie vloten tegen eind augustus ter hoogte van Florida bij elkaar. Gezamenlijk brachten zij als de oppermachtige *armada de platas* de rijkdommen van Amerika – goud, zilver, suiker, huiden, verfstoffen – naar Europa.

GEWELD EN VEROVERINGEN OVERZEE

Nederlanders hebben vanaf de eerste reizen bij het zakendoen met de mensen in Afrika, Azië en Amerika kanonnen en geweren gebruikt die in feite waren meegebracht voor de oorlog met de Spanjaarden en de Portugezen. De eerste zeventiende-eeuwse verkenningsreizen in de Stille Zuidzee maakten de Nederlanders meteen duidelijk dat hoewel de eilandbewoners rappe zeilers en zwemmers waren, zij met hun bewapening van werpkeien weerloos waren tegen scheepskanonnen en musketten. Deze inzet van buskruitwapens tegen de inwoners van andere werelddelen was eerst een bijkomstigheid, maar bleek al vlug onmisbaar te zijn.

Dankzij de oorlog met Spanje en Portugal beleefden scheepsbouw, wapensmeedkunst, instrumentenbouw, boek- en zeekaartendruk in de Nederlanden gelijktijdig snelle ontwikkelingen. Technische uitvindingen in de scheepsbouw, zoals de geschutspoort en de plaatsing van rijen kanonnen op de dekken, leidden tot de bouw van varende forten die gevaarlijk voor Spaanse en Portugese schepen en steden waren en volstrekt oppermachtig tegenover Afrikaanse en Aziatische plaatsen en vaartuigen. Wie verzet bood werd weerloos vanuit de verte aan flarden gebombardeerd door de beste kanonnen ter wereld. Dit soort beschietingen met langeafstandswapens op mensen die zich niet met geschut konden verweren bleef door de eeuwen heen de gebruikelijke manier waarop Europeanen zich in de andere werelddelen toegang verschaften en hun wil oplegden. De enorme verschillen in aantallen slachtoffers weerspiegelen de ongelijke bewapeningen.

Een vroeg drama van deze ongelijke bewapening vond plaats tijdens de eerste Nederlandse wereldomzeiling onder admiraal Olivier van Noort (1558-1627). In september 1598 voer een eskader van twee schepen en twee jachten het Veerse Gat uit, om gezamenlijk in Zuid-Amerika aan de grenzen van het Spaanse rijk nederzettingen en schepen te plunderen. Onderweg in de Straat van Magalhães bleken de Nederlanders net zo gemakkelijk mensen als pinguïns te doden. In zijn boek *Omzeiling van de ganse kloot des aardbodems* schreef Van Noort dat zij op 25 november 1599 op een klein eiland tussen de zuidpunt van Patagonië en Vuureiland aan land gingen. De plaatselijke bevolking dacht de indringers vreedzaam te stemmen door hun dode pinguïns toe te werpen. De Hollanders dachten dat ze werden gestenigd en schoten met hun musketten. Een veertigtal verschrikte inheemsen vluchtte een grot of spelonk in. Van Noort meldt ijskoud: 'We schoten de mannen dood, toen kwamen daarbij enige vrouwen en kinderen, en daar vielen velen dood en gekwetst, waarna wij vier knechtjes en twee meisjes meenamen.'[20] Over de kinderen volgen geen berichten, waarschijnlijk stierven zij al snel. Onder de Nederlanders liep niemand enig lichamelijk letsel op.

1599: De doding van de bewoners van Sint Martha- of Patagonseiland in de Straat van Magalhães op 25 november 1599, gravure van De Bry. Uit: Olivier van Noort, *Om de wereld. De eerste Nederlandse omzeiling van de wereld onder leiding van Olivier van Noort, 1598-1601* (1602).

Tal van voc-admiraals veroverden in de Oost forten en steden op de Portugezen. In Azië vocht de voc op veel plaatsen tegen de Portugezen als bondgenoot van een inheemse vorst. Wanneer een plaatselijk leger en de voc-soldaten gezamenlijk de Portugezen hadden verjaagd, waren de nieuwkomers niet zelden elke belofte om de macht te delen 'vergeten'. De geschiedenissen van alle Europese naties hebben het gemeenschappelijke kenmerk dat zij overzee vaak volmaakt eerloos optraden. Op veel plaatsen is hard gevochten. Nederlandse historici lieten de Hollandse en Zeeuwse voc-officieren destijds graag reizen in 'gewapende handelsschepen', terwijl Portugezen, Engelsen en anderen dezelfde vaartuigen beschreven als 'handeldrijvende oorlogsschepen'.

De VOC beheerde al snel een intercontinentaal netwerk van fortjes en handelsposten, ‘factorijen’ of ‘loges’. In eerste instantie waren de meeste gebouwen in Azië afgenomen van Portugezen, maar de VOC was zelf ook een ijverig bouwheer van bolwerken. Uitgaande schepen waren vaak bevracht met bouwmaterialen voor forten. En het merendeel van het VOC-personeel bestond dan wel uit matrozen en soldaten, onder de meutes rabauwen en avonturiers bevonden zich ook ontwikkelde bouwkundigen. Op sommige plaatsen waren de VOC-kantoren eenvoudige stenen pakhuizen, maar op de meeste locaties lag de handelswaar opgeslagen in een fort dat werd beschermd met kanonnen.

De Nederlanders die rond 1600 in de andere werelddelen aankwamen waren zoals alle Europeanen gevormd in hun eeuwenoude traditie van extreem geweld tegen de vijand. Al drukten de kosten van de strafexpedities zwaar op de winst, de Compagnie kon de inkoop van muskaatnoot, foelie en kruidnagel en alleenverkoop van zout, opium, textiel en andere producten slechts handhaven met geweld. Het voortdurend buitensporige geweld van de superieur bewapende invasielegers tegen de meestal weerloze inheemse bevolking loopt als een bloedrode draad door de overzeese geschiedenis heen. Nederlanders veroverden op alle continenten gebieden waaruit zij de oorspronkelijke bewoners grondig en voorgoed verjoegen. Drie prominente veroveringen in deze traditie zijn Manhattan in Noord-Amerika, Banda in de Molukken in Azië en de Zuidkaap van Afrika.

Verovering waarbij de bevolking werd verjaagd: Banda-eilanden in de Molukken

De eerste compleet door de VOC gefinancierde en uitgeruste vloot voer in 1605 onder leiding van Steven van der Haghen (1563-1621) rechtstreeks naar de Molukken, de specerijeneilanden. Op Ambon en zijn buureilanden groeiden bomen met de begeerde kruidnagelen. Niet ver ten zuiden van Ambon ligt in de Molukse Zee de Banda-archipel: zes nietige eilandjes waar als enige plaatsen ter wereld muskaatnootbomen groeiden. De bezitters van de tuinen verkochten de muskaatnoten en foelie (de

gedroogde zaadrok van de muskaatnoot) aan zeevarende handelaren en leefden zo in een zekere onafhankelijke welstand. Maar de Portugezen bezaten er op een paar plaatsen fortjes en gewapend met musketten en kanonnen wilden zij de alleenhandel met de bevolking afdwingen.

Op Leitimor, het zuidelijke schiereiland van Ambon, gaven de Portugezen zich zonder verzet aan Van der Haghen over. Het Portugese fort op het eiland werd herdoopt in Kasteel Victoria. De hoofden van Hitoe op het noordelijke deel van Ambon tekenden onder dwang een contract waarbij zij 'beloven en zweren de Staten-Generaal van de Verenigde Nederlanden, zijne Prinselijke Excellentie en de Gouverneur van Amboyna gehouw en getrouw te zijn, zolang wij leven'.

Nadat Van der Haghen deze 'soevereine rechten voor de Compagnie' – het monopolie op de handel in kruidnagel – op Ambon had verworven en in 1605 met een zeer lucratieve lading thuiskwam, stegen de voc-aandelen snel in waarde. Er ontstond een vast patroon waarbij jaarlijks een vloot uitvoer naar Java en de Molukken, terwijl een retourvloot ladingen afleverde in het vaderland.

Vanaf het moment dat Nederlandse soldaten op de Banda-eilanden aankwamen, wilden zij meteen de bevolking dwingen alle foelie en muskaatnoten uitsluitend aan hun Compagnie te verkopen, en wel tegen een lagere prijs dan Arabische en Engelse concurrenten boden. Natuurlijk probeerden veel boeren de onder dwang opgelegde regels te ontduiken. Dan stuurde de voc vaak haar geharnaste mannen, die samen met geronselde plaatselijke mensen en Japanse huursoldaten de lokale leiders naar een geïmproviseerde executieplaats brachten, hun huizen en boten verbrandden en hun tuinen vernielden. Terreur was vanaf het begin tot het einde de basis van de macht.

Om het privilegie of handelsmonopolie in muskaatnoten, foelie en kruidnagel te handhaven trad de Compagnie steeds meedogenlozer op. De inheemse handel werd letterlijk kapotgemaakt door zoveel mogelijk Molukse vaartuigen te vernielen. Maar ondanks dit geweld en barbaarse strafexpedities bleven sommige inheemse boeren in het geheim bij Engelse handelaren specerijen ruilen voor onder meer kruit en kanonnen.

Vijftien jaar later, in februari 1621, verscheen gouverneur-generaal Jan Pietersz Coen (1587-1629) bij de Banda-eilanden, met een vloot van zestien Hollandse schepen en 36 Javaanse *tingangs* met in totaal ongeveer duizend soldaten. Hij droomde van een omvangrijk handelsrijk in Azië en zag een noodzaak tot offensief optreden om aan de handel te kunnen deelnemen. Hij was beslist een staatsman met een brede visie en sterke verbeeldingskracht. Ook zijn bekrompenheid op zedelijk gebied en zijn hardvochtigheid die zich dikwijls als wreedheid uitte, hielpen hem zijn werk, de stichting van een wereldomvattend handelsrijk, te voltooien.[21] Anders dan veel Spanjaarden en andere Europeanen op verre kusten rechtvaardigde Coen zijn agressieve optreden niet met de opdracht van God om het ware geloof te verspreiden, noch met de plicht als christen om afgodenaanbidders uit Gods schepping te verwijderen. Hij rechtvaardigde zijn daden door zijn tegenstanders te beschuldigen van contractbreuk. Hoewel de Spaanse en Portugese christelijke theologie of ideologie van de gerechtvaardigde inbezitneming van heidense landen de voc-bedienden vreemd was, namen zij wel hun doeltreffendste gereedschap over: de schriftelijke afspraak tussen partijen met verschillende talen. Ook de Nederlanders overzee zouden doorlopend oorlogen voeren omdat verdragen zouden zijn geschonden.[22]

In 1619 had Coen volgens plan de Nederlandse onderneming met de verwoesting van Jacatra en de stichting van Batavia een vast steunpunt op Java en in Oost-Indië bezorgd. Nu wilde hij de positie van de voc op de specerijeneilanden versterken. Hij stuurde de Ambonese kapitein Hitoe, geheel volgens zijn werkwijze, met een melding van contractbreuk aan land. De Bandanezen boden de gezant snel een nieuw verdrag aan, maar Coen eiste nu dat hij op elk eiland militairen kon huisvesten in een klein fort. De Bandanezen weigerden. Op 8 maart 1621 vielen voc-troepen het inheemse dorp op het eiland Lontor aan. Ondanks hun moderne wapens sloegen de Bandanezen hen onder honend gejoel bloedig af.

Drie dagen later volgde een nieuwe Nederlandse aanval, ditmaal van twee kanten tegelijk. De Bandanezen moesten daarvoor wijken, en veel plaatselijke mensen vluchtten de bergen in. Groepen vluchtelingen werden opgepakt. De Bandanezen van de plaats Selamon op het eiland Lontor

onderwierpen zich op het laatste moment. Coen eiste de verhuizing van de bevolking uit de bergkampongs naar het strand. De Bandanezen beloofden alles, maar de tijd verstreek en de beloften bleven onvervuld. Coen beval daarom dat de bevolking van Selamon naar het strand zou komen om hun wapens in te leveren. Niemand verscheen. De voc-bedienden omsingelden daarop het dorp, zetten het in brand en namen de vluchtende mensen gevangen.[23]

De bevolking van de Banda-archipel werd bij de komst van de Hollanders becijferd op 15 000 personen. Ruim 800 personen werden van Banda in slavernij naar Batavia gebracht. Machteloos tot verder verzet wist hoogstens een duizendtal naar de naburige eilanden te vluchten.[24] Coen zelf stelde in zijn *Vertoog* het aantal Bandanese slachtoffers op 'omtrent 2500 zielen die (zowel) van honger en ellende als door het zwaard zijn vergaan'.[25]

Molukkers op Kelang brengen in 1655 de voc-admiraal Arnold de Vlaming het hoofd van een Ternataanse prins, in een poging hun woonplaats voor vernieling te sparen. Uit: François Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indië* (1724-1726).

Coen verdeelde de vrijwel ontvolkte eilanden in perken of tuinen, die hij liet beheren door gepensioneerd voc-personeel.[26] Deze 'perkeniers' (directeuren of bedrijfsleiders) waren verplicht uitsluitend nootmuskaatbomen te planten en de oogst tegen een vastgestelde prijs aan de Compagnie te verkopen. Zij lieten de boomgaarden bewerken door slaven die zij weer huurden van de voc. Zo veranderde Coen de vrije eilanden in voc-plantages.

Op 16 mei zeilde Coen weg van Banda. Een paar dagen later liet hij met veel machtsvertoon alle ingezetenen van Ambon de eed van trouw aan

de Staten-Generaal en de voc hernieuwen. Ook hier sprak niemand over de bestrijding van kannibalisme of tegennatuurlijke seksuele gewoonten, of andere christelijke taal waarmee de Spanjaarden in Amerika hun massamoorden op de indianen rechtvaardigden. Coen gaf gouverneur Herman van Speult de opdracht om de boeren op Zuidwest-Ceram met geweld te dwingen de contracten na te leven.

Om de specerijenhandel voor zichzelf af te schermen en smokkelaars te weren, werkte de voc in de Molukken in de daaropvolgende kwarteeuw aan de beperking van de kruidnagelteelt door jaarlijks zoveel mogelijk kuststreken te overvallen, nieuwe aanplant plat te branden en oudere tuinen om te kappen. De voc bepaalde bovendien dat niemand dan de Loffelijcke Compagnie de handelswaren textiel, zout, rijst, metalen voorwerpen en opium in de Molukken mocht invoeren. Als de oppermachtige voc-soldaten verboden goederen in inheemse prauwen, Chinese jonken of Arabische *dhows* vonden, namen ze bezit van lading en schip. Met veel geweld stootte de voc met het monopolie op het vervoer van alle lucratieve producten de inheemse zeevaarders het voedsel uit de mond. Lokale leiders lieten zich omkopen voor hun steun bij de ‘extirpatie’, de vernietiging, van de specerijentuinen. De dorpelingen verloren met de teelt van de cultuurgewassen hun voornaamste bestaansmiddel. De welvaart ter plaatse tuimelde omlaag. Na vijf jaar oorlog brak de ellende het laatste verzet. De eens zo rijke eilanden veranderden in *tanah mati*: dood land.

De verarming van de Molukken betekende een verrijking van Nederland. Het is een naar feit dat het Nederlandse koloniale rijk is gebouwd op een massamoord. De kwarteeuw waarin de Nederlandse wereldhandel het toppunt van de Gouden Eeuw bereikte begon in 1647 met de definitieve verovering van de specerijeneilanden. De specerijen die een eeuw eerder nog via ketens van Aziatische, Afrikaanse en Arabische tussenhandelaren en transporteurs naar Europa kwamen en daarom zo kostbaar waren, en vervolgens rechtstreeks van Banda via Goa naar Lissabon gingen, arriveerden voortaan jaarlijks via Batavia in Amsterdam – dankzij Coen. De Nederlanders deden wat de Portugezen nooit was gelukt: door de verovering van de tuinen en boomgaarden op de Molukken en de

Banda-eilanden verwierven zij het monopolie op de internationale handel in nootmuskaat en kruidnagel.[27]

VEROVERING WAARBIJ DE BEVOLKING WERD VERJAAGD: MANHATTAN IN NIEUW-NEDERLAND

Een consortium van Zeeuwse en Amsterdamse reders pachtte in 1597 van de Staten-Generaal het octrooi of monopolie voor de vaart op Noord-Amerika. Zij zeilden met bescheiden ruilwaren naar Franse, Baskische en Engelse vissers, die bij Newfoundland aan de oostkust van Noord-Amerika enorme hoeveelheden kabeljauw en zalm vingen. Na een paar jaar breidden de Hollanders de ruilhandel in stokvis met Europese vissers uit met de veel lucratievere handel met de kustbewoners in vellen en vachten van bevers, otters, vossen en andere dieren.

In april 1609 voer de Engelsman Henry Hudson in dienst van de VOC met het schip Halve Maen naar Noord-Amerika, op zoek naar een zeeweg naar China. In het gebied waar de Verenigde Staten en Canada elkaar tegenwoordig treffen, bereikte deze Hollandse expeditie in september de vaste wal. De plaatselijke indianen waren vol goede bedoelingen en wilden graag bevervellen ruilen voor Europese waar, zoals ze eerder met Franse handelaren hadden gedaan. Helaas beschikten Hudson en zijn mannen niet over de gewenste ruilmiddelen, en opgevoed in de Europese traditie overvielen zij het indiaanse dorp en roofden het leeg. Voor dit schandelijke optreden voert het scheepsjournaal aan: '*and took the spoil of them as they would have done of us*' – en namen de buit van hen zoals zij van ons zouden hebben gedaan. Een loze beschuldiging, want de indianen hadden zich juist willig tot omgang getoond.[28]

De Halve Maen voer verder langs de kust en bereikte begin september de eilanden bij het tegenwoordige New York. Hier ging Hudson de rivier op die hij Noort-Rivier noemde en die later zijn naam kreeg. Volgens stuurman Robert Juet, zo vermelden de boeken, noemden de indianen het smalle eiland tussen de Noort- en de Oost-Rivier *Mannahata*. Het journaal vermeldt: '…onze schipper en onderschipper besloten te onderzoeken of een paar plaatselijke leiders verraad in het schild voerden. Dus brachten zij

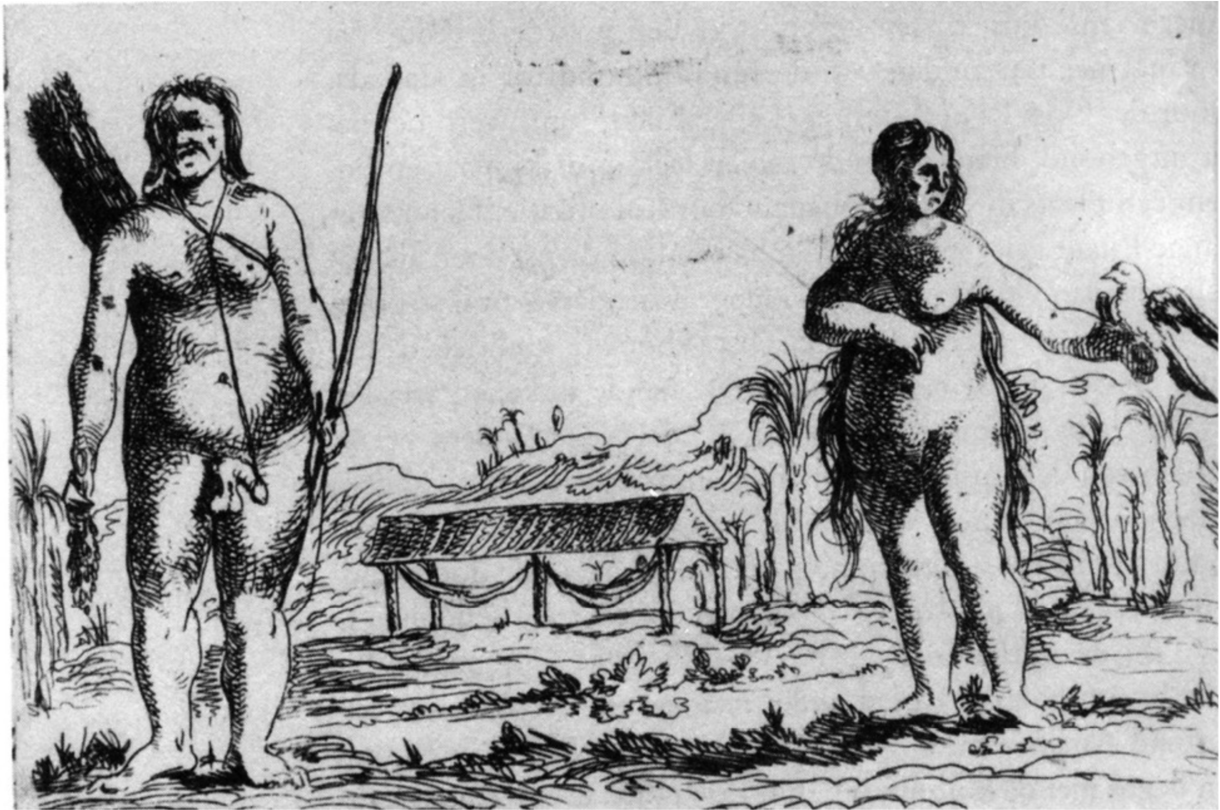
hen in de kajuit en schonken hun zoveel wijn en brandewijn dat zij heel vrolijk werden.'[29] Anders dan de Spanjaarden en de Fransen die bij de eerste kennismaking met verre volken altijd opzichtig vergezeld gingen van paters met kruisbeelden, sprak geen van de eerste Nederlanders op Manhattan met de indianen over Christus.[30] In plaats daarvan begonnen zij de plaatselijke mensen onmiddellijk te vergiftigen met alcohol en geveinsde vriendschap.

Bij de oprichting van de West-Indische Compagnie kwam ook Nieuw-Nederland in Noord-Amerika onder het beheer van de Heeren Negentien, de directie van de WIC. De Amsterdamse leden besloten hierop een begin te maken met kolonisatie van Manhattan en financierden in 1624 de vestiging van ongeveer dertig huisgezinnen (vooral protestantse vluchtelingen uit Wallonië). Een jaar later stichtten zij hier het stadje Nieuw-Amsterdam. In 1626 'kocht' de dienstdoende WIC-directeur Pierre Minuit voor 'snuysterijen' ter waarde van zestig gulden het eiland van de indianen.[31] Maar het hele idee van kopen en verkopen van land kenden de indianen niet en vermoedelijk dachten zij dat de geschenken een beloning waren voor hun tijdelijke gastvrijheid.[32]

Indiaanse jagers en handelaren brachten jaarlijks vele duizenden bevervachten naar Nieuw-Amsterdam. Maar op Manhattan waren de bevers en otters al vlug uitgeroeid, zodat de pelshandel zich stroomopwaarts naar Rensselaerswijck verplaatste. En nu de indianen op Manhattan niets meer te verhandelen en te bieden hadden, zaten ze de kolonisten alleen maar in de weg.

In de jaren 1616 tot 1618 had al een van de vele epidemieën onder de inheemse bevolkingen van de Nieuwe Wereld gewoed. Franse missionarissen hadden zich geroepen gevoeld om vanuit Canada indianen te zoeken en te bekeren, en hadden ziektekiemen meegebracht die hele landstreken ontvolkten en talen en culturen uitwisten.[33] Vijftien jaar na het einde van deze ziektegolf brak in 1634 opnieuw een epidemie uit, waarna nog maar vijf tot vijftien van elke honderd indianen van vóór 1616 in leven waren. De Engelse puriteinen ten noorden van Nieuw-Nederland waren God openlijk dankbaar voor de ziekten die Hij onder de indianen zond.[34]

En ook de Hollanders in Nieuw-Nederland, zoals andere Europeanen elders, profiteerden van de verzwakking van de indiaanse samenlevingen.

Indianen in Nieuw-Nederland, getekend door David de Vries, uit zijn boek *Korte Historiael* (1655).

In de lente van 1640 landde op Staten-Eiland een sloep met een groep Hollanders die van de plaatselijke leiders tribuut of belasting eiste. Maar de indianen weigerden met zulke duidelijke geluiden en dito lichaamstaal dat de Hollanders, hoewel zij onbeschadigd in Nieuw-Amsterdam terugkwamen, zich akelig bedreigd hadden gevoeld. De in 1637 aangetreden gezaghebber Willem Kieft (1597-1647) stuurde hierop de WIC-secretaris Cornelis van Tienhoven (1601-1656) met zeventig soldaten naar Staten-Eiland met de instructie deze belasting alsnog te innen. Hun opdracht was om bij weerstand de indianen 'aan te vallen, hun maïs neer te maaien en zoveel mogelijk gevangenen te maken'. De indianen toonden

opnieuw geen enkele medewerking. Van Tienhoven verliet het dorp, zodat de soldaten zonder gezag hun plunderlust konden uitleven. Toen hij een uur later terugkwam, waren vele indianen en een van zijn mannen gesneuveld.

Nog geen jaar later deden de indianen een tegenaanval op een tabaksboerderij op Staten-Eiland, waarbij vier Hollanders werden gedood. In de daaropvolgende tijd sneuvelden velen tijdens wat de Eerste Hollands-Indiaanse Oorlog (1643-1644) in Nieuw-Nederland werd genoemd.

De inheemse bevolking leefde in zwervende en zelfstandige groepjes familie van gewoonlijk niet meer dan enkele tientallen personen. De Hollanders in Nieuw-Nederland onderscheidden naast Hackensacks en Sinsinks nog minstens een dozijn andere indianenvolken.[35] Vereenvoudigd voor het overzicht bevolkten twee grote volkenbonden Nieuw-Nederland: de Mohikanen (Mahicanen) die behoorden tot de Algonquins, en de Mohawks die verder weg leefden en behoorden tot de Irokezen. Mohikanen en Mohawks voerden vaak oorlog met elkaar.

In februari 1643 vielen negentig met geweren bewapende Mohikanen de indianen op Manhattan aan. Ze lieten zeventig doden achter en namen veel vrouwen en kinderen in gevangenschap mee.[36] Honderden Algonquins vluchtten naar het zuiden en zochten bescherming binnen de stadswal van Nieuw-Amsterdam. Volgens een Kieft welgezind verslag liet de WIC-directeur hen gastvrij ontvangen. Maar na twee weken voelden de vluchtelingen geen rust om langer te blijven. Sommigen trokken naar Vriesendael, de boerderij van kolonist David Pietersz de Vries, op zoek naar hulp. Anderen gingen naar de overkant van de Noort-Rivier, waar Michael Pauw, een andere kolonist, het patroonsland Pavonia beheerde.[37]

Veel burgers van Nieuw-Amsterdam gingen al sinds decennia met de indianen om, en de meerderheid wilde onder leiding van David de Vries hun buren opnieuw hulp aanbieden. Maar anderen spraken wild over het vergoten bloed van de vier onschuldige christenen op Staten-Eiland een paar jaar eerder. Deze groep vroeg in een geschreven petitie aan de plaatselijke directeur-generaal van de WIC om niets minder dan de ‘aanval op en de vernietiging van de vijand die aan ons is overgeleverd’.

Oudste afbeelding van Manhattan. Uit: Adriaen van der Donck, *Beschryvinge van Nieuw-Nederlandt* (1655).

Directeur-generaal Kieft had al eerder besloten tot een etnische zuivering van het gebied. In de heldere winternacht van 25 op 26 februari roeiden sergeant Rodolff en zijn soldaten naar de overkant van de rivier en overvielen de indianen op Pavonia. Diezelfde nacht trok een groep vrijwilligers met toestemming van de overheid naar een plantage waar ongeveer veertig indiaanse vluchtelingen kampeerden, die allen in hun slaap door de mannen uit Nieuw-Amsterdam werden gedood.[38]

De soldaten die tegen de ochtend terugkwamen vertelden dat ze 'tachtig wilden' hadden vermoord. David de Vries had vanaf de wallen van het fort toegekeken: 'Veel wilden hadden ze in hun slaap omgebracht, terwijl ze sommige jonge kinderen van hun moeders borsten af rukten, voor de ogen van de ouders in stukken gekapt, en de stukken in het vuur en

in het water gesmeten hadden. Andere zuigelingen hadden ze op houten bordjes gebonden en zo doorhouwen, doorstoken, doorboord en miserabel vermoord dat het een stenen hart zou vermurwen. Sommigen waren in de rivier gesmeten, en als de ouders en moeders de kinderen probeerden te redden, wilden de soldaten die niet weer aan land laten komen, maar ze lieten de ouden met de jongen verdrinken, kinderen van vijf en zes jaar, en ook enige stokoude lieden. Degenen die deze furie ontvlucht waren, en zich in de struiken en het riet verborgen hadden, toen die 's morgens tevoorschijn kwamen en om een stuk brood bedelden om zich tegen de kou te verwarmen, werden zij in koelen bloede in het vuur of in het water gestoten. Later kwamen enigen bij ons op het land gelopen, sommigen een hand, sommigen een been afgekapt, enigen droegen hun darmen in hun armen, anderen hadden zulke afgrijselijke houwen, kerven en wonden dat soortgelijk niet erger ooit gebeurd kan zijn. En die arme zielen, zoals ook velen van onze natie, wisten niet beter of haar partij was door andere wilden, de Maquas, overvallen.'[39]

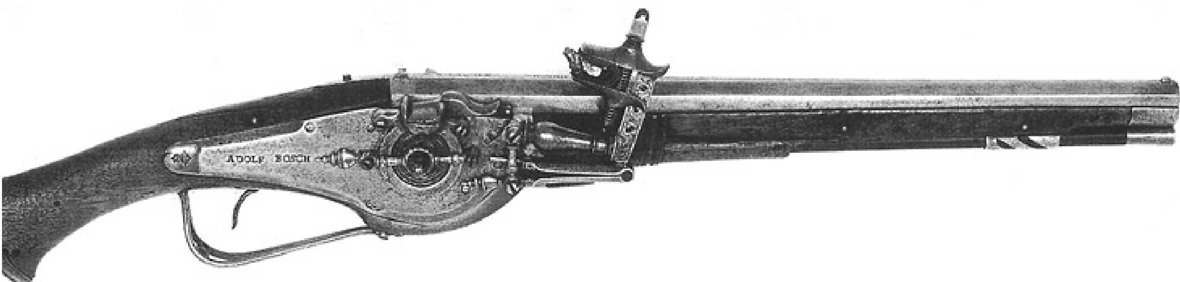
De soldaten werden door Kieft persoonlijk bedankt en met extra soldij beloond. Ze bleken ten minste 120 indianen te hebben vermoord.[40]Een ooggetuige schreef: 'Het was een schande voor onze natie. En als stilte het zou kunnen goedmaken, zou ik er nooit over hebben gesproken.'[41]

Zowel deze anonieme ooggetuige als David de Vries maakte de vergelijking tussen wat de Nederlanders was aangedaan door hun Spaanse bezetters en wat zij nu als agressieve vreemdelingen zelf anderen aandeden. De Vries vroeg zich af: 'Heeft de hertog van Alva in de Nederlanden wel meer kwaad aangericht?'[42]

De indianen hadden de Hollanders met open armen ontvangen, maar ze moesten er zwaar voor boeten. De indiaanse samenleving met haar fundamentele gelijkheid van mensen was totaal anders ingericht dan de Europese, die streng verdeeld was in bezitters en bezitlozen. De indianen waren geschokt omdat de Europeanen ook vrouwen en kinderen hadden vermoord en gingen hierop massaal op oorlogspad.

Zeventiende-eeuwse Irokese strijdknots. Museum Volkenkunde Leiden.
Collectie Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen. Inventarisnummer RV-360-1579.

Zeventiende-eeuws Nederlands vuursteenpistool. Nationaal Militair Museum Soesterberg.

Kieft liet ter versterking van zijn leger gevangen indianen en Afrikanen vanuit Brazilië naar Nieuw-Nederland sturen.[43] In 1643 zette hij de definitieve stap tot de verdwijning van de indianen van Manhattan door de Engelse kapitein John Underhill met een compagnie van 130 soldaten in dienst te nemen. In Nieuw-Engeland hadden hij en zijn mannen zeven jaar eerder in de oorlog met de Pequots geleerd landstreken te ontvolken.

In Nieuw-Nederland paste Underhill met dezelfde overtuiging zijn beproefde verdelgingsmethoden toe. In maart 1644 hielden meerdere indiaanse stammen een feestelijke bijeenkomst, waarschijnlijk bij het hedendaagse Pound Ridge in Connecticut. Onverhoeds omringden Underhills mannen de tenten en sloten alle openingen af met schroeiende en walmende matten. Meer dan 500, mogelijk zelfs 700 indianen brachten zij door verstikking om het leven, vooral Tankitekes en zo'n 25 Wappingers.[44] Kieft had bovendien speciale messen laten maken van ongeveer een halve meter lang om de indianen bij een overval met zekerheid te kunnen doden.

In 1645 bestond er inderdaad vrede tussen de indianen en de Hollanders, maar beide groepen hadden ontzettend veel schade geleden. Volgens schattingen was het aantal kolonisten in Nieuw-Nederland verminderd tot zo'n duizend personen, omdat misschien wel 2000 mensen vanwege de oorlogsonrust waren gevlucht. Vaststaat dat tijdens de Eerste Hollands-Indiaanse oorlog zeker 1600 indiaanse mannen, vrouwen en kinderen sneuvelden.[45]

In augustus 1664, nog voor het uitbreken van de Tweede Engels-Nederlandse Oorlog (1665-1667), verscheen plotseling een Engels eskader onder de hertog van York bij Nieuw-Amsterdam. Directeur-generaal Pieter (Peter) Stuyvesant (ca. 1611-1672) begreep dat de overmacht te groot was en gaf de stad zonder verzet over. Dit betekende het einde van de kolonie Nieuw-Nederland. Bij de overgave woonden ongeveer 9000 zielen in de kolonie, vooral Hollanders. De Engelsen noemden Nieuw-Amsterdam New York.[46]Bij het tekenen van de vrede van Breda in juli 1667 ruilde Nederland Manhattan en de rest van Nieuw-Nederland voor Suriname,

deel van het legendarische Goudland dat een halfjaar eerder op de Engelsen was veroverd.

VEROVERING WAARBIJ DE BEVOLKING WERD VERJAAGD: DE ZUIDKAAP VAN AFRIKA

De inbezitneming van Zuidelijk Afrika vormt een volgend voorbeeld van het kolonialisme als een gezamenlijk project van Europeanen, waarbij verschillende nationaliteiten elkaar als kolonist opvolgden. De zuidpunt van Afrika, met de Tafelbaai als natuurlijke haven, was in de zestiende eeuw al bij Portugese zeevaarders bekend als een geschikte plaats om het anker uit te werpen, te rusten en voedsel te kopen – vooral schapen en runderen. De Nederlanders hadden zich vanaf 1600 in een paar decennia stevig in Azië genesteld door Portugezen uit hun forten te verjagen en ook zelf enthousiast versterkingen te bouwen.

Alle Nederlandse schepen naar de Oost passeerden Afrika's zuidpunt. In 1647 strandde het VOC-schip Haerlem in de Tafelbaai, onderweg naar huis. De meeste opvarenden reisden op andere schepen verder, maar een groep mannen bleef achter om de geredde vrachten te bewaken. Eerst met de volgende retourvloot kwamen zij terug naar Nederland. Hun leider, de onderkoopman Leendert Jansz, prees in zijn verslag het Kaapland aan als zeer geschikt om een VOC-nederzetting te stichten.[47]

Drie jaar later, in 1650, besloten de Heeren Zeventien om op de Kaap inderdaad een fort te bouwen en tuinen voor verse groenten en vruchten aan te leggen. De uit Culemborg afkomstige opperkoopman Jan van Riebeeck (1619-1677) kreeg de leiding. In 1652 kwamen hij, zijn vrouw Maria Quevellerius en nog 115 andere personen in Zuid-Afrika aan. Hun doel was niet het stichten van een kolonie voor Nederlandse emigratie, maar het opbouwen van een rust- en bunkerplaats voor het VOC-verkeer tussen Nederland en Oost-Indië.

Van Riebeeck liet het eerste fort aan de Tafelbaai bouwen. Dit was in rap tempo gebouwd en de ruim honderd kolonisten legden velden en tuinen aan voor een langdurig verblijf. Net als alle kolonisten was de VOC ook in Zuid-Afrika op zoek naar goedkope werkkrachten. In 1654 legde de

gouverneur vanuit Kaapstad aan de hoofddirectie in Amsterdam uit waarom slaven zoveel goedkoper waren dan Hollandse werklieden: zij ontvingen geen loon en leefden op rijst en het ruim voorradige zeerobben- en pinguïnvlees.[48] Hij merkte ook al vlug dat niemand van de plaatselijke bevolking zich gemakkelijk aan het werk liet zetten: 'Wie wat brandhout heeft aangedragen, wil de rest van de dag eten en drinken.' Hij oordeelde dat de mensen te talrijk waren om allemaal te vangen, bovendien waren ze totaal ongeschikt voor dwangarbeid. Al in mei 1652 verzocht Van Riebeeck daarom aan Batavia om 'enige slaven om voor het vuilste en zwaarste werk te gebruiken'.[49]Zij arriveerden nog hetzelfde jaar, de eerste permanente dwangarbeiders aan de Kaap.

De oorspronkelijke bevolking streed intussen tegen de roof van haar land, door velden en huizen van kolonisten te verwoesten. Ze vochten zo hard terug dat Van Riebeeck in 1652 serieus overwoog hun 10 000 stuks vee in beslag te nemen en de mensen als slaven naar Java te laten brengen. Maar zonder toestemming van de Heeren Zeventien kon de gouverneur dit plan niet uitvoeren.[50]

Net zoals de Hollanders in Amerika dwars over Manhattan een schutting of muur bouwden om de inheemsen buiten te houden, zo legden zij op de landengte tussen de Tafelberg en de zee een brede, ondoordringbare haag van wilde amandelstruiken aan. De eerste grens tussen Kaapstad en de rest van Afrika werd bewaakt vanuit drie blokhutten.[51] Hier begint een lange geschiedenis van genocide, landroof, dwangarbeid en andere praktijken.[52] De geschiedenis leeft; na 350 jaar groeit in het wondermooie park Kirstenbosch bij Kaapstad nog altijd een deel van deze amandelhaag.

Bij de Nederlandse veroveringen vielen vaak veel slachtoffers. Na deze voorbeelden van veroveringen waarbij de bevolking werd verdreven volgen daarom nu een paar voorbeelden van andere gebeurtenissen, waarbij de nadruk niet op de veroveringen ligt, maar op massamoorden. Daarbij moet gezegd worden dat het een onmogelijke taak voor één persoon is om een inventaris te maken van de massamoorden tussen 1600 en 1950 door Nederlanders in andere werelddelen: het zijn er te veel. Met de nauwelijks

bekende massadoding op Formosa (1652) en de beruchte Chinezenmoord in Batavia (1740) hieronder is het overzicht verre van compleet.

INVENTARIS VAN NEDERLANDSE MASSAMOORDEN OVERZEE: FORMOSA IN 1652

In de zeventiende eeuw probeerden de Nederlanders meerdere keren om een fort te vestigen op de Pescadores, een groep eilanden bij de kust van China. Maar deze pogingen mislukten steeds door de resolute tegenwerking van de Chinese machthebbers. Wel hadden VOC-officieren succes bij het opbouwen van zakenrelaties met de gouverneur van de kustprovincie Fujian (Fukien), en hij adviseerde hen naar het nabijgelegen eiland Formosa te gaan. Het *Ilha Formosa* of Prachtige Eiland, zoals de Portugezen het noemden – het tegenwoordige Taiwan – is ongeveer zo groot als Nederland. Anders dan de Pescadores was het eiland vruchtbaar begroeid en ruim bevolkt met mensen en dieren. Met geweld en diplomatie bouwde de VOC hier in 1624 een eerste fortje, zoals op veel andere plaatsen Fort Zeelandia gedoopt.

Formosa was de enige plaats ter wereld waar de Hollanders de 'spirituele verovering' zoals de Portugezen die succesvol in de Filipijnen toepasten, eveneens met enig succes hebben volbracht.[53] In de zeventiende eeuw werkten wel dertig Europese dominees in dienst van de VOC op het eiland. Ze waren niet alleen de geestelijke leidslieden van duizenden inheemse en geïmmigreerde Chinezen, maar deden tevens zeer praktisch en werelds werk als ronselaars van huurlingen voor het VOC-leger. Met hun kennis van de taal werden zij de tolken tussen VOC-officieren en inheemse hulptroepen, en sommigen traden zelf op als aanvoerder van de soldaten die in dienst van de Compagnie de bevolking terroriseerden.

Eind 1636 toonden de dorpen in het westelijk laagland van Formosa zich bereid het gezag van de Compagnie te aanvaarden. Alleen de formidabele krijgers van het naburige eilandje Lamey boden op dat moment nog hevig verzet.

In november 1641 begonnen de Nederlanders aan een volgende gebiedsuitbreiding op Formosa ten noorden van Fort Zeelandia. Hier

hadden inheemsen een paar Nederlanders vermoord, die er zonder toestemming op herten hadden gejaagd. Op 24 november vertrok gouverneur Paulus Traudenius met een leger van 400 Nederlandse soldaten en 300 Formosaanse huurlingen voor een strafexpeditie naar de dorpen Davolé en Vavorolangh.

In Davolé sneuvelden minstens 30 weerspannige dorpelingen, en alle 150 woningen met ongeveer 400 rijstschuren gingen in vlammen op. Vervolgens brak er onder de Formosaanse hulptroepen ruzie uit over de verdeling van de buit, waarna Traudenius allen naar huis stuurde. Met de rest van het leger ging hij naar Vavorolangh, met 4000 inwoners het grootste dorp van het eiland. Ook hiervan bleef niets over dan as.

Kort daarna, op 11 januari 1642, ging Traudenius met een strijdmacht van 225 Nederlanders en 110 Chinezen naar de oostkust. In het dorp Pimaba haalden ze lokale hulptroepen op, met wie zij gezamenlijk het dorp Tammacalauw aanvielen en vernielden. Deze strafexpeditie duurde zes weken en eindigde op 23 februari 1642.

Het harde optreden loonde. Rond 1650 was Formosa uitgegroeid tot een bloeiende kolonie. De winsten voor de VOC bedroegen dat jaar meer dan anderhalf miljoen gulden, in die tijd een onvoorstelbaar hoog bedrag.[54]

In de jaren daarna vluchtten veel Chinese gezinnen als gevolg van de invasie van de Mantsjoes in China naar Formosa. Sinds 1640 waren deze Chinese kolonisten verplicht om aan de VOC een maandelijkse belasting te betalen. In 1651 werd dit hoofdgeld zelfs verhoogd tot een halve reaal per maand. Dat was voor de dorpsleider Guo Huaiyi, bij de Nederlanders bekend als Fayet, genoeg volksonrust om een jaar later een opstand op het platteland te ontketenen. Op 8 september 1652 overvielen en vernielden Chinese boeren het Nederlandse gehucht Provintia.[55]

De Hollandse troepen en Formosaanse krijgers ondernamen meteen de volgende dag een tegenaanval. De Duitse soldaat Johann Merklein noteerde dat gouverneur Nicolaes Verburch VOC-troepen onder N. Donker uitstuurde om de rebellie te onderdrukken, waarbij 2000 gedoopte inheemsen moesten meevechten. Op 12 september 1652 pleegde dit leger een volgende slachting in de reeks waarop de koloniale onderneming was gebouwd en in stand werd gehouden. Die dag werden '*3 bis 4000 Chinesen*

niedergemacht'.[56]Tegen Europese buskruitwapens konden de sterkste inheemse krijgers niets anders doen dan vluchten of sterven.

MASSAHYSTERIE WAARBIJ DUIZENDEN TEGENSTANDERS SNEUVELDEN: CHINEZENMOORD TE BATAVIA IN 1740

De vermenging van volken en culturen was op de eilandenrijken van Zuidoost-Azië al eeuwen gaande.[57] De oude families van Indo-Chinezen die in de Indische archipel leefden waren moslims. Zij huwden gemakkelijk met plaatselijke vrouwen en vormden samen met hun uit Arabië afkomstige geloofsgenoten in de havensteden de knooppunten van de wereldhandel. Veel al lang op Java gevestigde Indo-Chinezen werkten samen met voc-officieren als pachters van zout- en opiumverkoop en bij het innen van andere belastingen onder de Javanen. Sommige ondernemende Chinezen hadden van de overheid het recht gekocht om in de buurt van Batavia plantages voor suikerriet en suikerfabrieken op te zetten.

In de zeventiende eeuw verwelkomde de voc aanhoudend werkkrachten uit China op Java, merendeels mensen die waren opgegroeid met de wijsheden en praktijken van Confucius en nu waren gehaald om op de suikerplantages te werken. Begin achttiende eeuw lokten nieuwe maatregelen van gouverneur-generaal Hendrick Zwaardecroon vervolgens weer een nieuwe stroom Chinezen naar Java.

In Batavia's bloeitijd, de periode 1700-1730, leefden binnen de stadsmuren 24 000 mensen en in de voorsteden of Ommelanden bijna 80 000 mensen. Binnen de muren woonden geen vrije Javanen of andere vrije inheemsen. Zowel in de stad als in de Ommelanden waren de Aziatische slaven licht in de meerderheid tegenover de Europeanen en de Chinezen.[58]

In deze tijd liep de winst van de Javaanse suikerindustrie terug door de concurrentie vanuit het Caraïbisch gebied. Bovendien raakten de landbouwgronden rond Batavia uitgeput. Een volgende tegenslag kwam in 1722, toen Perzië de import van Javaanse suiker afschafte. De recent gearriveerde Chinese immigranten werden hier het slachtoffer van.[59]

Zonder werk of inkomsten zwierven zij in hongerige en agressieve bendes rond in de omgeving van Batavia.

De overheid verwierf inkomsten uit de Chinezen via het zogenoemde 'permissiebriefje', de verblijfsvergunning die officieel twee rijksdaalders kostte, maar in de corrupte VOC-ambtenarij vaak veel duurder was. Bovendien gaven omgekochte beambten veel meer verblijfsvergunningen uit dan er behoefte was aan werkkrachten. Gustaaf Willem van Imhoff (1705-1750), voormalig gouverneur van Ceylon en kort daarvoor opgenomen in de Raad van Indië, de centrale bestuursraad naast de gouverneur-generaal, stelde op 25 juli 1740 daarom impulsief voor alle Chinezen binnen de stadsgrenzen die niet konden aantonen dat zij over een behoorlijk middel van bestaan beschikten 'in de boeijen te slaan en te examineren', zelfs als zij een geldig permissiebriefje bezaten. Maar met 4200 geregistreerde Chinezen in Batavia en duizenden meer in de Ommelanden, waren zulke massa-arrestaties onmogelijk uitvoerbaar. Uiteindelijk werden er tussen twee- en driehonderd Chinezen opgepakt. Omdat de gevangenissen al snel overvol raakten, besloten de dienstdoende VOC-officieren 41 personen zonder vorm van proces te laten ombrengen en 94 personen als dwangarbeiders elders aan het werk te zetten.[60]

Het nieuws van de moorden en deportaties versterkte onder de Chinezen die op Java leefden natuurlijk de angst en haat jegens de Nederlanders. De stemming werd nog grimmiger toen het gerucht rondging dat de gevangenen als kaneelschillers naar Ceylon of als slaven van de Compagnie naar de Kaap onderweg zouden gaan, maar dat niemand de oversteek zou overleven.[61] De Indo-Chinezen, die sinds generaties op Java woonden, voelden zich al snel net zo opgejaagd als de vagebonderende nieuwkomers buiten de stad en stuurden hun vrouwen en kinderen ver weg. De Nederlanders in Batavia hadden weinig inzicht in de Chinese gemeenschap en zagen deze evacuatie als een voorbereiding op een komende strijd.[62]

Het gerucht ging dat de Chinezen buiten de stad troepen van vijftig tot honderd man vormden die wachtposten zouden aanvallen. Op de weg naar Tangerang sneuvelden daadwerkelijk een VOC-vaandrig en twaalf soldaten – het bewijs dat niet alle geruchten loos alarm waren.

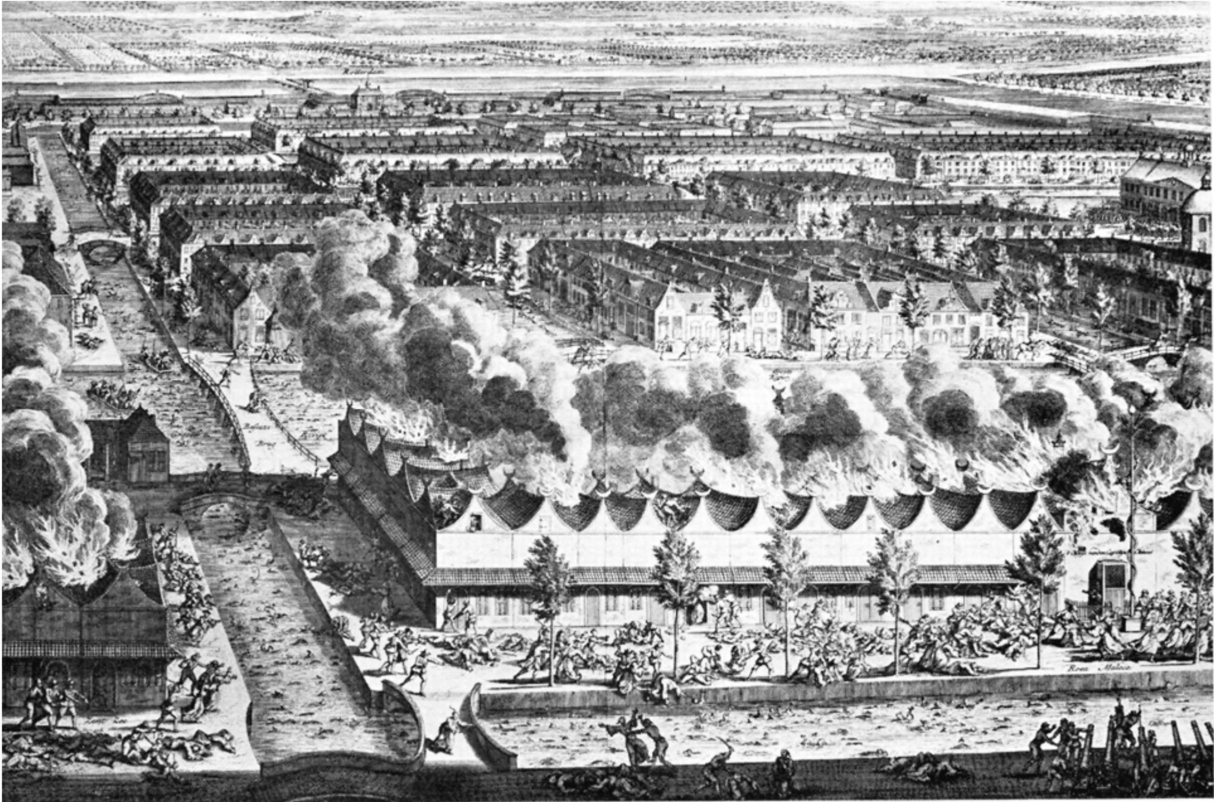
In de nacht van 8 op 9 oktober 1740 vielen bendes Chinese oproermakers de Diestpoort aan. Met de verovering van dit punt zou voor de muiters de weg naar het hart van de stad openliggen. Matrozen en gewapende ambachtslui versterkten vrijwillig het garnizoen. Daartegenover bezaten de aanvallers nauwelijks buskruitwapens en ze traden onbesuisd in splintergroepen op. Niettemin beleefden het bestuur, de soldaten en de burgerij een van de spannendste nachten in het bestaan van Batavia.

Op zondag 9 oktober vergaderde de Indische regering al om zes uur in de ochtend. Hoewel de Chinezen in Batavia zelf zich rustig hielden, stelde gouverneur-generaal Adriaan Valckenier (1695-1751) voor 'de stad van alle Chinezen te ruimen'. Maar de Raad van Indië, onder leiding van Van Imhoff, gaf slechts opdracht alle huizen van Chinezen te doorzoeken en uitsluitend bezitters van wapens op te pakken. Terwijl de heren nog delibereerden, gingen de mensen in de straten tot daden over. De soldaten die de Chinese huizen moesten doorzoeken sloegen aan het plunderen. Er braken branden uit. Mogelijk hebben Chinezen zelf de vuren aangestoken om het onderzoek te hinderen of hun bondgenoten buiten de stad te waarschuwen. Zeker is dat onder de Europese en Indo-Europese bevolking een moorddadige hysterie ontvlamde. Als op bevel van hogerhand renden 'matrozen, ambachtsgezellen, militairen, pennisten, burgers en inlanders' de straat op en sabelden alle Chinezen die ze tegenkwamen neer, bij de plundering van Chinese winkels en woningen naar hartenlust bijgestaan door hun Aziatische onderhorigen en slaven.[63]

Een tweede aanval op de Diestpoort door de Chinezen buiten de poorten op dezelfde dag wakkerde bij de Europeanen nieuwe angst- en wraakgevoelens aan. Ook Hollandse vrijburgers die hun welgestelde Chinese medeburgers eerst nog bescherming hadden geboden, sloegen hen nu dood om zich hun bezit toe te eigenen.[64] Bij de regering raakte het hoofd compleet op hol. Gouverneur-generaal Valckenier gaf het noodlottige bevel tot executie van alle Chinezen die voor wat voor misdrijf dan ook zaten opgesloten: 'Een voor een werden 500 Chinezen die in de gevangenis zaten naar buiten gebracht en gedood.'[65]

Het bloedbad duurde twee volle dagen. Oud noch jong, vrouw noch kind werd gespaard. De gouverneur-generaal en de Raad hadden geen opdracht gegeven tot de etnische zuivering, al wakkerden zij het moorden aan met een premie voor elk afgehakt hoofd van een Chinees. Door schrik bevangen lieten de weerloze Chinezen in Batavia zich als schapen de keel doorsnijden. Duizenden onschuldigen die niets van doen hadden met het rumoer van de rebellie buiten de poorten kwamen om. Bloed vloeide in de geulen langs de straten, dozijnen lijken dreven in de rivier. Op 11 oktober probeerde de regering de losgeslagen matrozen en soldaten naar hun posten terug te lokken met een beloning voor de bewezen diensten: zes dukatons voor soldaten en het dubbele voor officieren. Zes dagen later moest dit aanbod worden herhaald, omdat veel VOC-personeel nog met volle inzet de furie gaande hield in de stegen en straten van Batavia, vooral 's nachts. Ten slotte werd een stuk van de stad in brand gestoken en beleefde de massahysterie zijn climax bij deze vuurzee.[66]

Tijdgenoten berichtten al over 10 000 vermoorde Chinezen;[67] sommige historici spreken zelfs over 12 000 slachtoffers.[68] Zeker 600 à 700 huizen waren afgebrand. De massamoord had de samenstelling van de bevolking voorgoed veranderd. In 1739 stonden 4200 Chinezen als inwoners van Batavia geregistreerd, een jaar later nog twaalf. In hetzelfde jaar verminderde de Chinese bevolking in de Ommelanden van 10 500 tot minder dan 2000.[69] De overlevenden die terugkwamen kregen een nieuwe wijk toegewezen in de schaduw van de stadsmuren, die uitgroeide tot een kamp met duizenden inwoners.[70]

De Chinezenmoord te Batavia in 1740. Gravure door B. van Mourik naar de ets door Adolf van der Laan. Uit: *Reizen, Zee- en Landtochten*.

Meutes hongerige Chinezen, verjaagd uit de omgeving van Batavia, trokken naar het oosten en vonden al vlug in Bekasi een plaats om te rusten. In juni 1741 verjoegen VOC-soldaten de rebelse Chinezen ook uit dit steunpunt, waarna de opstandelingen verder naar het oosten trokken en zich aansloten bij vechtlustige landgenoten en troepen van Javaanse vorsten.

De uiteindelijke oorlog tegen de Chinezen op Java die van 1741 tot 1743 duurde is in de lange reeks koloniale oorlogen opmerkelijk vanwege de onderscheiden partijen: Javanen, Nederlanders, Chinezen en Indo-Chinezen. Allen kenden veel interne strijd, met vaak wisselende allianties.[71] Voor sommige Maleiers, Javanen en andere inheemsen was het feit dat de Nederlanders vochten met de Chinezen – hun trouwe bondgenoten sinds de tijd van Coen – een duidelijk voorteken dat het einde

van hun macht in zicht kwam.[72] Maar deze wens kwam niet uit. Ruim tien jaar na de Chinese oorlogen heersten de Nederlanders over vrijwel geheel Java.[73]

HET EINDE VAN DE REPUBLIEK

De ideeën over gelijke mensenrechten die tot de Franse Revolutie leidden kwamen in de tweede helft van de achttiende eeuw in Frankrijk en elders in Europa gelijktijdig tot ontwikkeling. In Nederland leidde de weerstand tegen stadhouder Willem v en het gesloten machtsblok van de regenten in 1787 tot de plundering van herenhuizen en de befaamde revolutie van de patriotten. Deze burgers die beïnvloed werden door de verlichte ideeën uit het ruim verspreide pamflet *Aan het volk van Nederland* (1781) van Joan Derk baron van der Capellen wilden democratisering stimuleren en het absolutisme van de falende stadhouder Willem v een halt toeroepen. Bij de burgers gloorde hoop dat zij het juk van de aristocraten konden afwerpen. Maar Willem v kreeg hulp van een leger uit Pruisen, waar de broer van zijn vrouw sinds een jaar koning was. De macht kwam uit de loop van geweren. De antidemocraten zaten voorlopig dus nog stevig in de pluchen zetels.

Na deze zogenaamde contrarevolutie werden 40 000 patriotten uit Nederland verdreven. Zij vonden vooral in België en Frankrijk een nieuw thuis. In februari 1793 verklaarde Frankrijk de oorlog aan Engeland en Nederland. Bijna twee jaar later marcheerden Franse troepen ongehinderd over de bevroren waterlinies Holland binnen. Deel van dit leger was het uit Nederlandse patriotten bestaande Bataafs Legioen onder bevel van Herman Willem Daendels (1762-1818), een beroepsmilitair uit een Gelderse regentenfamilie. Een paar uur voor de Fransen Amsterdam bereikten voltrok zich daar een onbloedige omwenteling, waarbij de regenten en anderen onder druk van de omstandigheden besloten hun ambten neer te leggen en leiders van de democratische beweging invloed te geven op het bestuur. Het bondgenootschap van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden hield op te bestaan, in haar plaats kwam de Bataafse Republiek, een centraal bestuurde vazalstaat van Frankrijk.

Stadhouder Willem v vluchtte naar Engeland. Aan de vocdirecteuren en -gouverneurs schreef hij dat zij hun gezag aan de Engelsen moesten overdragen. Na veel verwarring besloten de meesten deze prinselijke raad te negeren. De Engelse marine kon in de daaropvolgende maanden met weinig moeite de Kaap in Zuid-Afrika en alle Nederlandse forten en factorijen in India en op Sri Lanka, Malakka, Sumatra, Ambon en Banda overmeesteren. Alleen op Java bleef de Nederlandse heerschappij onaangetast.

In de Franse tijd kreeg de nieuwe centrale overheid in Nederland steeds meer macht over burgers en hun bedrijvigheid. De Staten-Generaal werden ontbonden en vervangen door de Nationale Vergadering, de eerste moderne Nederlandse volksvertegenwoordiging. Overal verving de regering naar Frans voorbeeld oude besturen voor comités. Op 1 maart 1796 kwam ook de leiding bij de voc en de wic in handen van zulke comités, waarvan de leden waren benoemd door de regering. Klokslag uur nul van het jaar 1800 veranderden alle voc-bedienden in beambten en militairen van de Nederlandse staat. De Oost-Indische Compagnie had al eerder opgehouden te bestaan, nu ging het bestuur van de Indische archipel ook formeel over naar de regering van de Bataafse Republiek. Alle voc-forten en bezittingen kwamen in staatshanden. Maar voorlopig merkte in Azië niemand iets hiervan.[74]

In 1799 pleegde Napoleon Bonaparte (1769-1821) een staatsgreep, waarna hij Frankrijk en haar vazalstaten omvormde tot een dictatuur en zichzelf in 1804 tot keizer kroonde. In 1806 hervormde hij de Bataafse Republiek tot het Koninkrijk Holland, met zijn broer Lodewijk als koning. Net als in andere delen van het Franse rijk moest ook hier op bevel van de keizer het veelhoofdige gezag van de centrale overheid weer wijken voor het eenhoofdige. In de overzeese plannen van Parijs en Den Haag kregen nu militaire overwegingen de overhand: Java kon de uitvalsbasis zijn om de Britten in Azië te benadelen.

In het regeringsreglement van Lodewijk Napoleon (dat nooit formeel is ingevoerd) stond bepaald dat het bestuur in de koloniën ‘bij uitsluiting aan de Koning’ is opgedragen. Ook in de Indische archipel kwam de hoogste autoriteit voor het eerst in handen van één man: de koning van Nederland.

De titel van de opperbevelhebber bleef 'gouverneur-generaal', maar als onderkoning was hij nog machtiger dan onder de VOC, toen hij moest samenwerken met de Raad van Indië. Niet langer kwamen de Europese soldaten betaald door een handelscompagnie met aandeelhouders naar de verre landen. Voortaan kwamen zij in opdracht van nationale regeringen.

Eerst nadat de nationale regeringen de overzeese ondernemingen overnamen van de compagnieën zou Europa het rijkste deel van de wereld worden. Terwijl het bestuur in Europa geleidelijk iets democratischer en humaner werd, kreeg het bestuur in de koloniën de bevoegdheden van een absolute vorst en greep het voortdurend harder in de levens van steeds meer mensen in. De grote kloof tussen het Westen en de rest van de wereld werd snel dieper. En de mensen in Azië, ook in Nederlandsch-Indië, raakten steeds verder in de verdrukking.

Als deel van de plannen om de heerszucht van Frankrijk te beteugelen, gingen in Engeland stemmen op om de Nederlanden te hervormen tot een bondgenoot of vazal. Nadat de Franse keizer in oktober 1813 bij Leipzig door de verenigde legers van andere Europese machten was verslagen, landde prins Willem VI, de zoon van de in 1795 gevluchte stadhouder van de Republiek der Verenigde Provinciën, in november 1813 vanuit Londen in Scheveningen. Met Britse steun aanvaardde hij een maand later in Amsterdam de soevereiniteit en het koningschap.

De Vrede van Parijs en het congres van Europese staatshoofden in Wenen in 1814 en 1815 brachten de uitvoering van het Engelse plan om de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, het tegenwoordige Nederland en België, te verenigen onder het Huis van Oranje. Napoleon had zijn broer tot koning van Nederland gekroond en nadat de keizer en zijn broer waren verjaagd, bleef Nederland een koninkrijk onder een door Engeland benoemde koning. De oude, zelfstandige rechten van de provinciën waren door de Franse keizer afgeschaft en raakten onder de nieuwe koning verder uitgewist.

Hoewel de Britten hun handen vol hadden aan hun uitgestrekte rijk, behielden zij toch het bewind over Sri Lanka, Kaap de Goede Hoop en een stuk van Suriname, dat veranderde in Brits-Guyana. Nederland kreeg Suriname, Java, de Molukken en de rest van de Indische archipel terug. In

de nieuwe grondwet werd vastgelegd dat het beheer van de Nederlandse koloniën voortaan onder de ‘vaderlijke regering’ van Willem I stond.[75]

HET HERSTEL VAN HET KOLONIAAL GEZAG

Vanaf het herstel van het Nederlandse gezag op Java in 1816 voerde Nederland vrijwel altijd ergens in de Indische archipel een oorlog of oorlogje, vaak op meerdere plaatsen tegelijk en nooit tegen een buitenlandse vijand. Voortdurend vroegen onlusten en ongeregeldheden om tuchtiging en ordehandhaving. Opstanden onderdrukken en terreur uitoefenen waren dan ook de grote constanten van de Nederlandse aanwezigheid in de Indische archipel. In de daaropvolgende eeuw ondernamen de land- en de zeemacht bijna 250 officiële ‘expeditiën en excursiën’, inclusief de Java-oorlog, de Padri-oorlog en de Atjeh-oorlog.

In de Buitengewesten, de Nederlandsch-Indische gebieden buiten Java en Madoera, onderging het Nederlandse optreden in de eerste helft van de negentiende eeuw weinig verandering. Het verkeer ging nog per zeilschip en net als in de VOC-tijd stond de regering in Batavia niet aan het hoofd van het bestuur van alle eilanden, maar van een reeks verspreide nederzettingen, factorijen en forten die zich uitstrekte van Sumatra tot Nieuw-Guinea. De eilanden zelf waren nog onafhankelijk en werden zelfstandig bestuurd door de inheemse bevolking. Deze eilanden waren nog geen onderdeel van Nederlandsch-Indië en het overgrote deel van de mensen in het eilandenrijk leefde dus nog altijd buiten het Nederlandse machtsbereik. Minister van Koloniën Jean Chrétien Baud (1789-1859) was de eerste overheidsdienaar sinds de VOC-tijd die weer begon met gebiedsuitbreiding. In 1843 gelastte hij een onderzoek in de contractboeken van de VOC naar wie precies de opperheerschappij of soevereiniteit over welk grondgebied bezat.

De nieuwe gouverneur-generaal Jan Jacob Rochussen kreeg de opdracht overal de oude verdragen van de VOC te herstellen en aan te vullen. In streken met vage grenzen werkten Nederlandse ambtenaren met volle inzet aan het vredelievend inlijven van de Buitengewesten door het uitdelen van Nederlandse vlaggen en ambtsstokken met het Nederlandse

wapen onder dorpshoofden. Afgelegen eilanden kregen bezoek van zendelingen en wetenschappelijke expedities. Daarnaast brachten marineschepen militairen en ambtenaren die met nieuwe verdragen opperheerschappij over de bevolking bedongen. Om duidelijk te laten blijken dat Borneo en Celebes (Sulawesi) geheel Nederlands waren, kregen de twee gewestelijke bestuurders de hoge titel van gouverneur[76] – alles om andere Europeanen het recht te ontzeggen die gebieden te bezetten en om de inheemse heersers te herinneren aan het bestaan van een vreemde macht die hen kon maken of breken.

De regering streefde nog niet naar uitbreiding van het grondgebied buiten Java en Madoera, omdat een bezettingsmacht veel geld kostte en weinig opbracht. De veelzijdige bestuurder en koninklijke dienaar Baud legde zoals beschreven wel de kiem voor de toekomstige gebiedsuitbreiding. De opkomst van het stoomschip om het leger te vervoeren, de verdere ontwikkeling van de kanonnen en repeteergeweren om de vijand vanaf een afstand te kunnen verwoesten en de toenemende winstgevendheid van de overheidshandel in opium om de soldaten te betalen waren eerst nog nodig om de plannen uit te voeren. Pas een halve eeuw later zouden de gouverneurs-generaal Van der Wijck, Rooseboom en Van Heutsz met een reeks oorlogen en oorlogjes de gebiedsuitbreiding tot een feit maken.[77]

Zij veranderden ruwweg tussen 1894 en 1914 de politiek jegens de Buitengewesten radicaal: van niet-inmenging naar verovering. Terwijl Engelsen, Duitsers, Fransen, Belgen en andere Europeanen zich delen van Afrika en Noord-Amerika toe-eigenden, en Engelsen en Russen het grote spel om de macht in Centraal-Azië uitvoerden, deed Nederland in de Indische archipel nijver mee aan de Europese inbezitneming van de rest van de wereld.

Deze ethische periode werd gekenmerkt door de vrij algemene overtuiging in Europa dat, om de mensen overzee uit hun bekrompen bestaan te kunnen verheffen, zij eerst moesten worden onderworpen. Voor ‘veroveren’ bestond tijdens deze periode een onuitputtelijke litanie van eufemismen:

1894: De radja van Lombok ‘wordt tot rede gebracht’.

1896: In Atjeh ‘wordt met de pacificatie van het gebied een ernstig begin gemaakt’.

1899: Op Midden-Sumatra ‘worden onafhankelijke landen onderworpen tengevolge hunner rooftochten op ons gebied’.

1899: Op Zuid-Borneo ‘wordt de rust hersteld’.

1901: Op Djambi ‘neemt de uitbreiding van ons gezag een aanvang’.

1903: In Korintji ‘wordt met de wapens opgetreden’.

1905: Op Borneo ‘wordt aan een langdurig verzet een einde gemaakt’.

1905: Celebes ‘wordt geheel onder rechtstreeks bestuur gebracht’.

1906: Op Bali ‘wordt onze macht afdoende bevestigd’.

1907-1910: Op de Aroe- en Zuidwestereilanden ‘worden de grenzen van onze bestuursbemoeienissen belangrijk uitgebreid’.

1907-1911: Op Halma-heira ‘worden de toestanden geordend’.

1912: Op Riouw ‘wordt het vorstenbestuur met enig militair vertoon afgeschaft’.[78]

DE PACIFICATIE VAN DE BUITENGEWESTEN

Minder dan een eeuw geleden was Nederland de derde grootste koloniale macht ter wereld. De regering in Den Haag streefde meer en meer naar controle over het grootst mogelijke gebied in Azië, niet alleen als vanouds over scheepvaartroutes, kustplaatsen en stranden, maar nu ook over de binnenlanden. Niet langer verschenen de Europese en inheemse huursoldaten van het Nederlandsch-Indische leger uitsluitend op afgelegen plaatsen voor kortdurende tuchtigingstochten. Voortaan bouwden zij er permanente kampementen.

Tussen 1894 en 1914 voerden de Nederlanders de frequentie en kracht van hun koloniale oorlogen op tot in alle uithoeken van de archipel. Het grondgebied van de moderne staat Indonesië werd rond deze eeuwwisseling bepaald door de ruime investering in de marine en het leger en de veroveringszucht van gouverneur-generaal J.B. van Heutsz (1851-1924).

Vanaf 1 oktober 1904 bekleedde Van Heutsz de hoogste post in Oost-Indië: gouverneur-generaal. Hij bleef tot 18 december 1909 in functie en in

de tussenliggende vijf jaar werd zijn ijzeren hand in alle uithoeken van de archipel gevoeld. Onder onschuldige verzamelnamen als ‘Pax Neerlandica’, ‘de afronding van Nederlandsch-Indië’ en ‘de pacificatie van de Buitengewesten’ voltooide hij de verovering van Oost-Indië. Dankzij een lange lijst gedocumenteerde massadodingen van zwak bewapende tegenstanders werd hij de schepper van het hedendaagse Indonesië: hij stelde de grenzen vast van vrijwel hetzelfde gebied als waarover de Indonesische president in Jakarta tot op heden regeert. ‘Omdat verdere verwaarlozing van de Buitengewesten in strijd was met onze koloniale waardigheid,’ zoals een biograaf het kalm stelt, gingen het leger en de marine onder zijn bewind onderweg om de laatste (semi)onafhankelijke eilanden en landstreken in de archipel te bezetten.

Eerder had Van Heutsz met anderen in Atjeh het Korps Maréchaussée opgericht: licht bepakte militairen die de terreur van de guerrillaoorlog bevochten met contraterreur. Tot die tijd was in de Atjeh-oolog de strategie gevolgd van de geconcentreerde linie, een tactiek waarbij het leger meestal verschanst zat in versterkte posten. Maar nu zou men in de woorden van Van Heutsz ‘doorzetten, doorzetten, doorzetten, geen dag verliezen, de vijand nimmer op verhaal laten komen – dat moet onafgebroken onze leus zijn!’[79]

Het Nederlandse geweld zou de bevolking in Oost-Indië onder Van Heutsz harder treffen dan ooit, terwijl parlementariërs en publicisten eindeloos delibereerden over de goede bedoelingen met de kolonie. Terwijl politici met toespraken en wetenschappers en journalisten met boeken en artikelen de indruk wekten alsof het kolonialisme was opgezet voor de ontwikkeling en de studie van exotische volken, waren de voornaamste producten van de beschaving die overzee ruim werden verspreid granaten en geweerkogels. De voorstanders van deze zogenaamde ethische richting in de koloniale politiek prezen elkaars plannen links en rechts de hemel in, terwijl in de archipel leger en marine ‘ons bestuur bevestigden’ en ‘excursiën en expeditiën’ ondernamen.

Vanaf de jaren negentig van de negentiende eeuw werd de marine sterk gemoderniseerd met stoomschepen vol zwaar kaliber kanonnen en het leger met mobiele veldartillerie. Van Heutsz en zijn generaals en

marinekapiteins vernietigden bijna routinematig overal in de archipel dorpen en dynastieën en brachten voor het eerst vrijwel het gehele gebied van het huidige Indonesië onder een centraal gezag.

TWINTIGSTE EEUW: ONRUST IN DE KOLONIE

De handhaving van rust en orde in de koloniën was de eerste en heilige taak van de overheid. Al vier eeuwen spraken Europeanen in al hun talen over de beschavingsmissie die hen naar de andere werelddelen bracht. De vrome wensen van het ethisch kolonialisme – het verspreiden van de beschaving en de welvaart in de andere werelddelen – vulden het gedachteleven van velen in Europa. Aangemoedigd door missionarissen en zendelingen werd vanaf het einde van de negentiende eeuw een stortvloed aan plannen gemaakt hoe de kolonie voortaan milder te overheersen. Verhoging van de gezondheid en het welzijn van de plaatselijke bevolking werd bij de overheid een hoofdpunt. Tijdens de crisis van de jaren dertig werd bijvoorbeeld serieus overwogen om een kleinere munt dan een halve cent te laten slaan – om zo de levensstandaard te verhogen, maar het muntje kwam er niet. Wel verhoogde de regering de prijs van het onmisbare zout met 25 procent.[80] Er werden dus wel veel plannen gemaakt, maar de mensen in de koloniën konden met deze toekomstplannen vandaag hun honger niet stillen.

Ondanks zware tegenwerking van de overheid kwam op Java in het begin van de twintigste eeuw een beweging op gang die pleitte voor zelfbestuur – zowel onder de overwegend christelijke Indo-Europeanen als onder de moslims. In de volksbeweging Sarekat Islam verenigden zich duizenden moslims met uiteenlopende verlangens en bedoelingen, maar met dezelfde grief: hun achterstelling. Ook op de Chinezen drukte de overheersing en de onvrijheid. Van de ongeveer 35 000 Chinezen in Batavia hadden er in 1913 zeven kiesrecht voor de gemeenteraad. Als reactie op deze inheemse onrust schiep de regering in 1918 een nieuw forum, de Volksraad, maar dit was slechts een advieslichaam. De plechtig gepresenteerde hervorming was in wezen niets dan schijn.

De uitzichtloze en toenemende armoede in NederlandschIndië leidde tot verzet. In de nacht van 12 op 13 november 1926 gaf de Partai Kommunis Indonesia het sein tot de opstand. In Bantam (Banten) knipten opstandelingen telefoondraden door en werd een treinrails vernield. In Batavia viel een groepje communisten een gevangenis aan. Ernstiger dan de lokale aanslagen op Java was het oproer dat ruim zes weken later op 1 januari 1927 uitbrak in de al eeuwen hecht genestelde islamitische haarden van verzet op Sumatra's westkust. Jaren voor de Europeanen in de Indische archipel arriveerden hadden groepen moslims de islam inheems gemaakt op de verschillende eilanden. De moslims hadden zich vanaf het begin fel verzet tegen de Nederlandse inmenging. Veel koloniale oorlogen op Java en Sumatra gingen dan ook tussen christenen en moslims.

Inheemse hutten. Foto H.F. Tillema. Collectie Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen. Inventarisnummer TM-10017350.

De regering herstelde zich snel van de eerste schok. Alsof Van Heutsz postuum nog zijn gebruikelijke bevelen had gegeven, werden de communistische opstanden op Java en Sumatra begin 1927 binnen een paar weken neergeslagen ten koste van honderden mensenlevens.[81] De ambtenaren van het Binnenlands Bestuur kregen opdracht alle communisten te arresteren, ongeacht het feit of zij iets met de opstanden van doen hadden. Nog altijd maakte het Inlandsche Reglement het mogelijk dat inheemse mensen op wie een of andere verdenking rustte (of gelegd werd) maandenlang preventief gevangen konden worden gehouden, voordat een rechter eraan toekwam om hen te verhoren.[82]

Op Java, Sumatra en de Molukken pakten overheidsdienaren links en rechts minstens 13 000 personen op. Ongeveer 7700 arrestanten konden van geen wetsovertreding worden beschuldigd en na een angstige tijd werden zij weer vrijgelaten. Maar voor de poging tot opstand moesten alsnog 4500 personen met een gevangenisstraf boeten. Een aantal opstandelingen dat was betrokken bij het vermoorden van Europeanen of inheemsen kreeg de doodstraf, maar de meesten ontvingen gratie. Vier doodvonnissen werden door ophanging voltrokken. Er bleven ongeveer 800 personen over die op grond van het strafrecht niets ten laste kon worden gelegd, maar die de overheid toch te gevaarlijk vond om vrij te laten.[83]

Wat te doen met hen? Op 13 november 1927 telegrafeerde gouverneur-generaal De Graeff vanuit Batavia aan de minister van Koloniën Koningsberger in Den Haag dat in beginsel was besloten deze hele groep ergens bij elkaar op te sluiten. De politiek links geëngageerden in Nederland boden tegenstand met protestvergaderingen en demonstraties, zonder invloed. De Nederlandse overheid creëerde vele jaren vóór de nazi's in Duitsland in Nederlandsch-Indië al een concentratiekamp, bij het plaatsje Boven-Digoel, dagen reizen stroomopwaarts in de jungle van Nieuw-Guinea. Naar deze uithoek in de jungle besloot de regering in 1927 de hele groep van veronderstelde revolutionaire nationalisten en communisten te verbannen. Aan de Digoelrivier werden twee kampongs gebouwd, Tanah-Merah (Rode Grond) en nog eens veertig kilometer

verder stroomopwaarts Tanah-Tingi (Hoge Grond).[84] Boven-Digoel werd de bekendste maar niet de enige bannelingenkolonie in Oost-Indië.

DE LAATSTE KOLONIALE OORLOG

Niemand wist het op dat moment nog, maar het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog zou het einde van de koloniale tijd markeren. Op 8 december 1941, een dag na de Japanse aanval op de Amerikaanse marinebasis Pearl Harbor in Hawaii, verklaarde Nederland de oorlog aan Japan. Meer dan een maand gebeurde er niets, maar in de nacht van 10 op 11 januari 1942 vielen de Japanners Menado op Celebes aan. In dezelfde tijd bedreigden zij ook de noordoostkust van Borneo, wat in die tijd een belangrijk centrum voor de productie en distributie van olie was. Op 27 februari werd de geallieerde vloot tijdens de Slag in de Javazee verslagen, waarna Japanse troepen ongestoord op verschillende plekken langs de noordkust van het eiland Java konden landen. Op 8 maart waren de geallieerde troepen in Nederlandsch-Indië genoodzaakt zich over te geven.

Binnen een maand had Japan bijna heel Oost-Azië bezet, Nederlandsch-Indië inbegrepen. Hiermee begon de jarenlange doodsstrijd van het Nederlandse kolonialisme. Alle inheemse militairen van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger en de inlandse huurkorpsen moesten hun wapens inleveren en konden naar huis gaan. De Europese militairen, de Indo-Europeanen en zij die hun eed van trouw niet wilden afzweren kwamen in Japanse krijgsgevangenschap. De meesten werden op transport gesteld naar Birma als dwangarbeiders bij de aanleg van de beruchte Birma-Siamspoorweg naar India. Velen zijn hier gestorven.

Na het abrupte einde van de Tweede Wereldoorlog, met de atoombommen van de Verenigde Staten op Hiroshima en Nagasaki en de capitulatie van Japan in augustus 1945, ontstond in veel Europese koloniën in Azië een machtsvacuüm. De Fransen, Britten en Nederlanders waren te verzwakt om troepen en militair materieel in hun uitgestrekte voormalige gebieden in te zetten. Tegelijk boden groeiende aantallen plaatselijke mensen weerstand aan de terugkomst van de buitenlandse machthebbers, waarbij zij beschikten over wapens die in het oorlogsgebied waren

achtergebleven. Nadat Japan was verslagen, begonnen in Azië bevrijdingsoorlogen.

In augustus 1945 riep Bung ('oudere broer') Achmad Soekarno (1901-1970) de vrije en onafhankelijke Republik Indonesia uit. De Nederlanders in Indonesië waren weliswaar bevrijd van de Japanse vijand, maar waren nu omringd door nog talrijkere Indonesische vijanden. Op Java en in bijna heel Oost-Indië brak vervolgens de bersiaptijd uit, een periode die werd gekenmerkt door anarchie en vele moordpartijen. Op sommige plaatsen bleven de Japanners bij de kampen in het bezit van hun wapens, niet langer om de Nederlanders binnen, maar om de Indonesiërs buiten te houden – in opdracht van de Britten, namens de geallieerden. De Japanse kampwachters, eerst beulen voor de Nederlanders, veranderden in hun beschermers.[85]

Hoewel het land na de oorlog in Europa nog in puin lag, ging Nederland in Azië alweer op oorlogspad. De eerste Nederlandse regering na de Tweede Wereldoorlog voerde de militaire dienstplicht opnieuw in. Vanuit Nederland vertrokken vanaf augustus 1945 tot 31 december 1949 vele tienduizenden mannen naar Indonesië. Zij kwamen ter versterking van het Koninlijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL), dat voor een groot gedeelte uit Indo-Europeanen en inheemse militairen bestond. Veel KNIL-militairen behoorden tot families waarvan de mannen sinds generaties van beroep militair waren, en na hun vrijlating uit een Japans krijgsgevangenenkamp tekenden velen opnieuw voor de dienst. In totaal werden 200 000 militairen (dienstplichtigen en vrijwilligers inclusief het KNIL) aan Nederlandse kant ingezet.

De meeste mannen van de Koninklijke Landmacht en het KNIL vochten op Java, waar de oorlog het hevigst was. In deze guerrillastrijd bestond de vijand uit allerlei groeperingen, die zich geleidelijk aaneensloten tot het Republikeinse Leger (TNI) onder het opperbevel van generaal Nasution en de politieke leiding van Soekarno.

Nederlands laatste grote koloniale oorlog wordt in Indonesië de vrijheidsoorlog genoemd. In Nederland spreken velen tot op heden bescheiden over 'politionele acties' alsof de enorme militaire inspanningen slechts schermutselingen en rellen betroffen. De zondebok voor de

smerigste kant van de laatste koloniale oorlog werd al snel gevonden in de persoon van kapitein Raymond Westerling (1919-1987). Deze beroepsmilitair werd het levende symbool van de laatste golf Nederlandse terreur in Azië. Met een uitgezochte troep van 123 man, het Depot Speciale Troepen (DST), zou hij de terreur van de nationalisten met contraterreur proberen te breken. De officieren waren Nederlanders, de soldaten kwamen uit alle delen van de Indonesische archipel.

De zuiveringsacties van het DST hadden een simpel, wreed patroon. Ze werden de methode-Westerling genoemd, omdat Westerling ermee begon.86 De troep overviel bijna dagelijks een of meer kampongs, waarna zij de bevolking bijeendreven en willekeurig tientallen mensen doodschoten. Volgens majoor Jan Stufkens, een naaste medewerker van Westerling, was het bezit van een lidmaatschapskaart van een strijdorganisatie, bepaalde insignes of zelfs grijsgroene kleding voldoende reden voor executie.

Het moorden gebeurde zo massaal dat het hoofdkwartier ervan moet hebben geweten. Particuliere misdaden werden nationale misdaden. Destijds wilden velen het doen voorkomen alsof de verhalen over Westerling en zijn Speciale Troepen behoorden tot de aloude leyenda negra, propaganda over Europese wandaden door de tegenstanders van de overzeese ondernemingen. Maar volgens hun eigen rapporten schoten Nederlandse militairen tussen 1 juli 1946 en 1 juli 1947 op Sulawesi 3144 Indonesiërs dood. De officieren zelf legden in hun rapporten vast dat in de vijftien maanden van januari 1946 tot en met maart 1947 in totaal 5182 personen werden gedood door de redeloze acties van het Depot Speciale Troepen onder Westerling en Vermeulen, het KNIL, de pro-Nederlandse kampongpolitie en andere lokale strijdgroepen op Sulawesi.87

Op Sulawesi en elders waren de oorlogsmisdaden het werk van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger, met name het Depot Speciale Troepen. In contrast met deze geharde beroepsmilitairen stonden dienstplichtigen van de Koninklijke Landmacht (KL) vriendelijker tegenover de bevolking en kritischer ten opzichte van het koloniale beleid. De Indonesiërs noemden hen *tentara soesoe*, het zachte leger. Niet alle

militaire eenheden pleegden misdaden, wel waren eenheden van zowel het KNIL als de KL erbij betrokken.

Waar het gaat om Nederlandse militairen die misdrijven pleegden tijdens de laatste grote koloniale oorlog in Indonesië, verscheen in 2016 een verhelderende studie.[88] Een van de bloedbaden die hierin grondig wordt gedocumenteerd, vond plaats op 9 december 1947 toen dienstplichtige infanteristen van de Koninklijke Landmacht in het dorp Rawagede op West-Java, nabij Krawang, een plein vol mannen en jongens doodschoten. De Indonesiërs beschuldigen de Nederlandse infanteristen in Rawagede van de moord op meer dan 431 dorpelingen, allen mannen, van jong tot oud standrechtelijk geëxecuteerd.

Het oorlogsdagboek van de betreffende compagnie wordt bewaard in het Nationaal Archief in Den Haag, het bevat korte verslagen van 'zuiveringsacties' op West-Java. Deze operaties verliepen volgens hetzelfde patroon als in de VOC-tijd: militairen grendelden de wegen rond een dorp af en gingen op zoek naar plaatselijke leiders en verzetsstrijders. Ze vernielden daarbij huizen, huisraad en rijstvoorraden en ondervroegen hardhandig grote groepen mannen, zo ook in december 1947. De eerste dagen van deze maand vielen nog geen doden of gewonden. Tot op 9 december een eenheid van tachtig of negentig dienstplichtige infanteristen alle toegangswegen tot de kampong Rawagede bezette. Het militaire dagboek: 'Door de […] compagnie werd een zuiveringsactie ingezet tegen kampong Rawagede (5393). Aan vijandelijke zijde werden 150 doden geteld. Er werden 8 personen gevangengenomen. Genoemde kampong bleek volledig Republikeins te zijn, hetgeen o.m. bleek uit rood-witte vlaggen waarmee verschillende huizen waren getooid en uit documenten en artikelen die op de gedode tegenstanders werden aangetroffen.'

Meer dan een halve eeuw werkten overheidsdienaren in ministeries en universiteiten stug aan het ontkennen, verhullen en wegkijken van de oorlog in Indonesië – en dus ook van het bloedbad in Rawagede. Pas in 2008 vond een vasthoudende student een document in het Nationaal Archief waarin de toedracht van de misdaad deels wordt verduidelijkt.[89] Uit archiefmap 1304 kwam de handgeschreven notitie aan het Hooggerechtshof tevoorschijn die een medewerker van de procureur-generaal op 27 juli 1948

in Batavia opstelde: ‘De compagniescommandant [majoor Fons] Wijnen heeft opdracht gekregen van zijn bataljonsommandant overste Boer: ruim weerstand Rawagede op. Rawagede is een kampong van waaruit regelmatig beschietingen plaatsvonden.’ En: ‘9 Dec. Om zes uur ’s morgens was de kampong ingesloten en men is toen met een troep van 35 man onder luitenant […] voorwaarts gegaan. Men heeft toen 8 à 9 maal een groep van ± 12 man ter plaatse geëxecuteerd. Volgens [de compagniescommandant] zijn in alle gevallen de nodige waarborgen genomen dat men geen “goede” elementen in de executies betrok. Alle geëxecuteerde personen hadden lange haren, geen dikke eeltlaag op handen en voeten, zij waren allen in het bezit van papieren van de Hizboellah en soortgelijke organisaties. Ten slotte is nog een groepje van 7 à 10 personen geëxecuteerd dat in onze handen was gevallen.’[90]

De Nederlanders zouden dus ‘8 à 9 maal’ twaalf mannen in het dorp en vlak daarbuiten nog eens ‘7 à 10 personen’ hebben gefusilleerd – terwijl het volgens de eigen telling in totaal om honderd tot 120 dodingen was gegaan. Uit de notitie in map 1304 blijkt hoe de toedekking van de misdaad onmiddellijk begon, want er staat ook vermeld dat majoor Wijnen van zijn commandant de opdracht kreeg te zwijgen. De gezagsgetrouwe majoor bleef later zelfs tegen een onderzoekscommissie van de Verenigde Naties alles ontkennen. Voor de internationale commissie was het niet moeilijk om ter plaatse te ontdekken dat de Nederlanders in Rawagede wel degelijk weerloze tegenstanders hadden geliquideerd. Nederland gaf uiteindelijk toe dat de infanteristen vier krijgsgevangenen hadden doodgeschoten, maar de liquidatie van nog eens zeven mannen werd ontkend. Zo staat het in het VN-rapport uit 1948, dat de actie ‘*deliberate and ruthless*’ noemt.[91]

Het verleden leeft: in de reeks processen tegen de staat moest de Nederlandse overheid schuld bekennen. In september 2011 ontvingen de acht nog levende weduwen van het bloedbad in Rawagede officieel excuses en ieder 20 000 euro financiële genoegdoening van de Nederlandse regering. Meteen vroegen velen: waarom wel compensatie aan de weduwen, allen ouder dan negentig jaar, en niet aan de kinderen en andere overlevenden? Het comité dat de belangen van de Indonesiërs behartigt,

bereidt in dit kader namens de nakomelingen van slachtoffers van de koloniale terreur nieuwe rechtszaken tegen de Nederlandse staat voor.[92]

Een belangrijke nieuwe studie over de censuur en propaganda tijdens en na de laatste koloniale oorlog bewijst duidelijk de georganiseerde misdaden van de overheid, zowel in Indonesië als in Nederland. In het patroon van de vernieuwing van de Nederlandse geschiedenis door buitenlandse geleerden,[93] past het boek *De brandende kampongs van Generaal Spoor* van Rémy Limpach, een wetenschapper aan de universiteit van Bern, Zwitserland. Hij komt tot een conclusie die hardop uitgesproken steeds weer tot krantenkoppen leidde: de extreem gewelddadige acties in Indonesië waren geen 'excessen' of uitzonderingen, maar zij waren 'structureel'.[94] Mede door het verschijnen van deze monumentale documentatie van excessief bloedige Nederlandse acties op Sulawesi en Java[95] raakt steeds algemener bekend dat dit Nederlandse 'structurele geweld' tegen de inheemse bevolking in de koloniën niet begon in 1945, maar vanaf het begin tot het eind draaide op de brute kracht van huursoldaten.

Nederlands afscheid van de Indonesische archipel was pijnlijk. Al geruime tijd oefende de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties, aangevoerd door de Verenigde Staten, druk uit op de Nederlandse regering om de macht in Azië op te geven. Maar Nederland kon of wilde niet geloven dat een ander tijdperk was aangebroken. Eerst na een langdurige oorlog en de aanleg van uitgestrekte militaire begraafplaatsen droeg koningin Juliana op 27 december 1949 in Amsterdam formeel de soevereiniteit aan Indonesië over.

Nederlands laatste grote koloniale oorlog was een onzalige onderneming en de bron van een zee van verdriet, zowel in de Indonesische archipel als in Nederland. Gedurende de oorlog – vanaf mei 1945 tot eind december 1949 – sneuvelden bij de Koninklijke Landmacht, de Koninklijke Marechaussee en het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger in totaal 2526 mannen, dienstplichtigen en beroepsmilitairen.[96] Van het aantal inheemse slachtoffers bestaan zoals gewoonlijk weinig betrouwbare schattingen, hoewel het zeker een veelvoud is. De koloniale onderneming eindigde met een politiek en militair fiasco.

1 Huizinga 7: 280: ‘De wording van de Nederlandse natie’.
2 Bussemaker: 148.
3 Fruin: 22-27.
4 Huizinga 2: 453.
5 Presser: 54.
6 *Roofgoed*: 1550: Debat tussen Las Casas en Sepúlveda.
7 Parker 2002: 34.
8 Parker 2002: 43.
9 *Roofgoed*: 1588: De Onoverwinnelijke Vloot verslagen.
10 Brouwer: 39.
11 Parker 2002: 34.
12 Trexler: 84.
13 Kalff 1916: 22.
14 Curtin 1984: 153.
15 Curtin 1984: 153.
16 Puype: 48.
17 Van Eysinga: 23-25.
18 Bakhuizen van den Brink: 200.
19 *Roofgoed*: 1493: De paus verdeelt de wereld.
20 Mollema 1962: 179-180.
21 Huet 16: 108.
22 De Korn: 17.
23 De Graaff: 194-195.
24 Enc.N.I.: *Banda-Eilanden*.
25 Idem.
26 De Graaff: 196.
27 Curtin 1984: 154.
28 Van Balen 1943: 37.
29 Van Balen 1943: 40.
30 Delâge: 117.
31 Gehring: 7.
32 Delâge: 116-117.
33 Delâge: 88.

34 Mancall, OHBE I: 339.
35 Otto: 5.
36 Otto: 119.
37 Ruttenber: 106.
38 Ruttenber: 104-107.
39 Frijhoff: 724.
40 Otto: 119.
41 Ruttenber: 108.
42 De Vries: 265.
43 Heywood: 266.
44 Frijhoff: 727.
45 Otto: 123.
46 Den Heijer 1994: 88.
47 Godée-Molsbergen 1943: 52.
48 Godée-Molsbergen 1943: 92.
49 Godée-Molsbergen 1943: 92.
50 Mees: 59.
51 Godée-Molsbergen 1943: 90.
52 Mostert, *passim*.
53 *Roofgoed*: 1565: 'Spirituele kolonisatie' of 'ecclesiastisch imperialisme'.
54 Blussé: 58.
55 Blussé 1989: 59.
56 Merklein: 35-36. Lach: 530-531.
57 Enc.N.I. 4: 363-395: *Tochten (oudste ontdekkings-) tot 1497.*
58 De Haan: 163. Blussé 1986: 165. Ward: 97.
59 Blussé 1986: 91.
60 B. Hoetink: 452.
61 B. Hoetink: 455.
62 Enc.N.I.: *Valckenier*. Stapel 1941: 55. Vlekke: 219. De Graaf 1948: 254.
63 B. Hoetink: 459.
64 Blussé 1986: 95.
65 B. Hoetink: 460. Ward: 100.

66 Stapel 1943a: 145-150. De Graaf: 256. *Batavia, de hoofdstad van Neerlands O.Indien* (2 delen Amsterdam/Harlingen 1782) II: 96-100.

67 Enc.N.I.: *Valckenier*.

68 Shell: 5.

69 Ward: 100.

70 Kalff 1902: 283.

71 Remmelink *passim*.

72 De Graaf 1948: 256. Remmelink: 129-130.

73 Stapel 1963: 160. Vlekke: 248-249.

74 Stapel 1943a: 190.

75 Grondwet 1815, artikel 60.

76 De Korn: 17.

77 De Korn: 17-18.

78 Enc.N.I. en Boons I: 11-16 Algemeen Overzicht.

79 Lamster: 105.

80 Van Kampen 1936: 244.

81 Koch 1950: 91.

82 Kiewiet de Jonge: 107.

83 Koch 1950: 93. De Jong 11a: 305.

84 Van Kampen 1975: 84.

85 De Jong 12: 718-729.

86 IJzereef: 111.

87 IJzereef: 141.

88 Limpach *passim*.

89 Scholtens *passim*.

90 Boom. Limpach: 326-327.

91 Boom. Limpach: 326.

92 Comité Nederlandse Ereschulden / Komite Utang Kehormatan Belanda. Website: www. Kukb.nl.

93 James Rush, universiteit van New Haven, over opiumhandel; Alec Gordon, universiteit van Chulalongkorn in Bangkok, over koloniale winsten; Markus Vink universiteit van de staat New York in Fredonia, over mensenhandel in Azië.

94 Anne-Lot Hoek, ‘Op de vlucht neergeschoten’, in *NRC Handelsblad*, 15 augustus 2015.
95 Limpach *passim*.
96 Dop en Simons: 104.

2 | Uitbuiting

KOLONIAAL PROFIJT: HET ONTSTAAN VAN DE WERELDHANDEL

Vanaf de zestiende eeuw droegen de andere werelddelen in toenemende mate bij aan de welvaart van Europa. Door de uitbreiding van het Europese handelsgebied naar Afrika, Azië en Amerika verplaatsten de aankomsthavens van de meest winstgevende producten zich van de steden aan de Middellandse Zee naar de steden aan de Atlantische Oceaan. De grootste kapitalen kwamen Europa niet langer binnen via Constantinopel, Venetië en Genua, maar via Sevilla en Lissabon, en later via Antwerpen, Amsterdam en Londen. Eeuwenlang waren de oosterse kruiden en spullen tijdens de lange reis naar Europa langs de kusten van de Indische Oceaan en dwars door Afrika steeds tijdelijk in het bezit geweest van verschillende investeerders en transporteurs. Onderweg had de waardestijging van nootmuskaat, kruidnagel, opium, zijde, brokaat, ivoor, porselein en andere waren winsten aan veel, meestal islamitische handelaren, vervoerders en tollenaars gebracht. Maar met de komst van de Europeanen kregen zij er een machtige concurrent bij.

De Spaanse conquistadores haalden de meeste rijkdom – vooral zilver – uit het nieuw bezeilde werelddeel in het westen. Ze roofden de onmetelijke rijkdommen van de Azteken en Inca's uit Mexico en Peru, en bleven ondertussen op zoek naar het land van Eldorado, het legendarische Goudland in Midden- of Zuid-Amerika, waar het begeerde edelmetaal voor het grijpen zou liggen.

Standbeeld van Gil Eanes, de eerste Europeaan die langs de kust van Afrika ten zuiden van de Sahara voer. Lagos 2000. Foto Ewald Vanvugt.

Portugezen brachten in de zestiende eeuw steeds toenemende hoeveelheden goud uit Afrika en specerijen en luxegoederen uit Azië naar

Europa. Net als de Spanjaarden in Amerika onderhielden de Portugezen in Afrika en Azië een netwerk van versterkte handelsposten, meestal gevestigd op een eiland of aan de monding van een rivier. Deze *fortaleza e feitoria's* – een fortje en een factorij, een militaire versterking en een handelspost tegelijk – groeiden als knooppunten van zee- en handelswegen op veel plaatsen al snel uit tot een stadje.[97]

Het ontstaan van het Nederlandse overzeese rijk hangt nauw samen met de ontwikkelingen in de rest van Europa. Het is gebouwd op de voorbeelden van Portugal en Spanje. Europa kon in de ondernemingen die overzee rijkdom vergaarden veel armoedzaaiers kwijt – iets wat kenmerkend voor het kolonialisme zou worden. Deze andere continenten boden ruimte aan vele tienduizenden Europeanen, die door de generaties heen arm waren gebleven maar hun energie overzee productief wisten te maken met toenemende welvaart en bezittingen als gevolg, zowel voor zichzelf als voor de kolonie. De Spaanse en Portugese ondernemingen overzee namen hierbij arbeidskrachten aan uit Italië, Frankrijk, de Nederlanden en andere delen van Europa. De eerste Hollanders en Zeeuwen in Amerika kwamen bijvoorbeeld als vrachtvaarders voor Spaanse en Portugese reders zout laden op de Antillen, de kusten van Venezuela en in Brazilië. Eenmaal bekend met deze zeeweg gingen zij het 'witte goud' brutaal voor de eigen haringvisserij halen. Vooral in de zoutpannen van Bonaire vulden zij hun schepen, terwijl zwermen roze flamingo's zich in het ondiepe water stonden te voeden.

Onder de Nederlandse arbeidskrachten in Spanje en Portugal bevond zich Jan Huygen van Linschoten, een jongen van zestien jaar, die in 1579 van Enkhuizen naar Sevilla was verhuisd. Kort daarop ging hij in Lissabon wonen en in 1583 reisde hij, in de praktijk opgeleid tot klerk, als secretaris van de aartsbisschop naar India. Jan Huygen van Linschoten werd de eerste in Europa die de zeeroutes in de wereldrijken van Portugal en Spanje openbaar maakte in zijn *Itinerario, Voyage ofte Schipvaert naer Oost ofte Portugaels Indiën* (1596). Uit dit boek is Nederlands koloniale rijk voortgekomen. Dankzij de succesvolle aanwijzingen om nieuwe markten te veroveren schreef hij het belangrijkste boek in de algemene en vooral de handelsgeschiedenis van Nederland.[98] Het deel van het *Itinerario*, of *Rheys-*

gheschrift, met de precieze beschrijving van de route en met gegevens over de havens en de afstanden, behoorde vanaf de eerste Nederlandse scheepvaart naar Azië tot de vaste uitrusting van iedere kapitein.

Van Linschoten baseerde zijn boek op geheime Portugese *roteiros*, of beknopte routebeschrijvingen, op zijn eigen reizen en langdurige verblijf in India en op de ervaringen van Dirck Gerritsz Pomp, de eerste Nederlander die eveneens in Portugese dienst China en Japan bezocht. Pomp, alias Dirck Gerritsz China, heeft veel aan het *Itinerario* bijgedragen, omdat hij en Van Linschoten zowel in India als in Enkhuizen bevriend waren en ervaringen en gegevens uitwisselden.99 Vier jaar eerder waren door Pomp al Portugese zeevaartgeheimen onthuld in het door Lucas Janz Waghenaar uitgegeven *Thresoor der Zeevaert* (1592).

ITINERARIO,
Voyage ofte Schipvaert / van Jan Huygen van Linschoten naer Oost ofte Portugaels Indien inhoudende een corte beschryvinghe der selver Landen ende Zee-custen / met aenwysinge van alle de voornaemde principale Havens / Revieren / hoecken ende plaetsen / tot noch toe vande Portugesen ontdeckt ende bekent: Waer by ghevoecht zijn / niet alleen die Conterfeytsels vande habyten / drachten ende wesen / so vande Portugesen aldaer residerende / als vande ingeboornen Indianen / ende huere Tempels / Afgoden / Huysinge / met die voornaemste Boomen / Vruchten / kruyden / Speceryen / ende diergelijcke materialen / als ooc die manieren des selfden Volckes / so in hunnen Godts-diensten / als in Politie en Huys-houdinghe: maer ooc een corte verhalinge van de Coophandelingen / hoe en waer die ghedreven en ghevonden worden / met die ghedenckweerdichste geschiedenissen / voorghevallen den tijt zijnder residentie aldaer.

Alles beschreven ende by een vergadert, door den selfden, seer nut, oorbaer, ende oock vermakelijcken voor alle curieuse ende Liefhebbers van vreemdigheden.

1596: *Itinerario. Voyage ofte Schipvaert van Jan Huygen van Linschoten naer Oost ofte Portugaels Indiën* (1579-1592), het boek waaruit Roofstaat Nederland is voortgekomen.

Het succes van Van Linschotens *Itinerario* is goed verklaarbaar. Eerst drie eeuwen na Marco Polo kreeg Europa met Van Linschoten een nieuwe gids in Azië. Pas nadat hij de zeeroutes naar de Oost openbaar had gemaakt, begonnen ook de Portugezen zelf over hun reizen te publiceren.[100] Van Linschoten heeft met zijn werk en met zijn voorbeeld deze openbaarmaking van de zeewegen in gang gezet.

1596: Balhadeira, Indische danseres, met rinkelbanden aan armen en benen. Graveur Johannes van Doetecum.

Vrouw in Ethiopië die het kind op haar rug over haar schouder de borst geeft. Graveur Johannes van Doetecum. Uit: Jan Huygen van Linschoten, *Itinerario* (1596).

THE GREAT DIVERGENCE: HET UITEENGROEIEN VAN DE WELVAART IN OOST EN WEST

Gezamenlijk verzwakten de Europeanen de overzeese samenlevingen en versterkten Europa's macht over de wereld. Het kolonialisme was daarmee op individuele plaatsen een nationale zaak, maar werd wereldwijd gedragen door de hele Europese gemeenschap.[101]

In de zeventiende eeuw was de verhouding tussen Europa en Azië niet die van een hoog ontwikkeld continent tot een achtergebleven gebied. Het voornaamste probleem voor Europese handelaren was juist dat hun deel van de wereld geen grondstoffen bezat of producten maakte die overzee

nodig of gewenst waren, waardoor ruilhandel met andere volkeren feitelijk onmogelijk werd. Europa's voorsprong op de rest van de wereld beperkte zich tot een paar niettemin belangrijke onderwerpen, zoals schepen, zeekaarten, kompassen en kanonnen. Europa importeerde in toenemende mate rijkdommen uit Azië, maar had niets te exporteren dan buitensporig veel geweld.[102]

Toen de Nederlanders aan de wereldhandel begonnen deel te nemen, betaalden zij in Afrika voor goud, gevangen mensen en ivoor net als andere Europeanen vooral met textiel, ijzeren messen en ketels, koperen ringen, vuurwater en vuurwapens. In Amerika ruilden ze bevervellen, berenvachten en andere pelzen tegen dezelfde waren. Maar in Azië, met de vele hoog ontwikkelde samenlevingen, was hun simpele koperen keukengerei en grove textiel de havenmeesters weinig waard. Bovendien was handel in vuurwater met traditionele moslims onmogelijk. Het succes van de 'handel' berustte daarom deels op de miljarden Amerikaanse zilverpeso's die op de Spanjaarden werden buitgemaakt.

Het wereldhandelspatroon was hoogst simpel: het zilver dat Europeanen bij de Azteken, Inca's en andere Zuid-Amerikaanse volkeren meenamen, ruilden ze in de havens van Azië voor specerijen, mineralen en luxe spullen als zijde, thee en porselein. In de havens van Azië was zilver het ruilmiddel. De boeren op de eilanden en kusten waar peper, kaneel, kruidnagel en muskaatnoten groeiden, ruilden hun oogst het voordeligst tegen gebruiksgoederen. Daarom moesten de Nederlanders de ruilmiddelen – voornamelijk textiel en opium – op dezelfde plaatsen in Azië gaan halen als waar Portugezen, Arabieren, Chinezen, Gujaratis en andere concurrenten ze haalden. Nederland werd deel van het handelsnetwerk in Azië.

Batavia, de VOC-hoofdstad in Azië, had in dit systeem van handeldrijven in een enorm gebied een dubbele functie. Het was het centrum van de uitvoer naar Europa van een beperkt aantal producten en tevens het centrum van een algemeen handelsbedrijf binnen Azië met een vrijwel onbeperkt potentieel voor uitbreiding.

Een goed voorbeeld van Batavia als knooppunt van zowel de binnen-Aziatische handel als de handel met Europa, was het verkeer met

Bengalen. Portugezen, Hollanders, Engelsen, Vlamingen, Fransen, Denen en Zweden – alle Europese compagnieën – huurden en bouwden al vroeg handelsposten aan de Hougli-rivier in de buurt van het hedendaagse Kolkata (Calcutta). De voc had op meerdere plaatsen in de delta van de Ganges kantoren die eerst werden bestuurd door het Indiase hoofdkantoor in Pulicat, maar later vanwege de enorme winsten rechtstreeks door Batavia. Fijngeweven doeken van katoen en zijde speelden bij de export uit Bengalen een grote rol, maar kwamen ook in overvloed uit andere plaatsen in India, vooral uit Coromandel. Bengalen bezat evenwel twee 'specialiteiten' die nergens anders in vergelijkbare hoeveelheden waren te verkrijgen: salpeter en opium. Salpeter – het mineraal 'rotszout' – is een onmisbare grondstof bij de productie van buskruit. Opium is het sterk verslavende 'medicijn' en roesmiddel.

Vanuit Java en de Molukken voer de voc naar tal van Aziatische markten, en tussen de ver uiteengelegen fortjes en steunpunten ontstond een omvangrijk handelsverkeer. Deze binnen-Aziatische handel was dus nodig voor de aanschaf van producten die naar Europa werden uitgevoerd. Bovendien was uit de praktijk van de Portugezen bekend dat een multinationale onderneming zoals de voc onmogelijk enkel kon bestaan van de winsten uit de handel tussen Europa en de Oost: al was het profijt gewoonlijk groot, de hoeveelheid Aziatische producten die Europa aankon was beperkt. Op zijden stoffen uit India bijvoorbeeld maakte de voc in Japan in sommige perioden wel twee keer zoveel winst als in Amsterdam. Al vlug vormden de goederen voor Europa maar een deel van de totale handel in Azië.[103]

De drang om de overzeese wereld te verkennen en schatten naar huis te brengen bracht de Europeanen veel succes, zoals bleek uit de steeds groeiende welvaart in het werelddeel. Met de alledaagse noodzaak om nieuwe, verslavende 'uitheemse chemicaliën' – zoals suiker, koffie, cacao, thee en tabak – te gebruiken, veranderden de Europeanen hun diverse samenlevingen in gelijkvormige massamarkten en zichzelf in dwangmatige winkelbezoekers. Leiders van regeringen en directies van multinationale compagnieën hadden er belang bij massa's te laten wennen aan dagelijkse doses van overbodige, zelfs schadelijke stoffen, omdat zij de profijten

opstreken. Dezelfde kapitaalkrachtige, multinationale compagnieën die in Europa de eerste massamarkten voor industrieel verpakte levensbehoeften schiepen, deden in Azië hetzelfde met zout, tabak en opium.[104] Terwijl de onderhoudskosten van de Europese koloniën in Azië voor een groot deel door opiumverslaafden werden betaald, brachten in Europa vooral suiker-, koffie-, thee- en tabakverslaafden fortuinen bijeen.

De superwinsten en belastingen op de 'smaakmakers' (zoet met suiker uit het westen, bitter met koffie en thee uit het oosten) baarden in Europa een machtige klasse die het overzeese ondernemen als nationale taak propageerde en niet aarzelde het nationale leger overzee te sturen bij de uitbreiding en handhaving van hun belangen.

Wollebrant Geleynsen de Jonge (1594-1674) en twee zwarte bedienden (1674) door Caesar van Everdingen. Olieverf op doek (214,5 x 182,2 cm). Stedelijk Museum Alkmaar. Opgegroeid in het weeshuis van Alkmaar trad hij in dienst van de voc en tussen 1613 en 1648 bracht hij het werkzaam in Azië tot directeur van de handel in Perzië. In 1648 kwam hij rijk terug naar zijn geboortestad, waar hij nog een kwarteeuw zeer actief was in het maatschappelijk leven. Hij staat afgebeeld met de

commandostaf en – zoals voor een commandant gewoon was – in het gezelschap van twee in slavernij gehouden Afrikanen.

Algemeen bekend is dat voc-bestuurders in de Oost enorme fortuinen vergaarden. Nicolaes Verburch (of Verburgh) bracht in 1675 bijvoorbeeld goederen ter waarde van 3,3 miljoen gulden mee. Een spectaculair kapitaal vergaarde de arts Jacobus van der Steege, die na zestien tropenjaren in 1789 met meer dan vijf miljoen gulden thuiskwam, om nog ruim dertig jaar riant te leven.[105]

Als samenvatting van de voc-tijd schreef Christiaan Snouck Hurgronje, groot kenner van de koloniale geschiedenis en praktijken, in 1928: 'Het eerste bedrijf van de NederlandschIndische tragedie heet Compagnie en begint bijna gelijk met de zeventiende eeuw. De hoofdacteurs hebben aanspraak op onze bewondering om hun onverschrokken energie. Maar het doel waarvoor zij werkten, en de door hen gebezigde middelen waren van zulke aard dat men, zelfs bij volle betrachting van de regel de *faits et gestes* met de maatstaf van hun tijd te meten, vaak moeite heeft om zijn afschuw te bedwingen. Het "experiment" begon zó, dat de bewoners van Indië in aanraking kwamen met het uitschot der Hollandsche natie, die hen met zoveel geringschatting behandelden als zij verdroegen, en wier taak het was, alle krachten in te spannen tot verrijking van een groep aandeelhouders in het vaderland. De ambtenaren van dit gecharterde lichaam, door hun broodheren al te kort gehouden, maar niet minder dan deze belust op winst, vertoonden een beeld van corruptie dat het ergste wat men Oosterse vorsten aanwrijft, in de schaduw stelt.'[106]

KONINKRIJK EN KOLONIAAL PROFIJT

Vanaf de aankomst van de eerste Franse troepen in 1795 was Nederland een vazalstaat van Frankrijk. Gedurende de Franse overheersing kreeg of nam ook in Nederland de centrale overheid steeds meer macht over burgers en hun bedrijvigheid. Belangrijke administraties betroffen de burgerlijke stand

met data van geboorte, overlijden en familierelaties, en de stadsplattegronden met straatnamen en huisnummers – onder meer om rekruten voor het leger en inkomsten voor de schatkist efficiënter op te kunnen halen. De Staten-Generaal werden ontbonden en vervangen door de Nationale Vergadering van Fransgezinde Nederlanders. Overal verving de regering oude besturen naar Frans voorbeeld voor comités.

Op 1 maart 1796 kwam ook bij de VOC en de WIC de leiding in handen van comités waarvan de leden waren benoemd door de regering. Maar omdat de Engelsen de zeewegen beheersten, konden de nieuwe bestuurslichamen vanuit Nederland weinig meer doen dan soms brieven en ladingen onder een vreemde vlag naar Batavia sturen of vandaar ontvangen. De daaropvolgende jaren had de overheid in Nederland weinig bemoeienis met de koloniën. De Fransen hadden voornamelijk oog voor de militaire belangen van de overzeese wingewesten in de strijd tegen de Britten. Daendels, de generaal van het patriottenlegioen, werd door koning Lodewijk Napoleon in 1807 teruggeroepen in staatsdienst en als gouverneur-generaal naar Java gestuurd. Hij bleef drie jaar en kort nadat hij in 1810 uit Batavia vertrok, landden Britse militairen en officieren op het eiland, en zonder weerstand te ontmoeten namen zij de macht over en behielden die tot het herstel van het Nederlandse gezag in 1813.

Met het ontstaan van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden kreeg de koning het beheer over de Oost-Indische bezittingen. Volgens de Grondwet van 1815 berustte het opperbestuur over alle ‘volksplantingen en bezittingen van het Rijk in andere werelddelen bij uitsluiting’ bij de koning.[107] Ook de oude, winstgevende monopolies op de zout- en de opiumhandel gingen hiermee over in koninklijke handen.

Terwijl Europeanen in de negentiende eeuw de koloniale winsten gingen investeren in de opkomende industriële revolutie in het westen en zij gelijktijdig hun samenlevingen systematischer en wetenschappelijker gingen inrichten, wisten zij uit hun koloniën almaar meer profijt te trekken. Nu begon de afstand tussen de levensstandaard in het westen en de rest van de wereld nog sneller te groeien.

De mensen op alle eilanden in Nederlandsch-Indië gingen merken dat steeds nieuwe manieren werden gevonden om de inkomsten voor de

schatkist op te voeren. De VOC putte winsten uit de binnen-Aziatische handel in het enorme gebied van Zuid-Afrika tot Japan. De koning en zijn vrienden moesten, nu de VOC was opgeheven, alle voordeel halen uit de bezette eilanden in Oost-Indië, vooral delen van Java en de Molukken. Op de Molukken merkte de bevolking in maart 1817 dat met het Nederlandse gezag de gebruikelijke knevelarij en corruptie terugkwamen.[108] Onder de 'vaderlijke regering' van Willem I en zijn opvolgers zouden de koninklijke handen overzee voor velen al vlug aanvoelen als klauwen.

In de beginjaren van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden besloten koning-koopman Willem I en zijn adviseurs dat de handel met Oost-Indië die in de Franse tijd afgestorven was, alleen zou kunnen herleven als de scheepvaart van het noorden zou worden gesteund door de industrie in het zuiden van het land. De industrie zou dan handelswaar kunnen produceren die de scheepvaart zou vervoeren. In 1824 werd de oprichtingsakte van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) ondertekend. De koning was hoofdaandeelhouder, stichter en garant van de NHM. De winsten uit de koloniën raakten daardoor nauw verweven met de privé-inkomsten van de koning.

Het uiteenvallen van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in België en Nederland maakte in 1840 een nieuwe grondwet noodzakelijk. Hierin werd het artikel over de koloniën aangevuld met het door minister van Koloniën Jean Chrétien Baud (1789-1859) ontworpen voorschrift dat de Staten-Generaal jaarlijks van de uit Oost-Indië ontvangen begrotingsstukken een afschrift zouden krijgen. Verder was bepaald dat 'het gebruik van het Batig Saldo, beschikbaar ten behoeve van het Moederland, bij de wet wordt geregeld'. Zo raakten de Staten-Generaal van het koninkrijk vanaf 1840 formeel betrokken bij het koloniaal bestuur, maar het bleef een formaliteit. De parlementaire controle op de koloniale geldmiddelen was een slapende bepaling.

Gedurende decennia voerde de overheid vanuit Den Haag en Batavia via een omvangrijke ambtenarij de druk op de bevolking van Java op – om meer exportproducten te leveren. Volgens het zogeheten Cultuurstelsel dwong de Nederlandse overheid de Javaanse boeren met geweld tropische gewassen voor de export te verbouwen. Het hoofd van een dessa, een

dorpsstreek, kreeg bijvoorbeeld twee maanden gevangenisstraf omdat hij niet genoeg mensen aan het werk zette. Toen hij vrijkwam en bleef weigeren de werkdruk op te voeren, werd zijn dorp eenvoudig opgeheven en werden de velden bij andere dorpen ingedeeld. Door dit premiestelsel gedreven drongen Europese en inheemse ambtenaren vaak hardhandig bij de boeren aan om hun koffietuinen uit te breiden. De cultures of landbouwproducten verkocht men in Nederland ten bate van de schatkist van de staat. De afgeperste arbeid en het grondgebruik voor de teelt van suiker, indigo en bovenal koffie maakten heel Java feitelijk tot één staatsslavenplantage.[109] De Javanen ontvingen van de overheid weliswaar karige 'plantlonen', maar via de belasting op zout en andere lasten moesten zij de munten weer aan de Nederlandsch-Indische overheid teruggeven.

Ook stokslagen waren overal een dagelijks verschijnsel. Op veel indigovelden was de geselpaal een onmisbaar gereedschap geworden. De beul ranselde in het openbaar met een zwiepende rotan op blote billen. Niet zelden kreeg een gestrafte tientallen slagen waarbij bloed vloeide. Nog in 1864 dienden de beulen van het Nederlandsch-Indische gezag meer dan een half miljoen wettige stokslagen toe aan weerspannige Indiërs. Eerst in 1865 werd de geselpaal officieel afgeschaft. Uit deze uitputtingsslag van vrijwel de gehele Javaanse bevolking kwam het Nederlands koloniaal profijt voort.[110]

Intussen zag Nederland onverschillig of onwetend toe. De bezittende klasse zat traditioneel verschanst in eigenbelang. Het proletariaat stond nog met de pet in de hand, hetzij om te bedelen, hetzij om te bedanken voor zijn karig loon. Wel bleef de liberale minderheid binnen de Tweede Kamer onder leiding van J.R. Thorbecke (1798-1872) aandringen op vernieuwing en rechtstreekse invloed op het bestuur van de overzeese bezittingen, maar de nieuwe koning Willem II en minister van Koloniën Baud wilden niets weten van veranderingen.[111]

De Grondwet van 1848 gaf de volksvertegenwoordiging en de publieke opinie in Nederland enige invloed op de zaken in Oost-Indië. Maar de machthebbers die financieel profiteerden van de misstanden vertraagden alle streven naar verbeteringen. De politieke strijd ging daarmee vanaf 1848 tot 1870 uitsluitend over de vraag of in de koloniën moest worden gewerkt

volgens het Cultuurstelsel of dat de winsten moesten worden vergaard door middel van vrije arbeid. Maar vooralsnog veranderde er niets.

Het bestuur in Batavia hield intussen een groeiende ambtenarij, een moderne marine en een omvangrijk leger in stand, en stuurde tegelijk vrachtschepen vol koffie, suiker en andere waardevolle zaken naar Amsterdam en Rotterdam. Nederland profiteerde van de verkoop van deze spullen, zowel in het binnenland als op de internationale markt. Het batig slot, de overheidswinst uit Java, bleef de melkkoe van de conservatieve koning en zijn vrienden. Naast het batig slot trok de Nederlandse overheid nog veel meer miljoenen uit Oost-Indië – onder meer uit de verpachting van de opiumhandel, de belasting op land (landrente), tolgelden en andere heffingen. Dit batig slot en andere winsten worden gezamenlijk het koloniaal surplus[112] of het koloniaal profijt[113] genoemd. De tegenstanders van de koning en zijn gesloten kliek van adviseurs gruwden van de behandeling van de kolonie als wingewest voor de staatskas. Zij wilden particulier kapitaal toelaten om er zelf aan te kunnen verdienen.[114]

KOLONIAAL PROFIJT: NIEUWE BEREKENINGEN

De koning en zijn adviseurs benoemden zowel het bestuur van Nederlandsch-Indië als van de Nederlandsche Handel-Maatschappij. De boekhoudingen van deze ondernemingen waren ondanks het afschrift dat de Staten-Generaal jaarlijks ontving ook voor de weinige mensen die ze konden inzien buitengewoon ondoorzichtig.

Hoewel iedereen wist dat de koninklijke boekhoudingen zoveel geheimen en lacunes kenden dat de totale winst onmogelijk was vast te stellen, berekende Conrad van Deventer (1857-1915), die als advocaat in Semarang werkzaam was en zich later in Nederland als politicus sterk maakte voor de armoede van de mensen in Oost-Indië, in 1899 de winst uit de koloniën voor de staat tussen 1830 en 1877 op zeker niet minder dan 823 miljoen negentiende-eeuwse guldens. Dit koloniaal profijt was opgebracht door de dwangarbeid van Javanen, die onder het Cultuurstelsel vrijwel zonder betaling koffie, indigo en suiker aan de overheid moesten leveren.[115] In 1885 stelde N.P. van den Berg in zijn vlugschrift *Debet of*

credit? de winst uit Oost-Indië nog hoger: op 844 miljoen. Domela Nieuwenhuis becijferde in 1888 in de Tweede Kamer de 'rauwe roof' uit Indië op 850 miljoen gulden.[116]

Dit kapitaal was uitsluitend bestemd voor de ontwikkeling van Nederland. De enorme staatsschuld die was overgehouden aan de Belgische afscheidingsoorlog werd hiermee geheel afgelost. Vervolgens beschikte de regering over genoeg middelen om de slavenbezitters in Suriname voor iedere vrijgelatene 300 gulden te geven en daar de slavernij af te schaffen. Bovendien nam de regering de kosten op zich voor de aanvoer van arbeidskrachten uit India, zogenoemde contractkoelies, die het werk van de vrijgelaten slaven zouden overnemen.

In de periode tussen 1868 en 1875 groeide de economie van Nederland snel, hoewel op het platteland velen nog in hutten en kuilen leefden, en in de steden de bezitlozen achter de herenhuizen in kelders en krotten woonden. Met het koloniaal profijt uit Indië van onder meer koffie en suiker en veel inheemse arbeid werden hier de aanleg van spoorwegen en kanalen en de uitbreiding van de zeehavens gefinancierd. Met de infrastructuur werd de hele samenleving gemoderniseerd. Er werden huurkazernes, bankgebouwen en buitenhuizen gebouwd. Deze grote projecten gaven vaste arbeid en inkomsten aan een menigte ongeschoolde krachten. Met de komst van veel nieuwe bedrijven ging het verstarde loonpeil over een breed front omhoog.[117] De toenemende levensstandaard bracht ook ruimte voor de emancipatie van arbeiders en vrouwen.

Op Java waren de mensen daarentegen maatschappelijk door en door uitgeput. Alles moest nu veranderen, vonden een paar Tweede Kamerleden onder wie prominent Conrad van Deventer. In 1867 was met de Indische Comptabiliteitswet de erkenning van een gescheiden financiële huishouding van moederland en kolonie vastgelegd. Van Deventer eiste dat ten minste de 187 miljoen winst die na 1867 – nadat de wet was ingegaan – was binnengekomen zou worden teruggegeven aan de koloniën. Nederland moest de schuld van de na 1867 ten onrechte geïnde belastingen terugbetalen of ten minste oude leningen kwijtschelden. In Oost-Indië opgebrachte belastinggelden moesten voortaan aan het welzijn van de eigen bevolking worden besteed.

Sinds Van Deventer de ereschuld berekende op 823 miljoen negentiende-eeuwse guldens is dit bedrag als een feit in de nationale catechismus ingesleten. Pas in 2010 onderzocht een historicus van de universiteit van Chulalongkorn in Bangkok opnieuw de totale winsten die in de periode 1830-1877 uit Java naar Nederland vloeiden.[118] Hij heeft zich ingespannen om de winst die in de periode van de gedwongen koffie- en suikerteelt (1830-1877) uit Oost-Indië naar Nederland kwam opnieuw te berekenen. In de nieuwe becijfering zijn ook andere financiële baten inbegrepen, zoals dividend dat naar personen in de Verenigde Staten en elders vloeide. In de negentiende eeuw waren vrijwel alle Europeanen op Java in dienst van de overheid: in 1860 vijf van elke zes. De salarissen, de reiskosten tussen Europa en Azië en de pensioenen van al deze militairen en ambtenaren kwamen uit de inkomsten van de kolonie zelf. De mensen in de koloniën moesten ook deze kapitalen opbrengen – niet voor hun eigen welzijn, maar voor de welvaart van Nederland. Bovendien bleven miljoenen winsten niet uitgekeerd als investeringen in Oost-Indië.[119]

Ondersteund door modern archiefonderzoek, gepubliceerde betalingsbalansen en economische indexen, databanken van overheidsfinanciën, computerprogramma's om de waarde van valuta in verschillende tijdperken te berekenen en andere hulpmiddelen concludeerde deze onderzoeker dat de totale winst uit Oost-Indië niet 823 miljoen gulden bedroeg, maar ruim het drievoudige.[120] In de 47 jaar van de gedwongen koffieteelt bedroeg de winst drie miljard negentiende-eeuwse guldens. Tweeënhalf miljard gulden kwam bij de overheid terecht en 500 miljoen bij particulieren. Omgerekend naar verhoudingen van 2007 is dit ruwweg 59 miljard gulden.[121]

Hij berekende eveneens het koloniaal surplus in de aansluitende periode van 1878-1939. Ook nu omgerekend naar de verhoudingen van 2007 kwam hij voor deze periode van 61 jaar tot een waarde van ruim 370 miljard gulden, verdiend aan tolheffing, belasting op het land en de handel in rijst.[122] Deze schattingen geven aan dat de winst een veelvoud van de eerdere berekeningen was. Deze nieuwe berekeningen passen in het patroon van de radicale vernieuwing van de Nederlandse geschiedschrijving door (buitenlandse) geleerden.[123]

Het nieuwe overzicht van de kolossale kapitalen die Nederlanders door de eeuwen heen als buit of winst uit Oost-Indië mee naar huis namen, verheldert waarom tot in het midden van de twintigste eeuw zo fel werd gevochten om deze bron van welvaart te behouden.

97 Chaudhuri: 84.
98 Wennekes: 38.
99 Pomp.
100 Lach: 313.
101 *Roofgoed*.
102 Curtin 1984: 149.
103 Gerretson 1941: 70.
104 Trocki.
105 Schutte: 28.
106 Snouck 1928: 49.
107 Grondwet 1815, artikel 60.
108 Idema 1923 *passim*.
109 Stokvis: 109.
110 Breman 2010 *passim*.
111 Stokvis: 79.
112 Gordon 2010a en b.
113 Breman 2010.
114 Stokvis.
115 Breman 2010.
116 Stokvis: 96-103.
117 Van Loo: 51.
118 Gordon 2010b.
119 Gordon 2010a: 767.
120 Gordon 2010b: 782.
121 Gordon 2010a: 782.
122 Gordon 2010b: 440.
123 Pronk: 6.

3 | Mensenhandel

DE OPKOMST VAN DE TRANS-ATLANTISCHE MENSENHANDEL

Al kort na de eerste succesvolle Afrika-reis onder leiding van kapitein Barent Ericksz in 1593 domineerden Zeeuwse en Hollandse koopvaarders de handel tussen West-Afrika en Noord-Europa. Naar het voorbeeld van andere Europeanen besloot men om ter plaatse een fort te bouwen om goederen op te slaan en vandaar te verschepen. Daarom gaven de Staten-Generaal in 1611 aan de Admiraliteit van Amsterdam opdracht om in Afrika een eerste stenen fortje te bouwen. Zoals eerder Italiaanse en Portugese ondernemers met netwerken van overzeese posten de handel in luxegoederen beheersten, werkten de Nederlanders hiermee aan hun eigen maritieme wereldrijk.

De Zeeuwen en Hollanders maakten in Afrika al snel mooie winsten met de ruilhandel van ijzeren messen en ketels, koperen ringen, brandewijn en glazen kralen voor ivoor, peper en goud. Ze moesten alles over de Afrikaanse handel leren van de ervaren Portugezen, Italianen en Spanjaarden. Ook dat in Afrika vanouds aanzienlijke winsten werden verdiend met een ander soort handel: de handel in gevangen en tot slaaf gemaakte mensen. Het duurde nog wel bijna twintig jaar voordat Nederlandse kapiteins in het Atlantische gebied, eerder in Amerika dan in Afrika, wisten wat te doen met gevangen Afrikanen in gekaapte schepen. Maar toen leerden de officieren vlug: gevangen mensen behoorden tot de waardevolste handelswaar.

Al in de zestiende eeuw was de trans-Atlantische mensenhandel een gezamenlijke onderneming van geleerden, reders, geldschieters, kapiteins, bemanningen, wapenfabrikanten, brandewijnstokers en andere toeleveranciers uit de gehele Europese gemeenschap. Vanaf de zeventiende eeuw zouden ook Nederlanders, Engelsen, Fransen en andere Europeanen aan de productie van suiker, tabak, koffie, katoen, chocolade, rum, rijst,

specerijen, kleurstoffen, hennep en nog veel meer door de arbeid van gevangen Afrikanen verbouwde producten kapitalen verdienen. Met deze nieuwe rijkdom konden zij geleidelijk zichzelf, hun kinderen en het merendeel van hun bevolkingen beter voeden, zodat zij lichamelijk en geestelijk sterker werden, zichzelf uit de armoede verhieven en over de wereld uitzwermden.

DE NEDERLANDSE DEELNAME AAN DE MENSENHANDEL

Al snel nadat Barent Ericksz uit Medemblik als eerste naar West-Afrika en Brazilië voer, wisten Hollanders en Zeeuwen de belangen van de Portugezen aan beide kusten van de Atlantische Oceaan te verzwakken. De grootste rijkdom van het Portugese overzeese rijk lag langs de noordoostkust van Brazilië, met suikerplantages die al meer dan honderd jaar werden bewerkt door in slavernij gehouden Afrikanen. Nederlanders bezaten in die tijd in de West nog geen grondgebied en kenden hier geen behoefte aan dwangarbeiders.

Als gevolg van de verdeling van de wereld door de paus in een Spaans en een Portugees deel[124] konden Spanjaarden nooit zelf in Afrika gevangen mensen kopen, omdat dit deel van de wereld exclusief onder Portugees bestuur stond. Tussen Afrika en Spaans-Amerika verliep de mensenhandel al ruim een eeuw volgens het *asiento*-systeem, waarbij de Spaanse kroon aan handelaren en bankiers vergunningen verkocht om in West-Indië en Zuid-Amerika gevangen Afrikanen in te voeren. Eerst kochten bijna uitsluitend Portugese en Italiaanse reders deze vergunningen. Later werden ze vaak doorverkocht aan onderaannemers, onder wie kapiteins uit geheel zeevarend Europa. Maar daar waren in de zestiende eeuw nog geen Nederlanders bij.

Dit alles veranderde in de zeventiende eeuw. In 1637 veroverde de WIC Fort Elmina, het sterkste Portugese fort in West-Afrika. Het verlies van Elmina was een harde klap voor de Portugese wereldmacht: na twee eeuwen als enige Europeanen in gevangen Afrikanen te hebben gehandeld, hadden zij nu een concurrent in Afrika gekregen. De WIC begon onverwijld met waarvoor ze gekomen was. De katholieke kerk op de

binnenplaats van het kasteel werd in tweeën gedeeld en gedegradeerd tot slavenmarkt en soldatenkantine.[125] Al een jaar later, in 1638, verscheepte de Compagnie vanuit dit aankoopkantoor 1580 gevangen Afrikanen.

Het Spaanse hof kon een niet-Portugese leverancier van Afrikaanse arbeidskrachten goed gebruiken en verleende daarom in 1662 voor het eerst een asiento of monopoliecontract aan de WIC. In 1664 benoemde de Spaanse koning officieel een agent in Amsterdam om de import van gevangen Afrikanen in de Nieuwe Wereld te regelen.

Over de omvang van de mensenhandel vermelden de boekhoudingen van de WIC en andere compagnieën veel nauwkeurige gegevens, hoewel tegelijkertijd een deel zich in de schemerwereld van smokkel en wetsontduiking voltrok.[126] Het totaal aan WIC-inkomsten tussen 1623 en 1636 stelde Joannes de Laet in de *Lyste ende Estimatie* op ruim dertig miljoen gulden. Op die lijst met verhandelde producten komen 2356 slaven voor ter waarde van 589 000 gulden.[127] Volgens een rapport van de Heeren Negentien aan de Staten-Generaal had de WIC in dezelfde periode de Spaanse en Portugese vijanden naar schatting zeventig miljoen gulden schade toegebracht, inbegrepen ruim 600 schepen van de vijand die veroverd of vernietigd waren.[128]

Volgens de eigen boekhouding exporteerde de WIC in het decennium 1636-1645 vanuit Elmina en Loanda, een oud slavenfort aan de kust van Angola, ruim 23 000 gevangen Afrikanen naar Brazilië. Op de markten in Pernambuco brachten zij gezamenlijk bruto 6,7 miljoen gulden op. Slaven die uit Portugese schepen werden gekaapt, bleven buiten de boeken.[129] Tijdens deze periode was de Nederlandse slavenhandel voor het eerst omvangrijker dan de Portugese: de Nederlanders hadden zich opgewerkt tot de succesvolste trans-Atlantische mensenhandelaren ter wereld.[130]

Uiteindelijk werden vanuit Elmina jaarlijks duizenden gevangen Afrikanen verscheept, eerst naar de suikerplantages in Brazilië, later naar Suriname, en naar de eilanden en kusten van de Caraïben. Elmina zou voor de Nederlandse trans-Atlantische mensenhandel bijna twee eeuwen een belangrijk steunpunt blijven, hoewel goud haar voornaamste exportartikel bleef.

MENSENHANDEL IN AZIË

Slavernij bestaat al minstens zo lang als de geschiedschrijving. In vrijwel elke cultuur werd veelvuldig gebruikgemaakt van slaven en dwangarbeiders. Ook in Afrika en Azië bestonden al ver voor de komst van de Europeanen op ruime schaal vormen van slavernij. In de onderlinge oorlogen tussen inheemse stammen krijgsgevangen gemaakte mensen werden al eeuwen verkocht op markten en veilingen. Vanaf de middeleeuwen overmeesterden zeerovers uit Noord-Afrika Nederlandse en andere Europese schepen op de Middellandse Zee om de gekaapte vrachten en de zeelieden als slaven te verhandelen. Ook in Europa bestonden lange tijd allerlei vormen van slavernij. De eerste Europeanen die in Afrika en Azië aankwamen maakten dus gebruik van een al eeuwen bestaand systeem dat ook in grote delen van Europa zelf tot ver in de zestiende eeuw zeer gebruikelijk was.

Bij de bouw en het onderhoud van hun overzeese forten annex handelsposten zetten Europeanen vanouds slaven in. En ook de Nederlanders konden de factorijen in hun uitgestrekte machtsgebied alleen onderhouden door anderen te dwingen het zware werk te doen. Daarom draaide de VOC in Azië voor een cruciaal deel op tijdelijke dwangarbeiders en levenslange gevangenen.

Wanneer het Nederlandse slavernijverleden wordt besproken, gaat het gewoonlijk over Suriname en West-Indië. Dat ook de winsten uit Oost-Indië alleen mogelijk waren door de arbeid van vele duizenden gevangen mensen heeft de VOC binnenskamers weten te houden. Nog altijd is het niet algemeen bekend dat ook de Nederlandse koloniën in Azië op slavenkracht draaiden.

Verbazingwekkend lange rijen archiefdozen vol documenten uit de VOC-tijd zijn bewaard gebleven, en even verbazingwekkend genoeg hebben in de negentiende en twintigste eeuw geleerden kasten vol gedrukte boeken uit deze archieven overgeschreven. Alle VOC-boekhoudingen en -brieven spreken voortdurend over Afrikaanse en Aziatische gevangenen. Maar bij oppervlakkig onderzoek naar de Nederlandse mensenhandel in Azië is vaak alleen in de VOC-boekhouding geteld. De Compagnie bezat veel Aziatische en Afrikaanse slaven, maar nog veel meer gevangen

mensen waren particulier eigendom van het Europese VOC-personeel en werden dus niet meegenomen in de boekhouding.131

De gevangenen kwamen van markten bij de oostkust van Afrika, Madagascar en Mauritius, langs de kusten van India en in Maleisië, op Sulawesi, Boeton, Bali en elders in de Indische archipel, tot in het zuiden van de Filipijnen.132

Overal in de koloniën zag iedereen openlijk en duidelijk dat de samenleving draaide op de arbeid van gevangen mensen. Van Paramaribo en de Antillen is bekend dat slaven de meerderheid van de bevolking uitmaakten. Nog altijd minder bekend is het gegeven dat ook Batavia, Kaapstad en andere VOC-steden vanaf hun ontstaan slavensamenlevingen waren.133

COEN EN DE EERSTE MASSATRANSPORTEN

De handel in gevangen mensen leidde in Azië tot omvangrijke bevolkingsstromen die voor de Indische archipel van de zestiende tot in de achttiende eeuw deels in kaart zijn gebracht. Enerzijds kwam dit doordat sommige inheemse machthebbers jaarlijks slavenjachten organiseerden, waarbij hun bendes op kleinere eilanden en afgelegen kusten mensen overvielen en ontvoerden. Deze gevangenen verkochten zij vanuit Boeton, Bali en elders voor de export. Twee voorname eindbestemmingen voor slaven lagen op West-Java: Bantam en Batavia.134

Daarnaast ging de VOC zelf ook op slavenjacht. Vanaf zijn komst in de Indische archipel werkte gouverneur-generaal Coen aan het versterken en stabiliseren van de VOC-posten met personeel dat eigendom van de Compagnie was. In 1622 schreef hij naar Pulicat, het VOC-hoofdkantoor in Zuid-India: 'Als de slaven kunnen worden gekocht voor een redelijke prijs, brengen zij onvergelijkelijk meer winst dan textiel. Als we een paar honderdduizend slaven te pakken kunnen krijgen, zou niet één worden geweigerd.'135 Hij stuurde er een schip heen dat was ingericht om 2000 tot 3000 slaven te vervoeren. Maar zo gemakkelijk was het niet, want de aanvoer moest nog op gang komen. Het eerste schip voer terug met slechts 124 gevangenen.

In hetzelfde jaar stuurde Coen een expeditie naar China.[136] Na de ontvolking van Banda moesten de nootmuskaattuinen dringend van nieuwe werkkrachten worden voorzien. De vloot van acht schepen en 1024 mannen, onder bevel van Cornelis Reyersz (of Reijersen), moest de vrije handel met China op gang brengen en tegelijk de Spaanse en Portugese belangen in het machtige land aantasten – ook aan het verre front van de West-Chinese Zee overvielen de protestanten de katholieken. Maar het belangrijkste doel van de expeditie was het werven van onvrijwillig personeel. Tegelijk meenden zij met de rooftochten de Chinese keizer tot handelsvoordelen te kunnen dwingen.

Willem IJsbrantsz Bontekoe (1587-1657) voer mee als kapitein van het schip Groningen en vice-admiraal van de vloot. Na de dood van zijn vader was hij in 1607 kapitein geworden van het familieschip en tien jaar later was hij als ervaren kapitein in dienst getreden van de VOC. In zijn *Journael ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische reyse* (1646) gaf hij als reden voor de tocht naar China: ‘om te zien of wij de bevolking door vrees van onze vijandschap en geweld tot de handel mochten bewegen.’

Hollandse folklore bij het standbeeld van Jan Pietersz Coen in Hoorn. Foto Ewald Vanvugt 1988.

Waar mogelijk overvielen zij dorpen en stouwden zij honderden mannen, vrouwen en kinderen in de schepen. De vlootvoogd had van Coen en de Hoge Raad de opdracht meegekregen om, als de onderhandelingen uitliepen op oorlog, zoveel mogelijk mensen gevangen te nemen.137 Volgens Bontekoes verslag werden alle gevangenen eerst naar de Pescadores gebracht: ‘Met de Chinezen die andere schepen en jachten daar gebracht hadden, moesten zij aarde aandragen voor het fort, twee aan twee aan elkaar geketend. Toen het fort gemaakt was, waren het er wel 1400, die meest naar Batavia werden gebracht en daar werden verkocht.’138

De Nederlandse mensenhandel in het Atlantische gebied zou pas jaren later op gang komen, toen Jan Pietersz Coen al massatransporten in Azië

regelde. De Compagnie haalde in de jaren twintig van de zeventiende eeuw duizenden mensen uit India, vooral uit Bengalen en Tamil Nadu. Maar Batavia drong voortdurend aan op de levering van meer slaven. Veel gevangenen waren in dorpen en velden opgepakt tijdens slavenjachten, en velen stierven al voor of kort na aankomst op Java. In 1623 stierven van de 1167 gevangenen tijdens de overtocht naar Java 69 personen. Bijna de helft van de 1300 gevangen mensen die in 1625 in Pulicat op vervoer naar Batavia wachtten, overleed voordat ze aan boord konden gaan. In hetzelfde jaar liet de Raad van Indië weten: 'Heden kan er geen betere en meer duurzame dienst aan de Compagnie worden geleverd dan door haar gebieden te bevolken en zo te beveiligen.'[139]

MENSENHANDEL IN AFRIKA

In de jaren twintig had gouverneur-generaal Coen het personeelsgebrek op Java en Banda al deels opgelost met de massale aanvoer van gevangenen uit India, Sulawesi en China. Pas tien jaar later kwam de Nederlandse mensenhandel in het Atlantische gebied op gang, nadat de WIC delen van Brazilië had veroverd en de bezitters van suikermolens bij Pernambuco bij het gezag aandrongen op de aanvoer van werkkrachten. Vanuit Amsterdam gaf de WIC-directie de commandant van Fort Nassau bij Moree, het oudste Nederlandse fort in Afrika, opdracht om zoveel mogelijk slaven in te kopen. In alle WIC-handelsposten langs de kust – in Ardra, Calabar, Benin, Loanga, Kongo – deden stamhoofden goede zaken: Zeeuwen en Hollanders betaalden nu meer dan Portugezen en Arabieren.

Willem Bosman, zelf handelaar, deed in zijn boek *Nauwkeurige Beschryving van de Guinese Goud- Tand en Slavekust* (1704) omstandig verslag van deze slavenbranche. Kort voor de verkoop lieten de handelaren de gevangen mannen en vrouwen uit de gevangenis halen en op een plein uitstallen. De 'chirurgyns' bezichtigden en betastten de naakte koopwaar 'tot het allerdeminste lid dat zij aan hun lichaam hebben'. Wie naar schatting ouder was dan 35 jaar, aan armen of benen was verminkt of andere lichaamsgebreken vertoonde, werd afgekeurd. Ook 'die een tand kwijt is, of grijze haren of vliezen op zijn ogen heeft, en allen die met

Venusziekte zijn besmet en vele kwalen meer' werden als zogenaamde Gebrekkigen of *Macrons* afgewezen. In de boekhouding van de WIC heetten de goedgekeurde slaven *pieces de India*, ook *piezas* of *stucken*. Na afhandeling van elke koop noteerde een WIC-bediende in een register het aantal stuks en de naam van de leverancier.

Op dat moment was het brandijzer met het wapen van de WIC al in het vuur gelegd. Elke goedgekeurde slaaf kreeg, net als de kisten en tonnen van de Compagnie, het logo van de onderneming ingeschroeid, meestal op de borst. Dit gebeurde, legde Bosman uit, 'opdat wij de slaven van de Engelsen, de Fransen en anderen die in dezelfde gevangenis zitten, kunnen onderscheiden, die hun eigen tekens hebben'. Ook gebeurde het merken 'opdat de handelaren onze goede slaven niet tegen andere slechte komen verruilen'. Het merk van de WIC (een letterbeeld van ongeveer vier bij vijf centimeter) was een soort certificaat van oorsprong. In Amerika zouden de slaven voor de tweede keer worden 'gebrand' met het merk van hun nieuwe eigenaar.

Bosman betaalde in Afrika ongeveer tweehonderd gulden voor een piece de India. De verkoopprijs aan de overkant van de oceaan was bij een willige markt ongeveer duizend gulden. De winst was dus groot, maar ook tegenvallers – zoals handelswaar die stierf – waren onvermijdelijk. In 1710 beschrijven officiële WIC-brieven de barre toestand in Elmina: honderden mensen wachtten op stenen binnenplaatsen onder de blote hemel op verscheping, nauwelijks gevoed, nagenoeg zonder kleding en zonder iets wat leek op hygiënische verzorging. Natuurlijk braken ziekten uit. In korte tijd stierven soms 200 of meer Afrikanen.[140]

Europeanen onderwezen de mensen overzee niet alleen met hun voorbeeld de macht van buskruitwapens, maar ze stelden hen ook in staat deze zelf te gaan gebruiken. Traditioneel betaalden Europeanen in West-Afrika voor goud, ivoor en geketende mensen met textiel, vuurwater en steeds meer vuurwapens.

Dit stimuleerde de aanvoer van slaven. Steeds vaker waren de verhandelde mensen bruutweg uit hun dagelijkse leven opgepakt. Inheemse expedities kregen van Europese handelaren voorschotten met geweren, kruit en brandewijn uitgekeerd om mensen te vangen en in

slavernij naar de kust te brengen. Ze omsingelden dorpen en vingen de bewoners. De personen die marktwaarde hadden, werden met een gevorkte stok om hun nek in paren aan elkaar gebonden. Veel opstandige en jammerende mensen werd de schedel ingeslagen, terwijl hun dorp in brand werd gestoken. De door Europeanen aangemoedigde jacht op Afrikanen kostte nooit-becijferde aantallen slachtoffers. De trans-Atlantische mensenhandel ontwrichtte langdurig grote delen van Afrika.[141]

Volgens de eigen boekhouding exporteerde de WIC tussen 1700 en 1723 bijna 70 000 vuurwapens en ruim anderhalf miljoen pond buskruit naar West-Afrika. Uit inventarissen van in beslag genomen smokkelschepen is berekend dat Nederlandse smokkelaars in de periode 1700-1730 nog eens 400 000 vuurwapens en zes miljoen pond buskruit in West-Afrika hebben ingevoerd.[142] Sommige smokkelschepen vervoerden wel 350 slaven. Om zoveel mensen op een klein schip te vervoeren, stapelden de zeelieden hen in het ruim en op het dek letterlijk in planken kooien op elkaar. In de inventarissen van deze in beslag genomen smokkelschepen wordt gesproken over houten constructies en veel losse planken ('plancke tot beddinge'), waarmee de scheepsruimen werden omgebouwd tot slavenverblijven. Om de mensen in de nauwe kooien in toom te houden was een ruime voorraad kettingen en boeien aan boord.[143]

Bij de aanvoer van gevangen Afrikanen door andere Afrikanen was de aanvoer van Europese vuurwapens – en vuurwater – door Europeanen een onvermijdelijk deel van de ruilhandel geworden. Bosman wist in de praktijk van Elmina: 'Ook al geeft de grootscheepse levering van vuurwapens de Afrikanen een mes in handen waarmee ze ons de keel kunnen afsnijden, we zijn ertoe gedwongen, want als wij deze wapens niet verkopen, doen de Engelsen, de Denen en de Brandenburgers het. En aangezien vuurwapens en buskruit onze best verkochte koopwaar is, zouden we onszelf een slechte dienst bewijzen aan deze verkoop niet mee te doen.'[144]

Vanaf 1734 vervielen de monopolies van de WIC. Vervoer en handel in alle producten, dus ook in gevangen Afrikanen, kwamen in het hele Atlantische gebied vrij voor alle ondernemers in de Republiek, mits zij aan de Compagnie een soort belasting of vergoeding voor het gebruik van de

infrastructuur betaalden. Voor de beste soort slaven, de pieces de India, ontving de WIC van vrije ondernemers een heffing van vijftien gulden per hoofd bij de export vanuit Elmina naar Amerika.

Rond 1760 werden jaarlijks ongeveer 7000 gevangen Afrikanen naar de Nederlandse koloniën in de West verscheept zonder dat de slavenbevolking daar in aantal toenam.[145] Dit betekende dat de slavenbevolking in stand werd gehouden door de komst van nieuwe slaven en niet door natuurlijke aanwas. De Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC) bijvoorbeeld, kocht in Afrika van 1732 tot en met 1802 precies geteld 31 095 gevangen mensen. Dat waren gemiddeld twee scheepsladingen van ieder ruim 200 mensen per jaar, van wie tussen aankoop en verkoop in Amerika ruim twaalf procent stierf.[146]

Veel is gezongen en geschreven over de pijn van de gevangen en ontheemde Afrikanen aan boord van de drijvende, stinkende gevangenissen. Naast alle kwellingen en het geweld van stokslagen en schoppen liepen zij ook altijd gevaar seksueel te worden misbruikt, vooral natuurlijk de vrouwen. Op de slavenschepen van de Middelburgsche Compagnie zaten de mannen vastgeketend en verbleven de ongeboeide vrouwen in een andere ruimte waar de matrozen vrij heen konden gaan, gedreven door 'onbezuisde lusten'.[147] De verslagen van de Middelburgse notaris Smytegelt vertellen met zekerheid dat voor Zeeuwse en Hollandse slavenhalers tijdens de lange zeereis boeleren met gevangen Afrikaanse vrouwen een geliefde tijdsbesteding was. Vanaf een MCC-schip berichtte iemand: 'De vrouw die door een van de bemanningsleden zwanger was gemaakt, huilde; niet om haar kind, niet om de onbekende vader, maar om zichzelf; de boeien sneden in haar opgezwollen enkels.'[148]

MENSENHANDEL IN AMERIKA

In het midden van de zeventiende eeuw was de WIC inmiddels zeer ervaren in de internationale mensenhandel: met kasteel Elmina aan de Goudkust als solide inkoopplaats en Sint Eustatius en Curaçao aan de overkant van de Atlantische Oceaan als verkoopplaatsen. De WIC kocht en verkocht

daarbij niet alleen gevangen mensen, maar maakte voor het zware werk zelf ook altijd veel gebruik van slaven.

Zo beloofde de WIC de Europese kolonisten in het gebied dat de Nederlanders zich in Noord-Amerika hadden toegeëigend en dat zij Nieuw-Nederland noemden, het tegenwoordige New York en delen van New Jersey en Pennsylvania, 'zo veel swarten als mogelijk' te leveren om het zware werk te verrichten. De WIC had het plan om hier zelf een volksplanting te stichten al snel laten varen, de Heeren Negentien vonden het verstandiger om het risico van kolonisatie af te wentelen op privékapitaal, en dus konden vanaf 1629 particuliere ondernemers contracten of privilegiën met de Compagnie afsluiten. Maar om deze ondernemers de samenleving te laten opbouwen, hadden zij wel arbeidskrachten nodig.

De WIC beschouwde de pachters of patroons als een soort leenheren. Op de kusten van Lange-Eiland en Staten-Eiland of langs de oevers van de Noort-Rivier (nu de Hudson) mochten zij zelf een gebied uitkiezen, een 'patroonsland', dat zij van de indianen moesten 'kopen'. Elke patroon beloofde binnen vier jaar vijftig Europese kolonisten in te voeren. Hij kreeg het recht steden te stichten en de rechtspraak te regelen en mocht daarbij uitsluitend jacht, visserij, maalderij en andere onmisbare beroepen uitoefenen. Om dit patroonschap aan te moedigen bepaalde de WIC in 1634 dat elke kolonist in Nieuw-Nederland uit de buit van gekaapte Portugese schepen twaalf Afrikaanse mannen en vrouwen zou krijgen.[149] De WIC en de patroons beschouwden Nieuw-Nederland vanaf het begin als hun eigendom. Het stelsel berustte puur op landroof en de gewelddadige verjaging van de plaatselijke mensen.

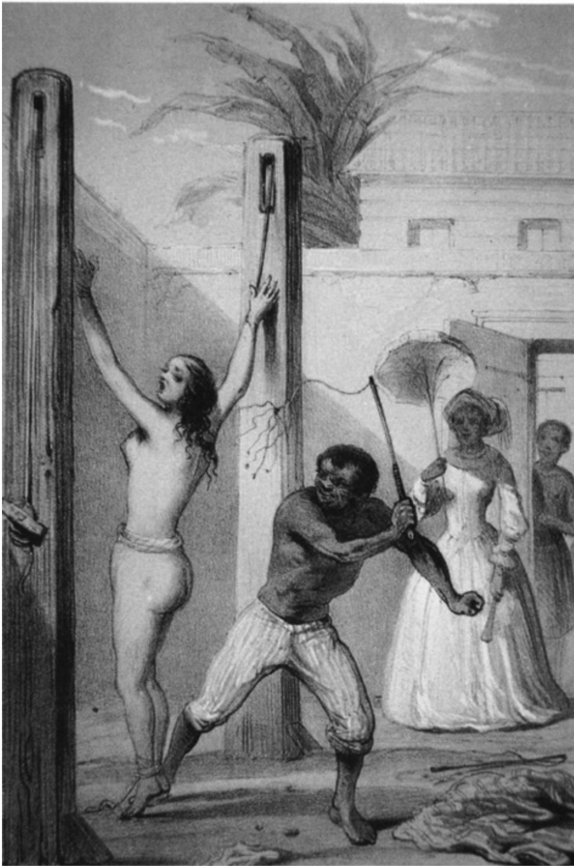
Een van de eerste bestuurders in Noord-Amerika die de handel in mensen bevorderde was directeur-generaal Pieter Stuyvesant. Hij was een roemruchte kaperkapitein met een houten been dat compleet met zilveren munten was beslagen. Als voormalig WIC-directeur van Curaçao wist hij alles van de intercontinentale mensenhandel. Stuyvesant kocht en verkocht indianen. Hij was ook een van de eersten die Afrikaanse slaven in Nieuw-Nederland bracht. Tussen 1655 en 1664, de laatste tien jaar van zijn bestuursperiode, brachten ten minste tien schepen ongeveer 800 gevangen

Afrikanen naar Nieuw-Amsterdam, merendeels half verhongerde en zieke mensen die niemand elders wilde kopen.

Net als alle vorige WIC-directeuren verkocht Stuyvesant gevangengenomen indianen als slaven op Aruba – ver van hun geboorteplaats. Met de jachten op indianen om te verkopen nam het wederzijdse moorden en brandstichten langs de Noort-Rivier weer toe. Inmiddels hadden de Nederlanders Manhattan en de directe omgeving etnisch gezuiverd van alle indianen.

In Suriname bestond handel in indiaanse slaven al voor de komst van de Nederlanders. Een Engelse ooggetuige die het land in 1667 bezocht, George Warren, meldde dat de indianen van het Charibes- of Kannibalenvolk na een gewonnen veldslag gevangengenomen vijanden doodden en hun vrouwen en kinderen 'voor beuselingen', voor kleingeld, aan de Engelsen verkochten.

Nadat de Zeeuwen Suriname later dat jaar bezetten, bleef de handel in 'roo slaven' doorgaan. Pas in 1686 verklaarde Cornelis van Sommelsdijck (1637-1688), de eerste gouverneur van Suriname, de indianen tot vrije lieden die alleen in slavernij konden worden vastgezet als zij misdaden pleegden. Deze bepaling betrof echter alleen Arowakken, Caraïben en andere specifieke indiaanse volken. Indianen die in het binnenland gevangen waren genomen mochten in Paramaribo openlijk aan de kolonisten worden verkocht, hoewel de handel in indianen altijd al miniem was geweest en de plantages grotendeels op Afrikaanse slaven draaiden.

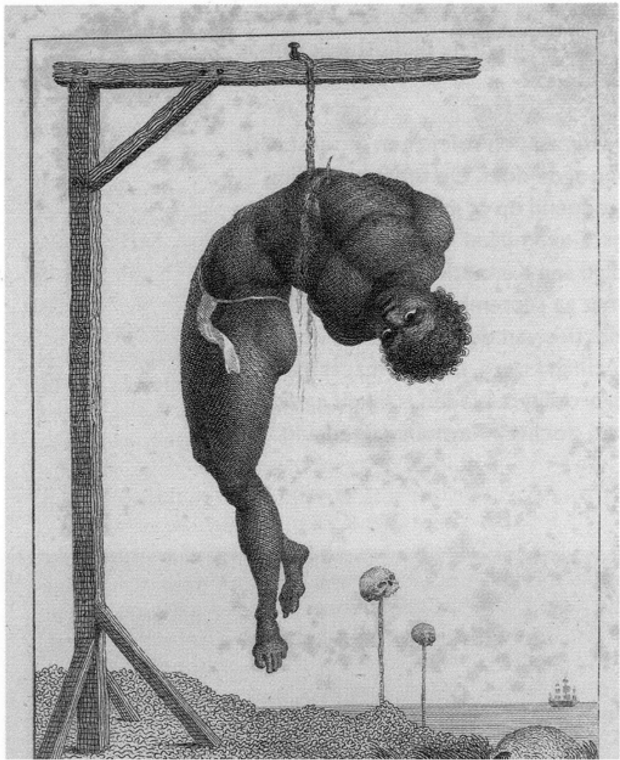
De geseling van een slavin, door C.C.A. Last. Uit: W.R. van Hoëvell, *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet* (1854).

In Suriname werden de arbeiders op de plantages – net als in de buurlanden – geregeerd met de zweep. Opvallend veel aangevoerde Afrikanen stierven jong. De rechtbanken legden gevangen mensen uit Afrika en hun nakomelingen voor kleine misdaden strenge lijfstraffen op. Voor generaties slaveneigenaren en hun echtgenotes hoorde uitzinnig wreed gedrag bij de gewone gang van zaken: verminkingen, afranselingen, opsluitingen. In volle ernst behandelde de Raad van Suriname in 1744 het voorstel om de doodstraf af te schaffen, omdat de slaven deze straf als een uitkomst beschouwden, voor hen kwam de dood als een vriend. Onverbeterlijke opstandigen kon men beter bedreigen met het afsnijden van tong en oren, om vervolgens 'onnoembaar' te worden verminkt. Dit

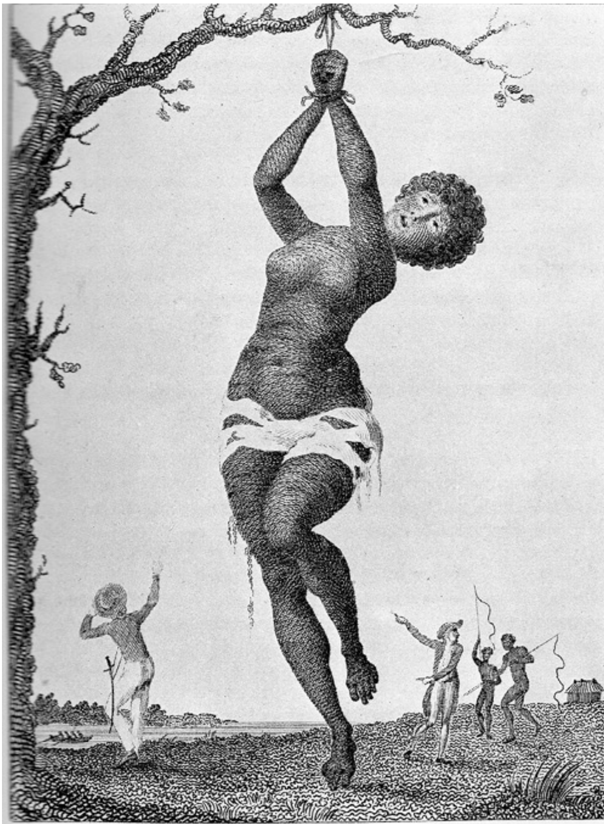
voorstel werd niet aangenomen, maar sommige heren van de Raad hadden duidelijk begrepen dat het leven voor veel gevangenen minder aantrekkelijk was dan de dood.[150]

Het bestaan viel veel slaven in Suriname zo zwaar dat dappere en desperate mensen altijd weer wegliepen. Groepjes weglopers slaagden erin om in het oerwoud te overleven, soms door plantages te beroven. Natuurlijk zette hun voorbeeld andere slaven aan tot opstand. De eerste Nederlanders in Suriname ondernamen tuchtigingstochten tegen de indianen om hen op afstand te houden. Latere generaties zouden die tochten twee eeuwen lang herhalen tegen de Afrikanen die in het bos wisten te overleven. Aan de guerrillaoorlog met deze bosnegers of *Marrons* leek geen einde te komen.

Hoewel de kans bestond dat de aangevoerde Afrikaanse slaven wegliepen, hadden de West-Indische planters becijferd dat het fokken van jonge arbeiders op het eigen bedrijf behoorlijk duur was. Een zwangere vrouw kon maanden vóór en na de bevalling geen zwaar werk doen en tijdens de geboorte kon zij doodgaan. Was het kind gezond, dan moest het wel een jaar of tien voedsel, onderdak en kleding ontvangen voordat het enig profijt bracht. Een goede plantageslaaf was gemiddeld al na een jaar of acht waardeloos en meestal stierf hij of zij dan vanzelf. Onder slavenhouders gold dan ook de vuistregel: *it is cheaper to buy than to breed*.[151]

Een levend aan zijn ribben opgehangen man. Gravure door William Blake naar een tekening door Stedman. Uit: J.G. Stedman, *A Narrative* (1796).

Een levend aan haar handen opgehangen vrouw. Gravure door William Blake naar een tekening door Stedman. Uit: J.G. Stedman, *A Narrative* (1796).

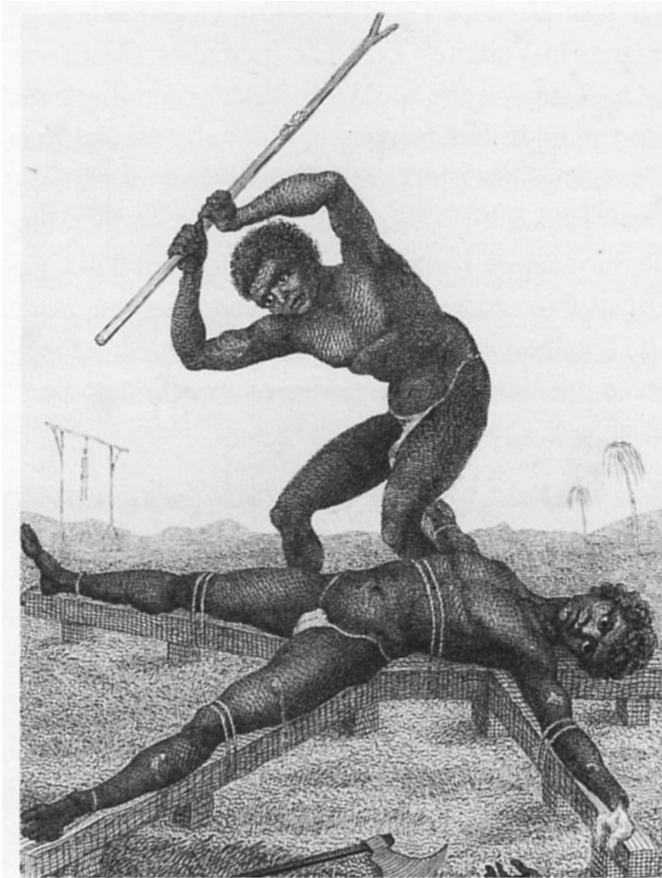
Een slavin die onderweg in verwachting raakte en van wie bij aankomst werd vastgesteld dat zij binnenkort een kind zou gaan baren nam wel in waarde toe. Dan was ze waarschijnlijk zwanger geworden van een 'blanke'. De zwarte mannen zaten onderweg tenslotte vastgeketend. Licht gekleurde slaven waren in Suriname en elders populair als huispersoneel. De handelaren en zeelieden verkochten dan ook regelmatig hun eigen kinderen.[152]

Dat slavengezinnen, voor zover die kans kregen zich te vormen, bij de verkoop uit elkaar werden gerukt, was voor niemand een punt van overweging, net zomin als bij de verkoop van koeien en kalveren. Wettelijk gezien was een slaaf zelfs geen mens, maar een *ding*, zoals blijkt uit een Surinaamse ordonnantie van 1804 die spreekt over slaven als 'deze

voorwerpen'.[153] Later was de algemene mening dat er een natuurlijke band bestond tussen een moeder en haar kinderen. Men bleef er echter bij dat de kinderen natuurlijk nooit het eigendom waren van de moeder, maar – net als bij vee – altijd van de meester.

Een gevangen Afrikaanse vrouw met een gewicht geketend aan haar enkel. Gravure naar een tekening door Stedman.

Een gevangene gedwongen een andere gevangene de ledematen te breken. Gravure naar een tekening door Stedman.

VRIJHEID, GELIJKHEID EN BROEDERSCHAP IN DE OOST

In november 1795 bracht een Amerikaans schip in Batavia het nieuws dat de Zeven Verenigde Nederlanden onder centraal bestuur de Bataafse Republiek waren geworden en dat Kaap de Goede Hoop door de Britten was bezet. In de volgende dagen kwam een groep ambtenaren en vrije burgers bijeen die de leus 'vrijheid, gelijkheid, broederschap' ook in de kolonie in praktijk wilde brengen. Op 5 december boden zij de overheid een verzoekschrift aan: de 86 handtekeningen eronder stonden in een cirkel opdat niemand als leider en aanstichter kon worden beschouwd.[154] Deze zogenoemde Decemberbeweging stelde dat 'het masker van de

vrijheid waarachter zich de drukkendste slavernij verborg' nu was afgerukt. De ondertekenaars vroegen om afschaffing 'zoveel doenlijk van afgedwongen eerbiedsvertoningen en slaafse eerbewijzen' aan de autoriteiten, welke 'een vrije Nederlander' onwaardig waren.155

1924: Arbeiders in herendienst op Sulawesi. Op de achtergrond ambtenaren van het Binnenlands Bestuur. Foto H.F. Tillema. Uit: E. Vanvugt, *Een propagandist van het zuiverste water* (1993). Collectie Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen. Inventarisnummer RV-10757-194.

In de trage briefwisseling tussen Den Haag en Batavia was vrijheid, gelijkheid en broederschap dus een belangrijk onderwerp, maar het ging daarbij niet over het lot van de inheemsen. Vanuit de Indische regeringszetel Buitenzorg schreef een bestuurder aan het Binnenhof: 'Wij vertrouwen te mogen vaststellen dat het niet de intentie van U Edelen is, dat de omwenteling zich zal uitstrekken tot de inlandse vorsten en volkeren, of tot de relaties en contracten die de Compagnie met dezen heeft.'

Vanuit Den Haag stuurde het Commité tot de Zaken van de Oost-Indische Handel en Bezittingen het onthullende antwoord: 'Wij hebben nooit opgehouden te volharden in het denkbeeld dat de leer van Vrijheid en Gelijkheid, hoezeer gegrond op de onvervreemdbare rechten van de mens en burger, en hoezeer ook geïntroduceerd in dit gemenebest en enige andere staten van Europa, niet kan worden overgebracht naar 's Lands Indische bezittingen, zolang 's Lands zekerheid en veiligheid onder andere zal blijven afhangen van de aldaar heersende en dusver onontbeerlijke trap van ondergeschiktheid.'[156]

Het ellendige bestaan van de slaven en het algemene onrecht van de koloniale staat werden helder ingezien, maar onder druk van de omstandigheden moesten verbeteringen worden uitgesteld tot utopische tijden: zowel het leger als de gehele Nederlandse onderneming op Java en in de rest van de Oost kon niet zonder slavernij. Zo begon het en zo bleef het. In 1788 vermeldden de registers voor Batavia en omgeving op een totale bevolking van 141 000 zielen ruim 34 000 slaven. In de stad zelf leefde meer dan de helft van de inwoners in permanente onvrijheid. In 1812 bestond de bevolking van Batavia nog uit 47 000 personen onder wie 14 000 slaven.

In 1811 namen de Britten de macht op Java over zonder weerstand te ontmoeten. Als deel van hun ambitie om de wereldhandel te controleren en elk schip te kunnen doorzoeken om zo verboden handelsgoederen – zoals wapens en opium – in beslag te kunnen nemen, hadden ze in 1807, een paar weken na de Noord-Amerikanen, de handel in tot slaaf gemaakte mensen bij wet verboden. Hiermee werd de handel in slaven afgeschaft, niet het bezit van slaven. In 1813 verboden ze de wettige handel in mensen ook op Java: onder de energieke Britse gouverneur-generaal Thomas Stamford Raffles werd deze wet strikt nageleefd.

De inheemse mensen ervoeren allen Raffles bestuur door zijn ingrijpende verandering van het stelsel van de zoutverkoop. Om zelf meer aan het zout te verdienen en de invloed van de steenrijke Chinese pachters in te perken, bracht hij de productie, distributie en detailverkoop van zout in staatshanden. Op Java en Madoera wees de overheid hierop bevolkingen van kuststreken aan om zout te winnen onder hetzelfde Cultuurstelsel of

dwangsysteem dat in de Preanger en elders mensen verplichtte om koffie, indigo of suikerriet te verbouwen. Ze kregen karige lonen, maar ze hadden geen keus. De Engelse overheid was in het 'monopoliegebied' voortaan de enige zouthandelaar die in het groot inkocht en de enige bij wie de bevolking kon en moest kopen. Na terugkeer van het Nederlandse gezag hield de overheid dit stelsel van zoutproductie en belastingheffing op het onmisbare zout tot het einde van de macht in 1942 in stand.

DE AFSCHAFFING VAN DE HANDEL IN MENSEN IN DE WEST

In het Atlantische gebied was de Europese handel in gevangen mensen uit Afrika naar de Antillen en naar het vasteland van Noord- en Zuid-Amerika meerdere eeuwen een belangrijk deel van de bedrijvigheid. Ook Suriname werd in de napoleontische tijd door Britse troepen bezet. In 1813 verklaarde het Britse bestuur daar eveneens de mensenhandel onwettig, hoewel de slaven ook hier de gevangenen van hun eigenaren bleven.

Na eeuwen van profijt met deze bedrijvigheid schafte ook Nederland in 1814 de handel in gevangen Afrikanen af. Koning Willem I had immers zijn positie te danken aan de Britten en in augustus 1814 tekende hij namens Nederland een verdrag met Londen waarmee de *handel* in mensen een misdaad werd,[157] hoewel het *bezit* van slaven overzee een algemeen aanvaard gebruik bleef.

Op het Congres van Wenen volgden meer Europese landen. Maar veel Europese slavenhandelaren kenden geen ander beroep, en met thuishavens als Buenos Aires of Carthagena en met kaperbrieven van de regering van Argentinië, Colombia of een andere nieuwgevormde staat in Latijns-Amerika gingen zij op de oude manier door. Deze piraten voelden zich niet langer persoonlijk betrokken bij een nationaal belang.

Suriname was berucht om de slechte behandeling van de gevangen Afrikanen.[158] De verwachting dat het einde van de aanvoer tot een betere behandeling van de aanwezige slaven zou leiden kwam in Suriname ook niet uit. De plantages waren uitgegroeid tot bedrijven waarvan de eigenaren in Holland woonden. Hun 'directeur' ter plaatse moest voor een zo hoog mogelijke opbrengst zorgen. 'Hij is een zuiper en slavenbeul, maar

waar krijg ik één die anders is?' schreef een plantage-eigenaar in 1825 over een nieuwe directeur. Het was de plicht van deze mannen om de vrachten suiker, koffie, cacao, indigo en katoen naar het vaderland te vergroten. Het vuile werk konden ze afschuiven op hun slavendrijver of 'blankofficier', en die op hun beurt desgewenst op de cipiers van Fort Zeelandia, het oudste Nederlandse fort in Suriname.[159]

Volgens een betrouwbare opgave leefden in 1826 ruim 50 000 inwoners van Suriname in slavernij, bijna 30 000 minder dan een halve eeuw eerder. Nadat nieuwe aanvoer verboden was, leek de slavenbevolking snel uit te sterven. 'De algemeen geldende moraal was: over een jaar of drie, vier is alles voorbij. Haal uit de slaven wat eruit te halen is.'[160]

Tot ver in de negentiende eeuw verbood de Nederlandse wet om gevangen Afrikanen de Nederlandse taal te leren lezen en schrijven. Zij moesten ongeschoold en opgejaagd blijven. Ook de versplintering van hun gezinnen werd bevorderd, want zij mochten niet voor de wet trouwen – niet met Europeanen of indianen, noch met elkaar. Toch leek het geleidelijk humanere klimaat in Europa ook van invloed op de koloniën nu in de slavenreglementen regels werden opgenomen voor arbeidstijden, voeding, kleding, huisvesting en verzorging bij ziekte. Rooskleurig was het beeld daarmee nog niet. Zo mochten volgens het slavenreglement van 1826 van de Bovenwindse Eilanden (Sint Maarten, Saba en Sint Eustatius) gevangenen jonger dan zes jaar slechts zes slagen per afranseling krijgen toegediend. En op dorsvloeren kon men een gemetselde kuil aantreffen: zwangere gevangenen moesten bij tuchtiging met haar buik daarin gaan liggen, opdat het ongeboren kind geen slaag zou krijgen.

Het totale aantal naar Amerika ontvoerde Afrikanen is onmogelijk te berekenen, omdat van de begintijd en de eindperiode geen boekhoudingen bestaan en smokkelaars gedurende alle eeuwen veel bloeitijden kenden. Onbetwist zijn de negentiende-eeuwse exporten naar Cuba, Brazilië en de Verenigde Staten zeer omvangrijk geweest. Volgens een weloverwogen schatting brachten Europeanen in de eerste vijftig jaar na het verbod op de slavenhandel zelfs meer gevangen Afrikanen naar de overkant van de Atlantische Oceaan dan gedurende de volle drie eeuwen van de wettige

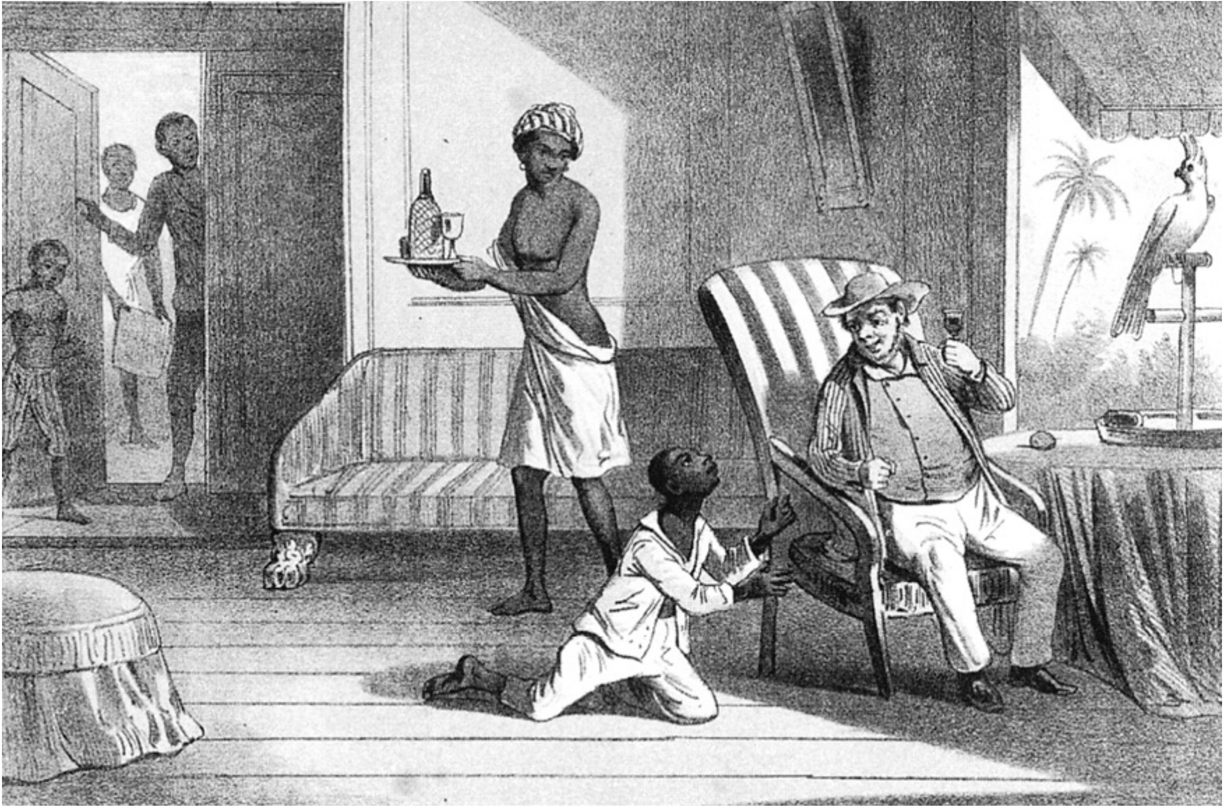
mensenhandel. Het lijkt onmogelijk, maar waar de grootste schepen vroeger niet meer dan 700 à 800 gevangenen konden vervoeren, kwamen nu schepen in gebruik waarin men wel 1800 mensen tegelijk stouwde.[161]

Tussen 1814 en 1826 zijn zeker nog meer dan 10 000 gevangen Afrikanen Suriname binnengesmokkeld, ook door Nederlandse kapiteins. De Britten onderschepten in deze periode minstens 25 Nederlandse smokkelschepen bij Sierra Leone en een veel groter aantal moet het zijn gelukt om deze Britse blokkade van Afrika te doorbreken.[162] In 1826 waren alle in slavernij gehouden personen in Suriname geregistreerd en werd de illegale invoer van slaven vrijwel onmogelijk.

DWANGARBEID IN DE OOST BETAALT DE AFSCHAFFING VAN DE SLAVERNIJ IN DE WEST

In 1860 werd naast de handel in tot slaaf gemaakten ook de slavernij zelf op Java voor de Nederlandse wet afgeschaft. Niemand mocht nog slaven houden nu ook in NederlandschIndië iedereen werd onderworpen aan de westerse beschaving. De statistieken laten zien dat de instroom van buitenlandse arbeidskrachten al ver voor 1860 inderdaad ophield, maar dat tegelijk meer lokale mannen werden veroordeeld tot dwangarbeid.[163] Dwangarbeiders waren voor de overheid zelfs goedkoper dan slaven, omdat zij ter plaatse konden worden opgepakt, zonder kosten voor hun aanschaf, noch voor hun vervoer.

In Suriname en op de Antillen struikelde elke poging om de levenslang gevangen gehouden arbeiders vrij te laten over de vraag: wie zou die menslievendheid betalen? Hoe konden de slavenhouders hun bedrijven voortzetten zonder werkkrachten? De oplossing kwam toen Nederland de meeste winsten uit landbouwoogsten niet langer uit Suriname maar van Java haalde. Financieel in staat gesteld door het batig slot op Java – merendeels de winsten van de gedwongen teelt van koffie, suiker en indigo van het Cultuurstelsel – bekostigde de Nederlandse overheid de afschaffing van de slavernij in Suriname.

Een slavenjongen smeekt zijn meester een opgelegde straf in te trekken, door C.C.A. Last. Uit: W.R. van Hoëvell, *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet* (1854).

De regering en de slaveneigenaren kwamen overeen dat de overheid 300 gulden aan de eigenaren zou betalen voor de onteigening van elke slaaf in Suriname. Bovendien zou uit een steunfonds van een miljoen gulden de aanvoer worden gefinancierd van duizenden goedkope contractarbeiders die het werk van de vrijgelaten Afrikanen op de plantages zouden voortzetten – aanvankelijk hindoes uit India en later moslims van Java. Feitelijk gedocumenteerd werd de vrijheid van de slaven in de West gekocht met de dwangarbeid van de boeren in de Oost.[164]

In 1862 stonden in Suriname nog ruim 35 000 inwoners van Afrikaanse afkomst geregistreerd als slaven en bijna 17 000 als vrije mensen, wat wijst op weinig geboorten en een hoog sterftecijfer onder de Afrikanen.

Op 1 juli 1863 was het groot feest in Suriname. Koning Willem III had als hoofd van de regering aan bijna 33 000 mensen 'verlossing uit de

slavernij' geschonken. *Este joeri keti broko*, Surinaams of *Sranan* voor 'op de eerste juli is de ketting gebroken', is een feest dat tot op heden elk jaar wordt gevierd. Op Sint Eustatius, Saba en het Nederlandse deel van Sint Maarten deelden in 1863 ongeveer 3500 mensen in de gunst. Negen maanden eerder verdween de slavernij al officieel van Curaçao, Bonaire en Aruba.

Onderzoekers van dit tijdperk berichtten echter dat het praktische verschil voor de gevangen Afrikanen voor en na 1863 zeer gering was. De onderzoekers stellen zelfs de vraag of met het jaartal 1863 de geschiedenis niet te rooskleurig wordt voorgesteld. De wet verplichtte de 'bevrijde' slaven voor een karig loon nog tien jaar bij hun oude meesters in dienst te blijven. Volgens een bron uit die tijd: 'Opdat zij tot het familieleven zouden worden opgeleid'[165] – alhoewel ook na de afschaffing van de slavernij weinig gedaan werd aan de scholing van de voormalig gevangen gehouden Afrikanen en hun nakomelingen. In de praktijk kwamen de meeste slaven in Suriname pas in 1873 vrij.[166] Iedereen begreep dat vrijwel alle ex-slaven bij hun definitieve vrijlating in 1873 voorgoed hun oude arbeid zouden opgeven. De plantagehouders moesten dus uitzien naar ander goedkoop personeel.

Kort daarvoor had de Engelse overheid de eerste groepen arbeiders uit India op contractbasis verhuurd aan Franse ondernemers in Indochina. Op dezelfde voorwaarden bereikten de Nederlandse en de Engelse regering op 8 september 1870 in Den Haag een overeenkomst over emigratie van Indiase arbeiders naar Suriname. Tegelijk onderhandelden Londen en Den Haag over een ruil van Elmina en de kleinere Nederlandse forten op de kust van West-Afrika voor de Britse aanspraken op Sumatra. De afschaffing van de mensenhandel had de Afrikaanse forten immers commercieel waardeloos gemaakt. De diplomaten behandelden de verdragen over Sumatra, West-Afrika en de Indiase arbeidskrachten voor Suriname als 'een algemene bijstelling van de Engels-Nederlandse koloniale verhoudingen' – het verdrag werd pas geratificeerd toen men het over alle drie onderwerpen eens was. Nederland ruilde de slavenforten in Afrika dus mede voor het recht om koelies te werven in India. Het was een constante in de koloniën: de overheerste mensen werden met geweld of uit

honger gedwongen vrijwel gratis het zware werk te doen, in herendienst of als slaven, contractkoelies en 'langgestraften'.

De Nederlandse overheid bleef intussen actief de vermenging van de wereldbevolking bevorderen door omvangrijke groepen mensen vanuit India naar Suriname te verhuizen. In 1873 waren de sinds generaties gevangen gehouden plantagearbeiders daadwerkelijk vrij, en al in juni van dat jaar bracht het stoomschip Lalah Rook de eerste lading Indiase arbeiders. In hetzelfde jaar volgden nog zes volle schepen.

De transporten, bekostigd uit het overheidsfonds voor de arbeidsvoorziening, liepen voor de arbeiders uit India uit op een ramp: binnen twaalf maanden na hun landing was bijna een op de vijf gestorven. De Engelsen hielden toezicht op hun onderdanen en na een jaar besloten zij om deze reden het geregelde mensenverkeer van India naar Suriname stop te zetten. De levensomstandigheden van deze koelies waren zo schandalig dat zij in nog grotere aantallen stierven dan de slaven voorheen.

Maar een paar jaar later kwamen onder nauwelijks verbeterde condities opnieuw duizenden mensen uit India in Paramaribo aan. In totaal zijn van 1873 tot 1916 in 64 transporten onder toezicht van de Brits-Indiase overheid ruim 34 000 Hindoestanen als plantagearbeiders naar Suriname gehaald. Na afloop van hun contract zijn verreweg de meesten gebleven.[167]

DWANGARBEIDERS IN DE OOST

In de Oost pakten politie en leger voortdurend opstandige mannen op en jaarlijks werden velen voor hun misdaden veroordeeld tot arbeid in de mijnen of bij het leger. Na de afschaffing van de slavernij had de overheid immers snel geleerd dat dwangarbeiders nog goedkoper waren dan slaven. Bij veel veldslagen, zoals op Lombok, zette het leger ook meer 'kettingberen' of 'langgestraften' in dan soldaten.

Tijdens de Atjeh-oorlog sprongen de officieren met oneindig meer zorg om met de lastdieren dan met de lastmensen. Toen er geen geld was voor draagpaarden, zette de legerleiding dwangarbeiders in want 'ze kostten weinig en hoefden geen droge stal te hebben, geen rustdagen, geen bijzonder voer. Ze kregen afval te eten, takkenhutten als onderdak, ze

werden afgebeuld en ze stierven als ratten'. Op grond van incidentele gegevens schat een hedendaagse kenner van de Atjeh-oorlog dat er in veertig jaar ongeveer 25 000 Indische dwangarbeiders onder Nederlands bevel stierven.[168] Later ontvingen de 'kettingberen' tijdens militaire expedities in de Buitengewesten precies dezelfde rantsoenen voedsel als de inheemse soldaten, wat vooral veel zegt over de penurie van deze soldaten.

In 1905 erkende de regering officieel het ontstellende misbruik bij de behandeling van de tabakskoelies op Sumatra's oostkust.[169] En ook op Java moest de regering meermalen onderzoeken instellen naar mensonterende arbeidsverhoudingen bij de particuliere suiker- en andere grootlandbouwbedrijven. Maar de overheid zelf sprong eveneens vaak hardhandig met de plaatselijke mensen om. In 1915 kwamen de gruwelen aan het licht die hadden plaatsgevonden bij de aanleg van de weg over Midden-Sumatra. En een paar jaar later ging er weer een Indische rilling door Nederland toen de ellende onder de dwangarbeiders in de gevangenis op het rubbereiland Noesa Kembangan bekend werd. De oude stijl van koloniaal besturen zat diep ingesleten.[170] Toch waren de tijden diepgaand veranderd.

1913: Brigades van de Tangse-colonne. De dwangarbeiders zitten op de voorgrond. Uit: M.H. du Croo en H.J. Schmidt, *Marechaussee in Atjeh* (1943).

LANDVERHUIZERS IN DE WEST

De aanvoer van arbeiders uit Brits-India in Suriname verliep vanaf het begin moeizaam. In 1890 nam de regering de eerste proef met arbeiders vanuit Java. In 1894 vertrokken aan boord van het vrachtschip Voorwaarts ruim 600 Javanen van Nederlands Oost- naar Nederlands West-Indië. Deze mensen hadden meer dan drie maanden in ongezonde koeliedepots op Java moeten wachten tot de bureaucratie de papierwinkel op orde had. De reis duurde meer dan vijftig dagen. Onderweg en kort daarna stierven 65 landverhuizers, een dodental als op een zeventiende-eeuws slavenschip.

Vanaf 1896 vertrokken bijna jaarlijks ongeveer duizend mensen van Java naar Suriname, het topjaar was 1920 met ruim 3500 emigranten. In de

praktijk waren de meeste van deze arbeiders misleid. De mannen was een loon van zestig cent per dag beloofd, maar bij onderzoek in Suriname in 1911 bleek dat ze maar 35 cent per dag ontvingen – evenveel als ze op Java voor koeliearbeid kregen, maar daar was het leven goedkoper.[171] Toch was de armoede in Nederlandsch-Indië zo groot dat zich steeds nieuwe krachten meldden. Nog in 1939 kwam een schip met 995 Javaanse contractarbeiders in Paramaribo aan – zoals zou blijken het laatste.

In totaal bracht de Nederlandse overheid tussen 1894 en 1939 ongeveer 33 000 Javanen naar Suriname.[172] De oorspronkelijke bewoners van het land, de indianen, en de nazaten van de slaven uit Afrika hadden het niet breed. Maar de ingevoerde arbeiders uit India bezaten nog minder middelen en kennis van het land. Als laatst aangekomen en volstrekt bezitloze bevolkingsgroep stonden de Javanen in Suriname maatschappelijk onderaan.

EEN NIEUWE TELLING VAN DE MENSENHANDEL

In Nederland weten steeds meer mensen dat slaven in vroegere eeuwen onmisbaar waren voor de Europese ondernemingen in het Caraïbisch gebied en in Noord- en Zuid-Amerika, dat de indianen op de eilanden en langs de kusten binnen enkele generaties na de komst van de Europeanen waren uitgestorven en dat Nederlanders krachtig hebben meegewerkt aan de gedwongen trans-Atlantische volksverhuizing van Afrikanen. Ze brachten goederen zoals geweren, brandewijn en textiel naar West-Afrika, vooral naar Fort Elmina in Ghana, en ruilden dit voor gevangen mensen, die ze vervolgens naar de Caraïben, Suriname en Brazilië brachten. Vanuit Amerika brachten zij suiker, katoen, koffie, tabak en rum naar Nederland. Dit was de lucratieve ‘driehoeksvaart’.

Hoeveel Afrikanen zijn er door Europese kapiteins en kooplieden als slaven naar Amerika versleept? Westerse wetenschappers publiceerden in 1969 totaaltellingen van tussen de vijftien en twintig miljoen mensen.[173] Tijdens de gevangenneming, de tocht naar de kust, wachtend in de *tronken* – of gevangenissen – op de inscheping kwamen al vóór de zeereis miljoenen Afrikanen om. Hoewel de schattingen van wetenschappers sterk

uiteenlopen, stelt een gangbare telling dat Europeanen – Portugezen, Fransen, Engelsen, Nederlanders, en anderen – gedurende de zeventiende en achttiende eeuw bijna twaalf (11,7) miljoen mensen uit Afrika hebben ontvoerd, van wie er bijna twee miljoen onderweg stierven, zodat ongeveer tien (9,8) miljoen mensen als levende koopwaar de Nieuwe Wereld hebben bereikt.[174] Ongeveer twee derde deel bestond uit mannen en een derde deel uit vrouwen.[175]

Een meer recente telling spreekt over 12,5 miljoen ingescheepte Afrikaanse gevangenen van wie 10,7 miljoen levend aankwamen.[176] Volgens andere onderzoekers stierf voor elke gekidnapte Afrikaan die levend in Amerika aankwam onderweg ten minste één andere.

De slavernij was de motor van de westerse economische groei. Dit spreekt uit het feit dat bij de ruim zes miljoen mensen die tussen 1492 en 1776 in Amerika aankwamen, een miljoen Europeanen ongeveer vijf miljoen gevangen Afrikanen meebrachten.[177]

In de bewaard gebleven boekhoudingen is geteld dat de WIC van 1621 tot 1734 ongeveer 273 000 gevangen Afrikanen naar Amerika verscheepte.[178] In de periode 1734-1803, toen alle Nederlandse compagnieën en handelaren in de forten van de WIC op de West-Afrikaanse kust wettig mensen konden inkopen als zij aan de WIC uitvoerrechten betaalden, hebben Nederlandse financiers, reders, kapiteins en bemanning nog eens 257 000 mensen uit Afrika tegen hun wil op transport gezet naar Amerika. Het aantal tot slaaf gemaakte Afrikanen dat daarnaast naar Amerika gesmokkeld is, werd op 20 000 geschat. Met deze massale deportaties brachten de Nederlandse en Europese mensenhandelaren de vermenging van de wereldbevolking zo sterk op gang dat die nog altijd gaande is.

Volgens de gangbare tellingen exporteerden Hollanders en Zeeuwen vanuit Afrika in ruim anderhalve eeuw dus ongeveer 550 000 gevangen mensen, van wie ongeveer 460 000 levend in de Nieuwe Wereld zijn aangekomen. Zo staat Nederland sinds decennia voor zo'n vijf procent van de totale Europese trans-Atlantische mensenhandel in de boeken.[179]

Maar nieuw onderzoek toont aan dat het aantal verhandelde Afrikanen veel hoger is geweest, omdat veel meer Nederlanders dan tot voor kort bekend was de macht van de WIC ontdoken. Vanaf de oprichting van de

WIC wisten alle belanghebbenden dat de regering geen middelen bezat om haar monopolie te handhaven. Marineschepen kwamen zelden ten zuiden van Gibraltar: de Afrikaanse kust was te lang om te bewaken. Nederlandse kapiteins en reders waren hierdoor niet alleen zeer actief als wettige mensenhandelaren, maar ook als 'lorrendrayers' of 'enterlopers' – smokkelaars. Een historicus van het Nederlandse aandeel in de Atlantische slavenhandel concludeerde: 'Omdat de smokkelhandel onwettig was, is documentatie erover moeilijk te vinden.' Niettemin becijferde hij voorzichtig dat Nederlanders in de periode 1675-1730 ongeveer 20 000 Afrikanen volgens de eigen wetten illegaal naar Amerika vervoerden, waarvan de helft in de achttiende eeuw.[180]

Corruptie was op alle niveaus de alledaagse praktijk zoals processtukken van gearresteerde smokkelaars, WIC-correspondentie en achttiende-eeuwse kranten en documenten bewijzen. Zeeuwse en Hollandse kooplieden, scheepseigenaren, ambtenaren en bestuurders vormden een fijn netwerk dat naast de WIC, maar nauw verweven met de Compagnie, handeldreef op West-Afrika. Kaap- en koopvaart en slaven- en smokkelhandel waren nauw verweven.[181]

In het laatste kwart van de zeventiende eeuw ontvoerden Europeanen jaarlijks ruim 29 000 gevangen Afrikanen naar de andere kant van de Atlantische Oceaan, van wie ongeveer 2800 op WIC-schepen.[182] Volgens de gangbare opvatting verhandelden Nederlandse koopvaarders tussen 1700 en 1734 ongeveer 90 000 gevangen Afrikanen. Volgens de nieuwe gegevens komen hier ten minste 30 000 personen bij. De studie van de smokkelhandel stelt een nieuw historisch gegeven vast: in de periode 1674-1730 exporteerden Nederlandse kooplieden 55 000 à 60 000 meer gevangen Afrikanen naar Amerika dan voorheen waren geteld. Nederlanders hebben ten minste 600 000 Afrikanen tegen hun wil naar de overkant van de Atlantische Oceaan verscheept.[183] De sterfte onderweg wordt over twee eeuwen berekend op 16,5 procent[184] en tussen 1700 en 1730 op nog een procent hoger.[185]

Nog grotere aantallen horen bij de Nederlandse mensenhandel in Azië. Wanneer de levenslange dwangarbeiders die eigendom waren van de VOC, het VOC-personeel en de vrije burgers (kolonisten die niet in dienst waren

van de voc) in Azië en Zuid-Afrika worden meegeteld, is het aantal mensen dat met hun slavenbestaan bijdroeg aan de Nederlandse welvaart meerdere honderdduizenden hoger dan het traditioneel genoemde aantal van 550 000. Meerdere honderdduizenden mensenlevens tot de laatste druppels zweet en bloed gewijd aan Hollands welvaart.

HET NATIONAAL MONUMENT SLAVERNIJVERLEDEN

Dankzij veel vastbesloten mensen staat sinds 1 juli 2002 in het Amsterdamse Oosterpark het Nationaal Monument Slavernijverleden, een monumentale beeldengroep door Erwin de Vries. Mede dankzij de oprichting van dit monument weet de gemiddelde Nederlander aan het begin van de eenentwintigste eeuw beter dan ooit dat de welvaart van de Gouden Eeuw (en later) voor een aanzienlijk deel tot stand kwam door de arbeid van gevangen Afrikanen.

De nakomelingen van slaven die uit het Caraïbisch gebied naar Europa zijn verhuisd willen of kunnen het slavernijverleden niet vergeten en blijven de afschaffing van dit onrecht jaarlijks vieren met het bevrijdingsfeest Keti Koti. Elk jaar, als op 1 juli bij het Nationaal Monument Slavernijverleden in het Amsterdamse Oosterpark en op andere plaatsen Keti Koti wordt gevierd en de afschaffing van de slavernij onder de Nederlandse wet en het Nederlandse slavernijverleden worden herdacht, draait het om de vrijlating van gevangen mensen uit West- en Centraal-Afrika die door het Nederlandse personeel van de West-Indische Compagnie, de Middelburgsche Compagnie en de vele smokkelaars naar het Caraïbisch gebied en Amerika werden gebracht. De herdenking wordt vooral gedragen door nazaten van slaven uit Suriname, de Antillen en Amerika.

Het Slavernijmonument door Erwin de Vries in het Oosterpark, Amsterdam in 2011. Foto Ewald Vanvugt.

In Nederland is over het eigen slavernijverleden nog altijd weinig bekend. De slavenemancipatie leefde hier lange tijd niet, noch als herdenking noch als feest. Dat de Nederlandse regering pas na 147 jaar(!) voor het eerst de afschaffing van de slavernij officieel herdacht, zegt alles. De hedendaagse aandacht voor het slavernijverleden is in hoofdzaak te danken aan Surinamers en Antillianen die vanaf 1970 in Nederland kwamen wonen en de afschaffing van de slavernij hier feestelijk herdachten: 'Este joeri keti broko, 1 juli is de ketting gebroken!' Wij mogen hen bedanken: zonder hun inzet zou Nederland het slavernijverleden, net als vele andere onplezierige koloniale geschiedenissen, allang zijn vergeten.

124 *Roofgoed*. De paus verdeelt de wereld.
125 Van der Zee 2000: 124.
126 Klooster. Paesie.
127 Vrijman 1943: 35.
128 Den Heijer 1994: 98.
129 Vrijman 1943: 35. De Mello: 199.
130 Postma: 303.
131 Vink 2003: 135.
132 Vink 2003: 139.
133 Vink 2003: 135 en 148.
134 Cribb 2000: 53.
135 Raychaudhuri: 165.
136 Blussé 1989: 42.
137 Dekker 1947: 186.
138 Bontekoe 1996: 101 en 102.
139 Colenbrander, *Coen 2*: 446, cit. in Raychauduri: 165.
140 Vrijman 1943: 66-72.
141 Vrijman 1943: 65.
142 Paesie: 212-215.
143 Paesie: 246.
144 Wolf: 210.
145 Vrijman 1943: 83.
146 Priester: 106.
147 Priester: 112.
148 Priester: 107.
149 Heywood: 37.
150 Wolbers.
151 Vrijman 1943: 82.
152 Priester: 109-113.
153 Vrijman 1943: 63.
154 Schutte: 157.
155 Schutte: 158.
156 Schutte: 173.

157 Postma: 290.
158 Vrijman 1943: 145.
159 Romein 2: 705.
160 Vrijman 1943: 143.
161 Van Dantzig 1980: 63.
162 Van Dantzig 1968: 107-125.
163 Enc.N.I.: *Strafstelsel*.
164 Siwpersad: 224. Kuitenbrouwer 1978: 100. Kuitenbrouwer 2001: 23.
165 Daalder: 41.
166 Waaldijk: 220.
167 Kruijer: 72-74.
168 Van 't Veer 1969: 311. Kuitenbrouwer: 60.
169 Van den Brand. Breman 1988.
170 Stokvis: 110-111.
171 Kruijer: 79.
172 Bakker: 101.
173 Van Dantzig.
174 Postma: 296 en 302.
175 Thomas: 796.
176 Balai: 51.
177 Verlinden.
178 Postma: 295: 273 000. Den Heijer 1997: 140: 280 000.
179 Postma: 302-303.
180 Postma, geciteerd door Paesie: 16.
181 Paesie: 27.
182 Vink 2003: 168.
183 Paesie: 258.
184 Den Heijer 1997: 142.
185 Paesie: 258.

4 | Vrouwenmisbruik

PRIKKELS OM OVERZEE TE GAAN

Door de eeuwen heen hebben de exotische naaktheid en seksuele vrijheid waarover zoveel reizigers vertelden een fascinerende werking uitgeoefend op de Europeanen.[186] Eerst nu de multiculturele samenleving of wereldwijde mensenmix Europa heeft bereikt, verschijnt dit nieuwe thema in de Europese geschiedschrijving. Schreef men vroeger in de geschiedenisboeken dat de overzeese verovering vooral een zaak was van christendom en commercie, nu komen hier concubines en copuleren bij.[187] Onderzoekers kregen oog voor berichten over vriendelijke, vrijwillige, en over gewelddadige omhelzingen van Europese pioniers en overzeese vrouwen. Uit recente studies van oude privépapieren en ooggetuigenverslagen blijkt dat veel Europeanen, thuis gewend aan straffe zedenregels, zich in de andere werelddelen rijker voelden beloond met seks – in liefde en lust – dan met God of goud.[188]

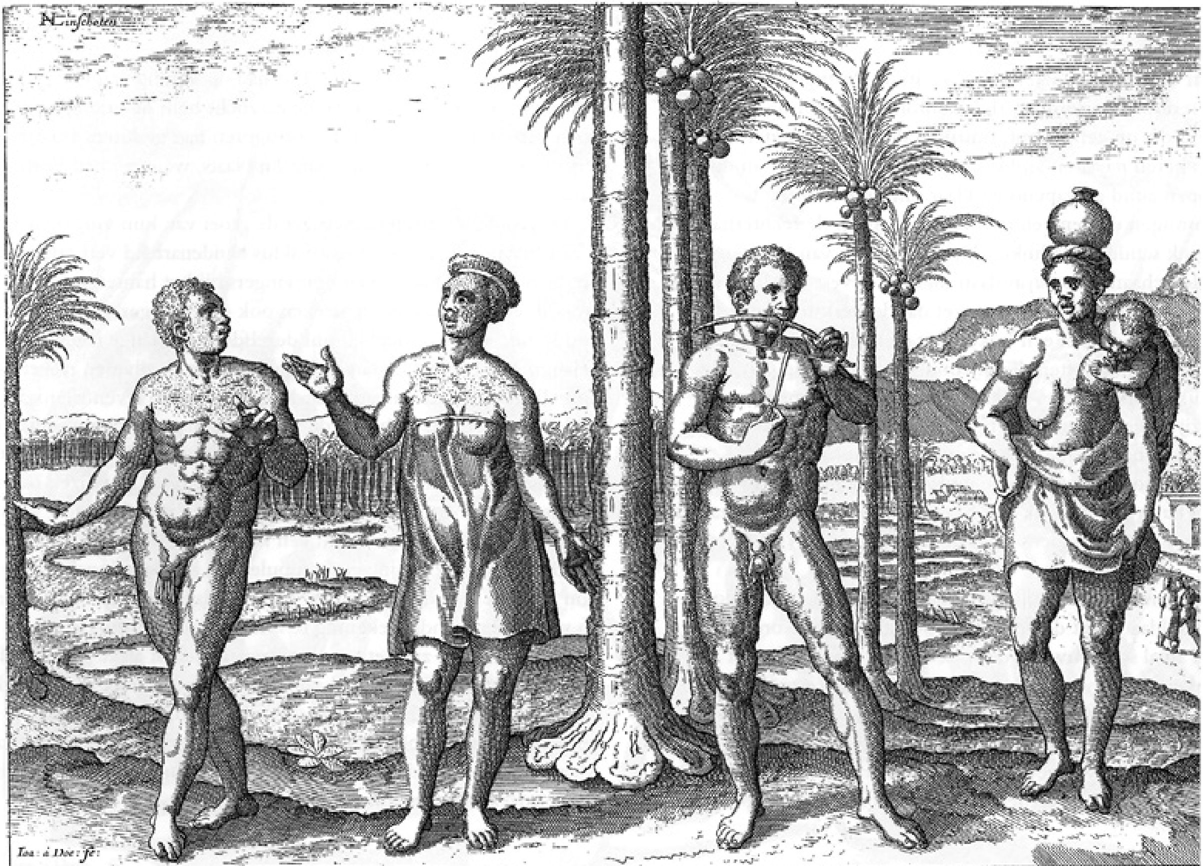
De twee grote drijfveren van Europeanen om overzee te gaan – om het christendom te verspreiden en winsten te halen – zijn vaak voorgesteld als de conquistador en de *padre*, de koopman en de dominee. Over hoe zij samen optrokken zijn stapels boeken geschreven. Deze combinatie van geloofsijver en goudkoorts – God en goud – kenmerkte de Europeanen buiten Europa vanaf de eerste kruisvaarders. Maar er was nog een derde sterke prikkel om het eigen werelddeel uit te gaan die veelal in de schaduw is gebleven: de liefde en de lust. Het begon met Christoffel Columbus (1451-1506). Op 12 oktober 1492 bereikte zijn expeditie de overkant van de Atlantische Oceaan, waarschijnlijk op Watling Eiland in de Bahama's. Bij al het onbekende dat de Spanjaarden overzee ontmoetten, waren zij het meest gebiologeerd door de mensen.

Over Azië hadden pater Giovanni da Pian del Carpine, Marco Polo en anderen al eeuwen eerder uitvoerig bericht. Door de eeuwen kwamen

langzaamaan steeds meer reizigers en goederen uit Azië naar Europa. De ontdekking van Amerika was voor Europa een schok die alles op zijn kop zette. De Nieuwe Wereld had zelfs nog geen naam. Europeanen vertelden elkaar al sinds de middeleeuwen in al hun talen over de reis van Sint Brandaan en andere verslagen van een bezoek aan een Luilekkerland overzee.[189] Vanaf het begin stelden zij de mensen daarginds graag voor als wezens die zij moesten dopen, temmen, beschaven, ‘ontwikkelen’. Maar juist omdat de ‘wilden’ de remmingen van de beschaving nog niet kenden, waren zij tegelijk gevaarlijk en verleidelijk, exotisch en erotisch.

1507: Amerigo Vespucci (1454-1512) komt aan in Amerika met zijn navigatie-instrument of *astrolabium* in de hand. Vanaf zijn eerste stappen in de Nieuwe Wereld voelt hij het exotische en het erotische elkaar versterken. Gravure door Theodoor Galle (1571-1633). Uit: *Nova reperta* (ca. 1589-1593). Bibliothèque Nationale de France, Parijs.

Inwoners van Ethiopië en Mozambique. Graveur Johannes van Doetecum. Uit: Jan Huygen van Linschoten, *Itinerario* (1596).

Vanaf de pikante en onthutsende verhalen van Columbus en Amerigo Vespucci over blote indianen,190 bleef het voor Europeanen een collectief genoegen om de bewoners van de andere werelddelen in afbeeldingen en beschrijvingen ongekleed voor te stellen. Veel van de afgebeelde mensen in het *Itinerario* van Jan Huygen van Linschoten, het eerste Europese boek over Azië, zijn helemaal of grotendeels naakt. Ook Van Linschoten zag in deze naaktheid het symbool van en bewijs voor hun wulpsheid en algeheel gebrek aan schaamte. Ook voor hem was de wereld buiten Europa het domein van de wellust en Azië het luilekkerland van de amoureuze Maleiers.

Hij waarschuwde dat in het hete klimaat de passies gemakkelijk tierden. Speciaal onder de nakomelingen van Euro-inheemse paren, de mestiezen, waren ‘veel vrouwspersonen die schoon en fraai gevormd zijn’. Maar eenmaal getrouwd ontpopten deze vrije vrouwen zich niet zelden tot slavinnen van haar lusten. Van Linschoten is gul met de erotisering van de wereld overzee: ‘[...] die vrouwen zijn uitermate luxueus en onkuis, want men vindt er weinigen, al hebben ze een echtgenoot, of ze hebben daarboven nog twee van die men noemt soldaten, met wie ze boeleren.’ *Boeleren*, buitenechtelijke gemeenschap hebben, was voor Europeanen het favoriete contact met mensen overzee. Hijzelf moest niets hebben van *mestisering*, culturele en seksuele vermenging van Europese mannen en Indiase vrouwen. Als goed calvinist zag hij dat als het werk van de duivel.

Europeanen stonden versteld van het intense plezier waarmee de mensen overzee de liefde beleefden. In de weelderige landschappen met palmen en reusachtige, bloemdragende bomen van Zanzibar, Sri Lanka of Bali dachten Europeanen gemakkelijk aan de Hof van Eden, ook omdat op deze plaatsen nog veel mensen in paradijskostuum leefden. Reizigers vertelden verheugd dat in de tropen op sommige plaatsen nog mensen van vóór de zondeval leefden. Zij werden gevoed door de natuur, zonder noodzaak ‘in het zweets des aanschijns te arbeiden’ en met veel vrije tijd om met elkaar van het leven te genieten.[191] Het bestaan van mensen van voor de zondeval bracht Europa het beeld van de Nobele Wilde, een van de weinige figuren overzee met een verheugend positief imago – exotisch en erotisch, onbekend en aantrekkelijk, van nature gezond in lichaam en geest. Maar de christenen waren sinds een millennium doordrenkt met het besef dat bij alle seksuele plezier de duivel in de buurt moet zijn. Alle christenen kregen als kind al ingeprent dat door Eva’s en Adams happen in de verboden vrucht de hele mensheid voorgoed was besmeurd met de ‘erfzonde’. Volgens hen moesten deze exotische mensen die zich met volle hartstocht overgaven aan de voortplantingsdaad dus wel familie van Satan zijn. In Zuidoost-Azië koesterden de mensen totaal andere opvattingen en oefenden zij zich juist om het genot te rekken en te verhogen.

Vanaf Vespucci en Van Linschoten verleid door verhalen over losse zeden en slimme liefdesgebruiken overzee, togen menigtes Europese

mannen als matroos en soldaat, ambtenaar en handelsman hun verlangen achterna. De voc-zeekapitein Johan Splinter Stavorinus maakte tussen 1768 en 1778 meerdere reizen door de Indische archipel en berichtte in zijn uitvoerige reisverslag over de te koop aangeboden slavinnen van Boni (nu Bone) op Zuid-Celebes: ‘De Bonische vrouwen zijn gewoonlijk mooier dan die van enig ander eiland.’ Stavorinus roept meerdere plaatselijke heren te hulp als getuigen voor zijn bewering over Bonische en Makassaarse vrouwen ‘die het geheim bezitten om met zekere kruiden minnaars die haar ontrouw zijn geworden daarvoor te straffen zodat het deel dat had gezondigd compleet verdwijnt met het gevolg – maar de eerbaarheid verbiedt mij zulks te verhalen’.

In de andere werelddelen – in de paarse schaduw van de struiken naast de zinderende middaghitte of in het rode licht van de avondbries – geurden tropische bloemen en verscheen inderdaad vaak een lachende vrouw. Veel Europese mannen vonden in haar omhelzing zo’n mengeling van rust en extase dat ze hierna nergens anders heen wilden. De bewoners van de andere werelddelen werden niet uitsluitend figuurlijk uitgekleed. Maar door de eeuwen heen werd het overal in Europa en in Azië minder netjes om zelfs maar te verwijzen naar het seksuele verkeer tussen de machthebbers en de inheemse bevolking. Beschaafde mensen hielden zich ook wat dit betrof het liefst van de domme.

ZONDER VROUWEN GEEN DUURZAME VOLKSPLANTING

Een kernthema in de Nederlandse geschiedenis overzee is dat de Europese kolonisten altijd veel te weinig eigen vrouwen meebrachten, omdat het veel goedkoper was om plaatselijke vrouwen te werven. Net als overal in de koloniën van Europeanen bestond ook bij de Nederlanders steeds gebrek aan Europese vrouwen. Zoals kapitein Cook in 1770 zich erover verbaasde dat in Batavia maar twintig in Europa geboren vrouwen aanwezig waren, viel het ook de nieuwe gouverneur-generaal Daendels nog in 1808 meteen op dat van hoog tot laag bijna alle functionarissen waren getrouwd met ‘onwettige mestiezen’ (niet als Europeaan erkende gemengdbloedigen) of ongetrouwd samenleefden met een Aziatische vrouw.[192]

Aanvankelijk stuurde de VOC-leiding weleens kleine groepen ongehuwde Hollandse vrouwen naar Ambon en Java. Volgens de brieven van gouverneur-generaal Both (en later gouverneur-generaal Coen) wijdden deze ‘dochters van de Compagnie’ zich in de VOC-nederzettingen helaas vooral aan dronkenschap en ontucht. Coen smeekte de VOC daarom ook dit soort vrouwen thuis te houden.[193]

Als streng calvinist wees Coen prostitutie en concubinaat (ongetrouwd samenwonen) in Batavia bits af, maar hij wist dat het intercultureel seksueel verkeer met heidenen onuitroeibaar zou blijven zolang de mannen geen christelijke liefdespartner konden vinden. Coen bouwde daarom voort op het voorbeeld van de Portugese *orfãas del Rei*, de ‘weeskinderen van de koning’. Deze meisjes uit de weeshuizen van Lissabon en Porto werden naar Goa en elders gestuurd om het geringe Europese aandeel in de bevolking te vergroten. Elk meisje kreeg een bruidsschat in de vorm van een overheidsbaantje voor wie besloot met haar te trouwen.[194] Coen stelde in eenzelfde lijn voor om een flink aantal christelijke gezinnen te laten emigreren, vergezeld van vier- tot vijfhonderd jongens en meisjes tussen tien en twaalf jaar, verzameld uit alle weeshuizen in de Verenigde Provinciën. In 1622 gingen op rekening van de VOC zes jonge huwbare vrouwen naar Java, voorzien van een bruidsschat en een contract om minstens vijf jaar in de Oost te blijven. Het grote plan begon dus klein. Dit zou een van de weinige experimenten zijn met zendingen van vrouwen voor de kolonisten uit het vaderland.[195]

De kolonisatie met gezinnen is op Java nooit een succes geworden.[196] In hun rapporten beschreven VOC-officieren dat het voor de Compagnie voordeliger was wanneer de mannen zelf hun levensgezellin op de slavenmarkt kochten. Aziatische vrouwen waren minder hebzuchtig dan Nederlandse vrouwen, en de gezinsbanden zouden de mannen aan de forten en handelsposten binden. Bovendien waren kinderen van Aziatische moeders gezonder en sterker dan die van de ingevoerde Europese moeders, en zij konden mooi opgroeien als toekomstig personeel voor het leger en de ambtenarij.[197] Welbewust en planmatig fungeerde de VOC als motor voor de vermenging van de wereldbevolking.

Al voordat deze rapporten in Nederland bijval vonden, begon de overheid de bevolking van Batavia te versterken door in Zuid-India en elders jonge vrouwen te kopen, die in Batavia aan trouwlustige mannen werden doorverkocht.[198] Van talloze plaatsen is dan ook bekend dat de opperkooplieden van de voc met plaatselijke vrouwen leefden en slavinnen importeerden als vrouwen om mee samen te wonen. Vooral Portugees sprekende meisjes van de kusten van Malabar en Coromandel waren geliefd. Deze maatregel was van vitaal belang voor de kolonie. Een volksplanting zonder vrouwen was immers onmogelijk.

DE VERMENGING VAN DE WERELDBEVOLKING

Officeel keurde de voc de interculturele liefde vanaf het begin af. De overheid probeerde het 'vuyl concubineren' te beperken door te doen alsof de betrokken vrouwen en kinderen niet bestonden. Hoewel de overheid aanvankelijk toestond dat sommige personeelsleden openlijk als man en vrouw met een slavin leefden, dwong zij dit gebruik later met reeksen maatregelen ondergronds te gaan. Al tijdens Coens eerste periode als gouverneur-generaal verbood hij zijn ondergeschikten 'enige slavinnen of bijzitten in zijn huis of elders' te laten wonen. Het verbod werd later herhaald met de toevoeging dat het voor alle christenen in alle rangen verboden was om samen te leven met een inheemse vrouw. Het ging hierbij niet alleen over mannen: ook voor een christelijke vrouw gold het verbod op seksuele omgang met 'heidenen of moren'.[199]

Maar kennelijk overtraden velen dit verbod, zelfs al waarschuwde de overheid ongeveer elke twintig jaar dat de wet met nieuwe bepalingen van kracht bleef.[200] Meer nog dan in hun eigen werelddeel leefden Europese mannen in de koloniën hun fantasie uit dat zij de meesters waren van de vrouwen. Seksuele vergrijpen als 'hoererij', 'ontugt', 'concubinaat' en 'overspel' werden volgens de notulen van de kerkenraad het vaakst bestraft. Bij de helft van de zaken waren levenslang gevangen gehouden vrouwen en mannen of Aziaten met gangbare namen van vrijgelaten slaven betrokken. De andere helft betreft mensen met typische namen van vrije nazaten van Portugezen en inheemse vrouwen. Het was dus niet de

Europese man of vrouw maar de Aziatische man of vrouw die in het openbaar werd bestraft. Een inheemse man die betrapt werd op boeleren met een vrouw uit de Europese gemeenschap – getrouwd of ongetrouwd – wachtte zonder pardon de doodstraf.[201] De overheid verbood officieel het samenleven van een zwarte man en een witte vrouw.

In groot contrast werd tegelijk het seksuele misbruik van gevangen vrouwen door hun eigenaren als vanzelfsprekend gezien en zelden bestraft,[202] niet alleen door Nederlanders in Oost- en West-Indië maar door alle Europanen in hun koloniën. Rond 1825 vertelt een ooggetuige bijvoorbeeld over de secretaris van het bestuur op Curaçao, J. Schotborgh Hz., en een paar andere slavenhouders die zware kettingen met ijzeren kragen uit Liverpool lieten opsturen om opstandigen te ketenen. Een slavenjongen van Schotborgh was zelfs zo zwaar afgeranseld dat hij zijn buik met een stuk ijzer opensneed om te ontsnappen aan de martelingen die nog zouden komen. En in Parera woonde de handelaar J.A. Jesurun, een kille man die zichzelf het recht had toegekend om elk opgroeiend meisje op de plantage, wanneer het hem zinde, te ontmaagden. Zijn bomba of beul had al meerdere mensen doodgeranseld.[203]

Inheemse vrouwen bleven de Nederlanders overzee door de eeuwen heen fascineren, een passie waaruit heel veel kinderen zijn geboren. De lijsten buitenechtelijke kinderen in de doopboeken en de vele adoptieakten bewijzen dat het voor Europeanen heel gewoon was om ongetrouwd samen te wonen en kinderen te krijgen met een inheemse vrouw.[204] Deze gemengdbloedige kinderen waren de eerste Europese multiculturele kinderen, met voorouders en geschiedenissen in Europa en minstens één ander werelddeel. Europeanen noemden kinderen van intercontinentale paren meestal 'mixtiesen' of 'mestiesen' (Latijn: *mixtitius*, Spaans: *mestiezo*, Portugees: *mestiço*). Nederlanders noemden hen eveneens mesties of kleurling, gemengdbloedige, halfbloed, 'onegt' of 'bastaard'. Veel van deze 'gekleurde' kinderen woonden bij hun moeder, aan de rand van de inheemse samenleving. Als zij aansluiting bij hun 'blanke' vader zochten, werden zij in alle werelddelen gewoonlijk gekoeioneerd en mishandeld. Maar alleen hun vaders invloed bood kans op meer welvaart.

De Indo-Europese kinderen waren veel talrijker dan de officiële statistieken beweerden. Met de verovering van de Buitengewesten kregen en eisten meer Europese militairen in een steeds groter gebied aandacht in liefde en lust van plaatselijke vrouwen. Aan het einde van de negentiende eeuw waren dan ook zeker zoveel half-Europese paupers in Oost-Indië de kinderen van vluchtigere paren, van wie de Europese vaders al snel waren verdwenen.[205]

Al vanaf 1617 verbood de VOC het personeel om hun Aziatische of half-Aziatische vrouw en kinderen naar Nederland mee te nemen.[206] In tegenstelling tot de Chinese handwerklieden en Arabische handelaren die in de Aziatische havenplaatsen hun kroost met inheemse vrouwen gewoonlijk in hun familietradities van de Tao of de profeet opvoedden, waren de nominaal christelijke bedienden van de VOC bij hun overlijden of vertrek gedwongen hun inheemse vrouw en half-Hollandse-half-inheemse kinderen vaak in erbarmelijke omstandigheden achter te laten.

Toen Jacques Specx, een hoge VOC-officier, een grondlegger van de Nederlandse handel met Japan en latere gouverneur-generaal van Oost-Indië, in 1627 bijvoorbeeld tijdelijk naar Nederland werd teruggeroepen, mocht hij volgens de VOC-wetten zijn half-Japanse dochter Sara niet meenemen, met alle ellendige gevolgen van dien. Saartje belandde tussen de zogenaamde 'staatsjuffers'. In zijn vele pogingen om de zeden naar Europese maatstaven te verbeteren had gouverneur-generaal Coen in de VOC-nederzettingen – van Jemen tot Japan – navraag laten doen naar verlaten kinderen van inheemse vrouwen en Europese mannen en opdracht gegeven sommigen naar Batavia te brengen. Meisjes kregen onderdak bij eerbare families voor een opvoeding tot plichtsgetrouwe echtgenote, moeder, kerkbezoekster en burgeres. Deze staatsjuffers moesten in ruil voor hun arbeid tevreden zijn met een veilig bestaan. Saartje verbleef niet gedwongen in dit huishouden van Coen, maar als een vriendendienst aan haar vader, die een veilig logeeradres voor haar zocht terwijl hij op dienstreis was naar Nederland. Maar nadat de ongeveer dertienjarige Saartje omringd door de andere juffers in de meisjesslaapzaal werd betrapt in de armen van de zestienjarige vaandrig Pieter Cortenhoeff, de zoon van een Amsterdamse vader en een Birmese moeder, kreeg zij een

zware straf: Sara werd in het openbaar afgeranseld en Pieter verloor door de zwaardslag van de beul voorgoed zijn hoofd.

EEN GROEIENDE AFSTAND TUSSEN OVERHEERSERS EN ONDERDRUKTEN

Vanaf het midden van de negentiende eeuw raakte het traditionele, openlijke samenleven met een inheemse vrouw onder Europeanen in Indië ondermijnd door dezelfde dingen die het een generatie eerder hadden ondersteund. Ook het contact met de inheemse samenleving via de familie van de vrouw, dat het leven draaglijk hield, verplaatste zich verder naar het achtererf. Geschokt door de opstand van inheemse huurlingenlegers in India, de Grote Muiterij of de Sepoy Muiterij van 1857, beseften alle Europeanen hoe kwetsbaar zij in de koloniën waren tegenover de massa onderdrukten. In al hun koloniën overdachten zij hun eigen lot.

Ook onder andere invloeden onderging de algemene stemming een omslag en groeide de afstand tussen overheersers en inheemsen. De reisduur tussen Nederland en Oost-Indië was sinds de opening van het Suezkanaal in 1869 en met de ingebruikneming van stoomschepen sterk verkort, waardoor steeds meer Europese vrouwen voor kortere of langere tijd naar de kolonie kwamen. Daarnaast sloop net als in Europa ook in de koloniën op ‘wetenschappelijke gronden’ een steeds akeliger racisme de samenleving in. De oude neiging van de Europeanen om zich beter te achten dan de bewoners van andere werelddelen werd opnieuw sterk aangemoedigd door het evolutiedenken of evolutionisme van Charles Darwin (1809-1882), over de trapsgewijze ontwikkeling van al wat leeft, waarbij zij zichzelf natuurlijk op de hoogste trede plaatsten.

In de VOC-tijd waren vrijwel alle leden van de Hoge Regering in Azië geboren, maar vanaf het midden van de negentiende eeuw namen in Europa geboren Nederlanders het bewind over. De bovenlagen van de Nederlandsch-Indische samenleving bestonden al sinds de VOC-tijd vrijwel geheel uit gekleurde mensen. Zij waren levende bewijzen van de seksuele betrekkingen tussen Aziaten en Europeanen, maar in Nederland rustte op hun bestaan een taboe. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw zag

men algemeen afkeurend terug op de eerdere eeuwen van 'seksuele laksheid'.[207] De theorie van Darwin over de evolutie van het leven veranderde in Europa de kijk op de mensheid en de eigen plaats in het geheel. Waren het vroeger de christenen tegen de heidenen en later de beschaafden versus de primitieven, nu begon men in Noord-Europa seksuele omgang met de inheemsen voor te stellen als bewijs van degeneratie en achteruitgang.[208] Voortaan zochten zij een verklaring voor de algemeen toenemende welvaart uit de koloniën niet in hun kanonnen en huurlingen, maar in hun hogere staat van ontwikkeling.

Vooroordeel ten gunste van de eigen groep is van alle tijden, maar nu werden de Javanen en andere Indische inheemsen net zo radicaal door de Nederlanders afgewezen en vernederd als destijds de indianen door de Spanjaarden.[209] Inheemse vrouwen die eerst algemeen bekendstonden als beschermsters van het welzijn van de mannen, werden nu voorgesteld als draagsters van kwalen en duistere invloeden. De zegeningen van de omgang met de inheemse samenleving en van seksuele ontspanning bezweken voor de eisen van het burgerlijk fatsoen.[210] Het contact tussen overheersers en overheersten werd geleidelijk verder beperkt.[211]

In de verslagen van het dagelijks leven, in brieven en kranten, sprak bijna niemand over dit onderwerp. Evenmin in de geschiedenisboeken. Historici kuisten het dagelijks leven van meesters en ondergeschikten van vrijwel alle seksuele gevoelens en daden. De drang van Europeanen om overzee liefde en bevrediging te zoeken bleef met hun nachtleven in het donker. Schijnbaar kenden de mensen die de Europese historici beschreven geen leven onder de navel. Zelfs in herdrukken van het reisverslag van Amerigo Vespucci, naar wie Amerika is genoemd, schrapten zij de seksuele en scatografische passages.[212]

Veel Europese mannen in de kolonie voelden zich gedwongen hun liefdesbanden met inheemse vrouwen te verdonkeremanen en geheim te houden. Terwijl de invloed van in Nederland geboren bestuurders in de Oost toenam, moest iedereen de multiculturele liefde en lust steeds meer op het achtererf beleven en buiten het officiële beeld meteen vergeten. In de benauwde samenleving van ambtenaren maakte iedereen van iedereen een stiekemerd.

Niettemin was het vanaf de VOC-tijd tot de gedwongen dekolonisatie een publiek geheim: niet alleen fortuin trok overzee,213 ook de meisjes.214 Tot in de twintigste eeuw verhuisden vanuit Europa bijna uitsluitend mannen in dienst van de overheid (soldaten en ambtenaren) naar de koloniën, die vrijwel allen afreisden met het vaste voornemen om uiteindelijk in het vaderland van hun pensioen te genieten. Maar voor velen lonkten plaatselijke vrouwen met wie zij tijdelijke, niet-wettig erkende gezinnen stichtten. In Nederlands Oost-Indië mochten in 1900 nog hooguit drie mannen per bataljon zijn gehuwd. Maar vanaf het midden van de negentiende eeuw, vooral na de afschaffing van de slavernij in 1860, kon elke inheemse en Europese militair wel in het 'kampement', de *tangsi* (kazerne) of *benteng* (fortje) zijn bed met een vrouw delen, de concubine, 'snaar' of 'huishoudster', *njai* of *moentji*. De eventuele kinderen werden in de militaire administratie opgenomen. Tussen 1888 en 1911 woonde bij bijna de helft van de onderofficieren en bij een op de vijf Europese manschappen een vrouw op de slaapzaal of in de barak, vaak met een paar kinderen. Het gezin beschikte over niet meer privéruimte dan vaders smalle bed en de zeer kleine ruimte eronder, de *kolong*, waar de kinderen meestal sliepen. Op het trompetgeschal dat de ochtenddienst aankondigde, vertrokken eega's en kroost naar de vrouwenloods met de gemeenschappelijke keuken. In de diensturen van de mannen deden de vrouwen het huishouden. Militairen ontvingen hun soldij deels in levensmiddelen die wekelijks door de vrouwen in ontvangst werden genomen.

Al in 1839 kwamen er klachten binnen bij het Militair Departement dat 'sommige onderofficieren zich niet ontzien om door middel van hun vrouwen of njai's aan inlandse soldaten geld te lenen om het daarna met woeker terug te eisen'. Sommige vrouwen werden gedwongen gesteriliseerd. Een kenner berichtte: 'Dit amorele stelsel van huishoudsters of njai's werd in stand gehouden door de brave Hollandse kooplieden-kolonisten-beschavers, die hun landgenoten zodanig slecht betaalden dat ze geen vrouw konden onderhouden.'215

De tangsivrouwen hadden geen enkele rechtspositie. Sneuvelde een militair, dan werd zijn vrouw een dag na het bericht van overlijden zonder

een cent de kazerne uit gezet. In het rapport van de Pauperisme-Commissie van 1902 vertelde pater Johannes van der Steur: ‘Ik ben de dagen van de Lombok-oorlog niet vergeten (in 1894), toen ik de ongehuwde moeders met haar kinderen aan de hand zag lopen, zonder dak en voedsel, allen kijkende of een andere man haar met haar kinderen hebben wou. Hoe menige vrouw heeft met haar kind aan haar borst en andere aan haar knie op mijn stoep zitten schreien, omdat zij zonder iets uit de kazerne verdreven werd.’[216]

De soldaten hadden twee mogelijkheden: ofwel ongetrouwd met een vrouw samenleven of hun gerief zoeken bij de prostitutie, die vanwege de armoede welig tierde. Een groot nadeel van deze straatseks vormde de samengaande verspreiding van ziekten. Seks – in liefde en lust – bleef voor veel soldaten de drijfveer van hun overzeese onderneming. En al sprak bijna niemand over de enorme Europese export van libido-overschot naar de koloniën, de cijfers over geslachtsziekten spreken luid en duidelijk.

Prostituees bestonden in de Indische archipel bijna nergens, omdat het seksueel verkeer niet was gebonden aan monogame huwelijken maar juist bijna overal zeer vrij was. Jonge mensen waren niet tot kuisheid verplicht, en zelfs een gehuwd persoon kon met toestemming van de partner met iemand anders paren. Bovendien leefde bij veel gemeenschappen de oeroude traditie van de ‘seksuele gastvrijheid’, die de gastheer de plicht bracht om zijn vrouw of een van zijn vrouwen of dochters aan de gast tot gezellin voor de nacht te geven.[217] In heel Azië kenden de samenlevingen ‘dansmeiden’ die waren opgeleid om een man of groepjes mannen te behagen. Zij waren tegelijk priesteres, zangeres, muzikant en danseres, maar bovenal dienares van Venus. Zij traden op bij bijna elk privéfeest en ook wel in het openbaar op markten. Maar vrijwel geen enkele Nederlander bracht aandacht of geduld op voor hun bekoorlijke kunsten en vaardigheden. Door alleen dat ene te willen, verlaagden zij hen van priesteressen en kunstenaressen tot hoeren.

De regering dacht de prostitutie in 1852 te kunnen regelen met een uitvoerig reglement, maar zoals de meeste ambtelijke plannen bleven ook deze deel van de papieren schaduwwereld. Juist de overheid zelf verspreidde met het leger en de marine de prostitutie en de geslachtsziekten

door de archipel. In de twintig jaar van de ethische periode (1890-1910), waarin het leger de laatste onafhankelijke vorstendommen in de archipel bloedig onderwierp en het bestuursgebied schiep van het tegenwoordige Indonesië, werd de betaalde liefde in en rondom de kazernes een algemeen verschijnsel. Het merendeel van de publieke vrouwen bestond uit soldatenkinderen of weggestuurde 'huishoudsters'. Het *Indisch Militair Tijdschrift* meldde: 'Een treurige waarheid is dat vele, zo niet de meeste dochters van Europese mindere militairen, willen ze niet van de honger sterven, in zekere zin gedwongen zijn zich te prostitueren.'

Bij de algemene fatsoenering van het beeld van de koloniën ontstond in Nederland rond 1900 tumult over het Indische kazerneconcubinaat en het Indische leger als 'opleiding tot onzedelijkheid'. Maar de woordenstorm luwde snel en had weinig invloed: het leger kon niet zonder de goedkope verzorgsters van de mannen. Volgens de gangbare opvatting maakten de tropen en het buitenleven de mannen extra fit. Zowel in Oost- als in West-Indië was het voor Europeanen van hoog tot laag tot in de twintigste eeuw veel gewoner om ongetrouwd met een plaatselijke vrouw samen te leven, dan met haar te trouwen.

Veel Nederlanders in Oost-Indië bleven tot hun dood trouw bij hun snaar of huishoudster. Vrij veel anderen, getrouwden en vrijgezellen, gingen af en toe naar de dansmeiden. Buiten onder de ritselende palmen in het koele maanlicht of 's middags binnen zwetend onder de klamboe, massa's Europese mannen gaven zich in de dans en daarna over aan de 'ander'. Het behoort door de eeuwen heen tot de constanten van de Europeanen overzee dat zij op seksueel gebied onderling alles best vonden, zolang het maar niet openlijk gebeurde. Zogauw het zorgvuldig opgebouwde beeld van de beschaafde christen werd aangetast, greep de samenleving in.

DE WERELDWIJDE MENSENMIX

De geschiedenis van de Nederlanders overzee vertelt dat zij, net als alle Europeanen, door de eeuwen heen lustig meededen aan de vermenging van de wereldbevolking. Vijf eeuwen lang, van 1450 tot 1950, deden

Europeanen naar hartenlust mee met het maken van ‘gekleurde’ kindjes, maar altijd overzee. In alle werelddelen beleefden zij doordeweekse liefde en zondagse extase met vrouwen met een andere huidskleur, behalve in Nederland, waar ‘gekleurde’ mensen uit de koloniën al vanaf het begin van de zeventiende eeuw niet werden toegelaten.

Een halve eeuw geleden nog woonden binnen de grenzen van Nederland haast uitsluitend ‘blanke’ Nederlanders. De vermenging van mensen met voorouders op meerdere continenten is een hoogst zichtbare en belangrijke erfenis van het koloniale verleden. We hoeven tegenwoordig maar op straat rond te kijken om te zien dat de wereldwijde mensenmix na Amerika, Australië en andere delen van de wereld nu ook Europa heeft bereikt. Vele duizenden mensen in Nederland hebben via hun familiegeschiedenis een emotionele band met het voormalige ‘Tropisch Nederland’.

Tot het einde bleef seks een geheime motor van de koloniale ondernemingen, waarbij de intercontinentale paarvorming die de Europeanen geriefden achter de gordijnen van de bamboe gebeurde. Toen oudgedienden en historici het deftige zwijgen doorbraken, werd duidelijk dat ook in de Nederlandse koloniën veel mannen tijdelijk of voorgoed verbleven, niet gedreven door goudzucht, want veel soldaten en ambtenaren hadden een mager salaris, maar in de ban van de lonkende ‘ander’. De kansen op seksuele sensaties die thuis niet waren te vinden, waren misschien niet de eerste drijfkracht voor de overzeese veroveringen, maar zeker wel van het begin tot het laatst essentieel bij het in stand houden van hun bezetting.[218]

186 Baudet: 72.
187 Hyam 1990: 2.
188 Gill: 37.
189 Baudet.
190 Stoler: 434.
191 Reid 1989.
192 Taylor: 125.
193 Taylor 1986: 13.
194 Boxer 1975: 23 en 66-67.
195 Stoler: 422.
196 Blussé 1986: 158 en 160.
197 Taylor 1986: 15.
198 Blussé 1986: 170-172.
199 Taylor 1988: 33.
200 Hoogbergen en De Theye: 142.
201 Enc.N.I.: *prostitutie*, 511.
202 Ward: 105.
203 Gerretson 1944: 63-72.
204 Niemeijer: 297-298.
205 Stoler: 434.
206 De Haan: 44. Taylor: 34 en 50.
207 Hyam: 201.
208 Stoler: 434.
209 Bitterli *passim*.
210 Stoler: 434.
211 Hyam: 201.
212 *Roofgoed*: 1507: Amerigo Vespucci.
213 Vondel: Blijde inkomst van Maria de Medicis: 182.
214 Bernstein *passim*.
215 Van Dam 1942: 86.
216 Van der Wurf-Bodt: 224.
217 Enc.N.I.: *prostitutie* (1919) 511.
218 Hyam 1976. Bailey: 30.

5 | Opiumhandel

OPIUM ALS FINANCIER VAN DE KOLONIALE ONDERNEMING

Al in de oudheid gebruikten de rijken van de wereld van Peking tot Rome opium – de zorgvuldig gewonnen hars van de papaverplant, ook wel slaapbol genoemd – als een uitkomst bij pijn en een roesmiddel voor erotische dromen. Eind zestiende eeuw publiceerde Jan Huygen van Linschoten als eerste Europeaan over het gebruik van opium in de havens en hofsteden van Azië en over het profijt van deze handel. Hij schreef dat het voor sommigen een luxueus genotmiddel was, maar voor anderen, die ziek en verslaafd waren, een duur medicijn. En hij schreef ook dat de roes die de opium met zich meebracht dit onderscheid tussen medicijn en genotmiddel vertroebelde en talloze mensen in de greep kreeg. Zeker was het heulsap voor massa's mensen een weldadig huismiddel tegen tal van kwalen, hoewel het oosterse spreekwoord waarschuwde: 'De opium die voor veel ziekten een goed medicijn is, is zelf een ziekte.'

Al in de beginjaren van de Compagnie namen VOC-kapiteins vanuit Turkije, Perzië en vooral India kisten opium mee naar het oosten. Uitsluitend voor de handel in het oosten – nooit voor eigen gebruik. Alle Europeanen kochten in Patna en Calcutta voor Mexicaanse en Peruaanse zilverpesos grote hoeveelheden salpeter en opium, maar de VOC kocht van alle Europeanen verreweg het meest.[219] Met de jaarlijkse retourvloot ging vanuit Batavia het merendeel van deze salpeter naar Nederland; evenals een gering deel van de opium. (Salpeter is een mineraal onmisbaar bij de productie van buskruit.) Een belangrijk deel van de opium werd gebruikt als betaalmiddel voor specerijen elders in Azië, bijvoorbeeld voor zwarte peper in Cochin en andere havens op de Indiase westkust. Minder dan de helft van de aangevoerde opium verkocht de VOC in het monopoliegebied – vrijwel de hele Indische archipel – (en natuurlijk tegen monopolieprijzen), en in kleine hoeveelheden in Birma (nu Myanmar) en Siam (nu Thailand).

De rest werd in Batavia met Chinese koopvaarders geruild voor thee. Die opium ging naar China, waar vooral in Kanton een groeiend aantal verslaafden de vraag versterkte. De thee ging naar Nederland en andere Europese landen waar eveneens steeds meer mensen verslaafd raakten aan exotische chemicaliën als koffie, tabak en ook thee, en waar niemand tijd of trek had om zich te verdiepen in de vraag hoe de prijs van een kop thee tot stand kwam. Europese compagnieën, waaronder prominent de voc en de eic, waren de eerste internationale voedsel- en drugskartels die met opium in Azië en suiker en koffie in Europa massamarkten van verslaafden hebben geschapen.

Volgens een eigentijds overzicht van de Indische handel gingen in 1613 jaarlijks 200 ponden amfioen, een ander woord voor opium, naar de Molukken. De voc begon dus al vroeg met opiumhandel. Nadat Cornelis Speelman in 1677 de vorstenlanden, grote delen van Midden-Java, had veroverd, eigende de voc zich, zoals in de rest van haar machtsgebied, het alleenrecht op de import van textiel, zout en opium toe. In de steden verkocht de voc dit zout en opium aan Chinese pachters, of licentiehouders, die het op hun beurt aan de consumenten mochten uitventen.

De relatie van de overheid met deze Chinese pachters was een gecompliceerde, waarbij beiden flink aan de opiumverslaafden verdienden. Deze relatie zou twee eeuwen standhouden. Voor een bedrag dat bij opbod werd geveild, verkocht de overheid een aantal kisten met ongeveer 62 kilo ruwe opium aan de pachters, tegelijk met het recht om deze ruwe opium te zuiveren, volgens eigen recepten klaar voor gebruik te maken, en in een bepaald gebied de *tjandoe* of rookopium aan de gebruikers te verkopen. De Nederlandse overheid verdiende gedurende twee eeuwen onder de Compagnie (1613-1798) en vervolgens nog een eeuw onder de koning (vanaf 1813) op Java kapitalen aan de opiumpachters en deze pachters verdienden nog grotere kapitalen aan de kleinverbruikers. Omdat ook de noodzakelijke levensbehoefte zout nog belast werd, droeg iedereen in het voc-machtsgebied bij aan Hollands welvaren.

WETTIGE EN ONWETTIGE OPIUMHANDEL

Al sinds de oprichting van de VOC probeerde de Compagnie met veel geweld het alleenrecht op de import van opium op Java en elders in de archipel te handhaven, maar intussen waren de eigen Europese officieren zeker de grootste smokkelaars. Sinds de VOC bestond, klaagde de directie over de onbetrouwbaarheid van haar personeel, deels het gevolg van haar eigen zuinigheid, omdat de wettig karig beloonde functionarissen zich gedwongen voelden onwettige winsten te innen. Om te voorkomen dat de werknemers overzee wegliepen, betaalde de VOC de sobere lonen niet helemaal uit: een kwart tot de helft werd in kas gehouden tot het einde van het dienstverband. Misdroeg iemand zich, of benadeelde hij de Compagnie, dan werd volgens de artikelbrief zijn ‘te goed staande gagie’ verbeurd verklaard. Bovendien ontvingen boekhouders en soldaten een deel van wat wel werd uitbetaald niet in geld maar in kleding, waarop de VOC eerst nog eens 75 procent winst legde. Door deze en andere bepalingen kreeg een soldaat van zijn negen gulden soldij per maand er vaak maar drie in handen.[220] Braaf plichten vervullen maakte ook overzee niemand rijk en iedereen keek dan ook altijd uit naar bijverdiensten. En het product waarmee men zowel in de wettige als de onwettige handel van oudsher schatten verdiende, was opium. Onder officieren en directeuren werd het vergaren van ‘stille winsten’ of ‘emolumenten’ jarenlang beschouwd als iets geoorloofds, zo niet als het echte werk. Sommige topfunctionarissen verwierven er fortuinen mee. Dat van gouverneur-generaal Johan van Hoorn, bijvoorbeeld, werd bij zijn aftreden in 1709 op tien miljoen gulden geschat. Zolang bijna alle VOC-officieren in Bengalen en Batavia rechtstreeks of zijdelings profijt hadden bij de zwarthandel, was niet te verwachten dat de knoeierij onder de bedienden zou verdwijnen. De verslaving was grenzeloos en de roes was het geld.[221]

OCTROY

door de Edele hoge Indiase Regering, verleend aan de

SOCIETEYT

Van den Amphioen Handel,

tot Batavia.

Op Batavia by 'sComps: Druckers, A°: 1745.

De oprichtingsakte van de Amfioen-Sociëteit. Koninklijke Bibliotheek Den Haag.

Hoe kon het bestuur de onweerstaanbaar lucratieve drugssmokkel dan toch voorkomen? Hoe kon men de corrupte ambtenaren omvormen tot trouwe wetshandhavers? In 1745 stelde gouverneur-generaal Gustaaf van Imhoff (1705-1750) in de Raad van Indië voor om een particuliere vennootschap op te richten voor de opiumhandel.[222] Deze Sociëteit van den Amfioenhandel moest het corrupte VOC-kader hervormen en de leden betrekken bij het weren van de smokkel door hen als aandeelhouders in de wettige opiumhandel een deel van de winsten te gunnen. Op 30 november 1745 verkreeg deze volle dochter van de VOC een exclusief octrooi voor een periode van tien jaar. Jacob Mossel (1704-1761) werd de eerste directeur van de Amfioen-Sociëteit.

De VOC bleef zowel de inkoop in Bengalen als het vervoer naar Batavia verzorgen. De Amfioen-Sociëteit kocht van de VOC jaarlijks minimaal 1200 kisten à ruim 61 kilo tegen een vaste prijs van 450 rijksdaalders per kist. Mocht de Sociëteit meer willen kopen, dan daalde de prijs tot 400 rijksdaalders per kist.

Nog altijd bestond de VOC in Azië deels van de opiumhandel.[223] Voor de Indische markt betekende de tussenkomst van de nieuwe vennootschap natuurlijk een prijsstijging, want de VOC bedong van haar dochter een winst van 500 à 600 gulden per kist, en de Amfioen-Sociëteit moest op haar beurt minstens een gelijke prijsverhoging eisen van haar klanten. De hogere waarde was als een premie voor de smokkelaars. De Amfioen-Sociëteit stimuleerde het opiumgebruik op Java dus niet alleen met de eigen aanvoer. Door de prijs kunstmatig hoog te houden, wakkerde zij ook de smokkel aan.[224]

Sinds het begin van de zeventiende eeuw verhandelde de VOC opium van Calcutta naar Batavia, en vandaar naar Malakka, Macao en havens verder naar het oosten. Plaatselijke overheden schraapten aanzienlijke kapitalen bijeen met de muntjes van verslaafden. De opiumbaten behoorden hierbij tot de weinige inkomsten die de Indische overheid direct kasgeld brachten voor de lonen van klerken en soldaten.

Vóór 1756 kocht de VOC in Patna en Calcutta elk jaar meer opium dan de andere Europeanen – Britten, Denen en Fransen – samen.[225] Na 1756

zakte deze handel echter dramatisch in. In dat jaar bombardeerden de Britten onder luitenant Robert Clive de legers van de inheemse heerser in Bengalen, nawab Siraj-ud-Daulah, volkomen murw. In overwinnaarstermen werd gesteld dat Clive zich liet uitnodigen 'om de verdediging van het land op zich te nemen'. Het plechtige moment waarop de nawab het document van de machtsoverdracht van Bengalen, Orissa en Bihar overhandigde aan Clive betekende het begin van het Britse bewind in India. Het oosten van het Indiase continent, met het hele bevaarbare stroomgebied van de Ganges, kwam daarmee onder Britse controle.

De voc hield in Bengalen en Bihar wel handelskantoren, maar was nu afhankelijk van de vroegere concurrent, die zich tot landheer had gebombardeerd. De eerste jaren na 1756 mocht de Compagnie bij wijze van overgangsmaatregel nog een beperkte hoeveelheid textiel en een paar honderd kisten opium kopen, maar de buitensluiting van de markten en veilingen in Calcutta en Patna betekende ook een acuut tekort aan ruilmiddelen op de peperkusten en in de theehavens. Na het verlies van de handel in Bengalen verpieterde de gehele voc. Zonder salpeter geen kruit voor de kanonnen en zonder opium geen ruilmiddel voor peper en andere specerijen.

Het is deel van *Roofstaat* dat de 'handel' in opium tussen Bengalen en Java in de zeventiende en achttiende eeuw van levensbelang was voor de voc, zoals blijkt uit de grote inzinking nadat Bengalen was veroverd door de Engelsen en onbereikbaar was geworden voor de voc.

DE NEDERLANDSE MAAGD ALS OPIUMPUSHER

Toch bleef de lucratieve opiumimport in Oost-Indië ook na de voc-tijd een overheidsmonopolie. Rond 1800 verscheen een nieuw soort opium op de Indische markt die werd aangevoerd door Amerikaanse handelaren, die het inkochten in Smyrna of Constantinopel, in Turkije. In het begin weigerden de Chinese detailhandelaren een noemenswaardige hoeveelheid van deze opium af te nemen, maar met lage prijzen haalde de regering hen over tot de afname van kleine hoeveelheden om het te proberen. De districtshoofden van Java's noordoostkust ontvingen kisten opium, met de

opdracht het spul te verkopen. Uitsluitend de inkoopprijs stond hierbij vast: voor welke prijs de ambtenaren de opium doorverkochten, was hun zaak.

De regering ging met deze maatregel duidelijk uit van hetzelfde beginsel als Van Imhoff zestig jaar eerder bij de oprichting van de Amfioen-Sociëteit: door de ambtenaren een deel van de winst te gunnen zouden zij van mogelijke wetsovertreders worden hervormd tot legale opiumhandelaren. Anders gezegd: wanneer zij hun kennis van de plaatselijke opiumhandel mede in dienst stelden van de nationale schatkist, werd hun corruptie vanzelf wettig.

Ook in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden was de opiumpacht op Java voor de Oost-Indische regering een belangrijke bron van inkomsten. In 1826 besliste koning Willem I dat de twee jaar eerder opgerichte Nederlandsche Handel-Maatschappij met ingang van 1 januari 1827 voor drie jaar het monopolie op de verkoop van opium voor Java en Madoera kreeg. Koning Willem I gaf als leider van de Nederlandse regering het opiummonopolie aan de NHM, waarvan hij als privépersoon hoofdaandeelhouder was. Vanouds pachtten Chinese ondernemers het recht om ruwe opium van de overheid te kopen, deze grondstof te bereiden en de tjandoe of rookopium te verkopen aan de gebruikers. Het recht om opium te mogen bereiden en te verkopen was nog altijd een lucratieve zaak. Opnieuw werd het opiummonopolie van de regering gelegd bij een handelslichaam. Het lijkt misschien dat hiermee de in 1794 opgeheven Amfioen-Sociëteit herleefde, maar tussen de opiumhandel van de twee organisaties bestond weinig overeenkomst. De Amfioen-Sociëteit moest op Java door de VOC aangevoerde opium tegen een vaste prijs aankopen, om die weer in grote partijen aan Chinese handelaren in de diverse gewesten door te verkopen. De NHM kon de benodigde opium uit de eerste hand in het buitenland kopen, zonder enige beperking van staatswege, en alleen de NHM voerde opium in, waardoor de NHM de prijs zelf kon bepalen en deze steeg. Het meeste heulsap werd via de firma Jacob van Lennep & Co ingekocht in Smyrna. De Turkse opium werd dan eerst naar Nederland gebracht, waar het werd verpakt voor de verscheping naar Java. Bij deze leverantie genoot de NHM zestien procent winst boven op alle onkosten.[226]

De belangrijkste verandering in de pachtvoorwaarden op Java was de opheffing van de vrije binnenlandse groothandel. In de VOC-tijd gold het monopolie op de opiumhandel van de overheid uitsluitend voor de import. Onder de koning breidde dit monopolie zich via de onderpachters uit tot aan de verkoop aan kleinverbruikers. De NHM kreeg op die manier de import én de lokale opiumhandel in handen. Zij bepaalde de minimumhoeveelheid die de onderpachters moesten afzetten. Bovendien stelde zij nu de prijs bij zowel inkoop als verkoop vast. Niemand anders dan personeel van de NHM en haar onderpachters mocht opium bezitten.[227] Het innen van allerlei belastingen werd van oudsher verpacht aan de meest biedenden, meestal Chinezen, en het innen van de opiumbelasting bij de kleine man bleef op die manier in Chinese handen, maar de NHM werd nu in staat gesteld een flink deel van de winst van de Chinezen af te nemen.

Met de Javaanse opiumwinsten keerde het fortuin van de Nederlandsche Handel-Maatschappij en dus ook van de belangrijkste aandeelhouder en garant koning Willem I. Met de afspraken in 1827 beloofde de Nederlandse regering om van pachtpenningen, de geldbedragen waarmee de NHM het recht pachtte opium te verkopen, af te zien, mocht de NHM als gevolg van de Java-oorlog die in 1825 onder leiding van prins Diponegoro was uitgebroken, verlies lijden op de opiumhandel. Maar juist in het oorlogsgebied, dat een groot deel van Java besloeg, nam het verbruik enorm toe. In de eerste drie jaar verkocht de NHM op Java 1725 kisten à 61,8 kilo, dus ruim 106 000 kilo opium. In totaal bedroegen de opiumbaten in deze drie jaar bijna acht miljoen gulden: de hoogste inkomstenpost op de koloniale begroting. Veel inheemse huursoldaten gaven hun soldij deels terug voor opium, hun geliefde arbeidsdrug. De Java-oorlog bleek voor de opiumhandel zeer lonend, en het eigen leger was de beste afnemer.

De wereldwijde NHM-ondernemingen leden in 1826 nog een verlies van ongeveer 440 000 gulden. Nadat in 1827 de zaken werden uitgebreid met de opiumpacht op Java, veranderde het verlies in een winst van ruim 1,25 miljoen gulden. In de administratie van de NHM staat de opiumhandel duidelijk gedocumenteerd. Van 1825 tot 1833 (de eerste acht jaar van het bestaan van de NHM) was de totale nettowinst ongeveer zes miljoen gulden,

waarvan de helft werd verdiend met de opiumhandel. Zonder het monopolie van de opiumimport op Java zou de financiële situatie van de NHM en van de familie van Oranje zonder meer hopeloos zijn geweest. De opiumwinsten voorkwamen op die manier het dreigende bankroet van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (nu deel van de ABN AMRO-bank) en het Nederlandse koningshuis, en legden het financiële fundament onder beide instituten.

DIENST DER OPIUMREGIE

Sinds de vroegste VOC-tijd haalde de overheid gestaag baten uit de invoer van opium. Overal waar Nederlanders in de negentiende eeuw hun macht in de Indische archipel vestigden, eisten zij het monopolie op de handel in zout en opium op. Rond 1850 was de opiumpacht uitgegroeid tot een volwassen instituut dat veel geld opbracht, zowel voor de regering als voor groepen Chinezen, aan wie de overheid, zoals eerder opgemerkt, vrijwel altijd het recht verpachtte om ruwe opium in te kopen, tot rookwaar te bereiden en aan kleingebruikers door te verkopen.

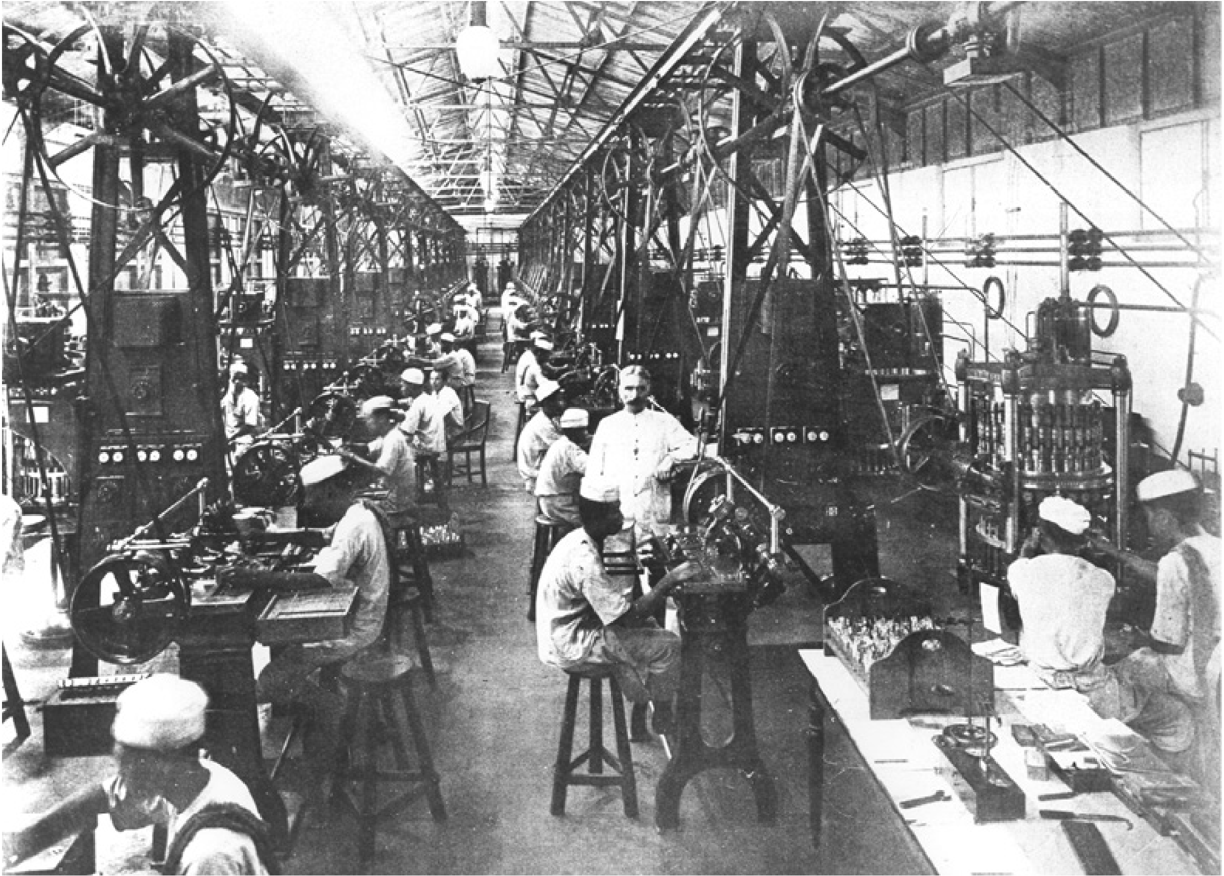
Maar tegen het einde van de negentiende eeuw groeide een lobby – deels binnen de ambtenarij – die de overheid onder druk zette om de organisatie van de opiumverkoop te veranderen. Deze druk was gericht tegen de Chinese pachters, die tot de rijkste personen op Java behoorden. Zij vormden een staat in de staat en corrumpeerden met gulle hand de hele ambtenarij, in het bijzonder de politie. Om hun macht te beteugelen zou de overheid volgens de voorstanders van een nieuw stelsel, opiumregie genoemd, naar het voorbeeld van de Franse opiumverkoop in Indochina de opiumbaten voor de schatkist – in die tijd ongeveer vijftien miljoen gulden per jaar – wel kunnen verdubbelen. Het nieuwe systeem zou bovendien het toezicht op de wettige opiumhandel sterk verbeteren.

In 1894 begon een proef met deze opiumregie, voorlopig uitsluitend op het eiland Madoera. Onder de Dienst der Opiumregie breidde de overheid het staatsmonopolie op de handel in opium voor het eerst uit tot de detailhandel. Ook de Chinese pachters werden nu afgeschaft. De overheid ging zelf leren opium te koken naar de smaak van de plaatselijke

gebruikers. Op het landgoed Struiswijk in de wijk Meester Cornelis bij Batavia opende het gouvernement een fabriek waar de ruwe opium van staatswege werd gezuiverd en bereid tot rookopium. Verpakt in degelijk gewaarmerkte tubes en kuipjes zou de staatsopium gemakkelijk zijn te onderscheiden van smokkelopium. Daarnaast gingen ambtenaren met een vast salaris dit wettig opium nu ook in officiële opiumverkoopplaatsen rechtstreeks aan de gebruikers verkopen. Vanaf de inkoop in Turkije of India tot de verkoop aan de Madoerese schuiver beheerste de overheid nu de gehele commerciële keten, en maakte het zo de grootst mogelijke winst.228

Het ballenmagazijn van de nieuwe opiumfabriek in Weltevreden, Batavia. Hier werd de schors gespleten en de ruwe opium uit de bal gehaald.

Arbeiders en opzichter aan het werk in de opiumfabriek. Bij de serieuze poging om het monopolie op de opiumhandel te handhaven liet de Dienst der Opiumregie de wettige opium verpakken in tinnen tubes met machines uit de Nederlandse verfindustrie. Uit: *Verslag over 1908 van de opiumfabriek van het Departement van gouvernementsbedrijven in Nederlandsch-Indië* (Batavia 1909).

De proef met de Dienst der Opiumregie werd een financieel succes en al snel konden de ambtenaren de eerste opiumfabriek vervangen door een grotere onderneming. In 1904 bouwde de overheid in de Bataviase wijk Keramat (Weltevreden) een omvangrijke gouvernementsopiumfabriek, compleet met een spoorlijn naar de haven om de tonnen heulsap aan te voeren. Jaarlijks importeerde de Nederlandsch-Indische overheid nu ruim honderd ton ruwe opium uit Bengalen, door de hernieuwde vriendschap met Engeland na 1813 weer toegankelijk als handelspartner, die in de staatsfabriek werd verwerkt tot ruim zeventig ton rookopium. Dit van staatswege geproduceerde en verpakte rookopium, ofwel tjandoe, bracht

een van de grootste en best ingerichte industrieën naar Batavia. De overheid verkocht het gedurende de laatste halve eeuw in Nederlandsch-Indië (1890-1942) via een uitgebreid fijnmazig web van officiële opiumverkoopkantoren. Met veel trouwe klanten maakte de Dienst der Opiumregie, ondanks de hoge kosten van het enorm uitgebreide ambtenarenapparaat, jaarlijks miljoenen guldens winst.

Door de eeuwen heen had de overheid in de gedaante van de Vereenigde Oostindische Compagnie, de Sociëteit van den Amfioenhandel, de Nederlandsche Handel-Maatschappij of een ander lichaam in Azië uitsluitend gehandeld in ruwe opium. Met de komst van de Dienst der Opiumregie stonden de cijfers van de wettige opiumafzet voortaan voor de zorgvuldig gezuiverde, gekookte en gebruiksklare tjandoe of rookopium. Het wettig verbruik nam dan ook met een sprong toe. In 1914 produceerde en verkocht de overheid ruim honderd ton van deze tjandoe.[229]

Met de Dienst der Opiumregie legde de overheid een nieuw, fijnmazig ambtelijk netwerk over de Indische archipel. In de hoofdplaats van de meeste gewesten werd een opiumdepot gevestigd met een Europese depothouder. Elk gewestelijk bestuurshoofd was voor zijn gebied voortaan tevens hoofd van de opiumregie. Voor de administratie van de regieboekhouding mochten zij speciale ambtenaren in dienst nemen. Eerst waren dit controleurs bij het Binnenlands Bestuur, later kwamen in hun plaats Controleurs der Opiumregie. Naast het dirigerend en inspecterend personeel van de regie waren ook alle andere ambtenaren van het Binnenlands Bestuur belast met het toezicht op de handel in staatsopium.[230] Deze enorme bureaucratie bewijst het overheidsbelang.

Net als in de VOC-tijd kon het staatsmonopolie alleen succesvol zijn als er niet werd gesmokkeld. Het experiment met de Dienst der Opiumregie kon alleen slagen als er geen smokkelopium werd verhandeld. Deze handhaving van het Nederlandse monopolie werd beschouwd als een onderdeel van de bestuurstaak en niet als een afzonderlijke tak van dienst. Het centrale gezag beheerde dus nog altijd zelf de opiumhandel. De bestrijding van de opiumsmokkel ging daarmee samen met de afbakening van de buitengrenzen. De grensgeschillen met inheemse rijken die hiermee

gepaard gingen, leidden tot meerdere oorlogen en uitbreiding van het Nederlandsch-Indische gebied.

Volgens veel negentiende- en twintigste-eeuwse Nederlandse historici was dit vaderlandse imperialisme een reactie op de uitbreidingsdrang van anderen: wanneer Nederland de Indische archipel niet had veroverd, zouden Britten, Duitsers of andere Europeanen eilanden en kusten hebben bezet. Pas vrij recentelijk meldden sommige historici dat er bij de Nederlandse expansie geen sprake was van opgedrongen, externe factoren zoals dreigende inbezitneming van grondgebied door avonturiers of vreemde mogendheden, maar dat ook voor Nederland gold dat juist de groeiende industrieën en kapitalen het lonend maakten om de markten uit te breiden.[231]

De meest plausibele verklaring voor de aanhoudende Nederlandse veroveringslust aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw is geopperd door de Amerikaanse historicus James Rush. Hij toonde aan dat de beslissende reeks oorlogen in de Buitengewesten tussen 1880-1910 samenviel met de uitbreiding van de staatshandel in opium: 'De Dienst der Opiumregie was een van de eerste volgroeide instituties van Ethisch Java.'[232] De regering kon in de nieuw veroverde gebieden onmiddellijk het zwaarbelaste staatsopium verkopen en de mensen verslaafd maken aan het betalen van belastingen, waarmee de kosten van de oorlogen al snel waren terugverdiend.[233] Nu de regering met de Dienst der Opiumregie een snel inzetbaar stelsel bezat om dure oorlogen en garnizoenen te financieren, kwam de Nederlandse veroveringsdrang in de Indische archipel tot een nieuwe bloeiperiode.

Ondanks die enorme ambtenarij maakte de opiumregie veel winst. Tussen 1860 en 1915 bedroegen de opiumbaten in Nederlands Oost-Indië per jaar gemiddeld vijftien procent van alle overheidsinkomsten. In de jaren dertig van de twintigste eeuw droeg de opiumregie per jaar nog steeds drie tot vijf procent bij aan de overheidsinkomsten, iets minder dan bijvoorbeeld de winsten uit de Indische spoorwegen. Onderzoek in de begrotingsstukken heeft uitgewezen dat het zoutmonopolie (onder de nieuwe verhullende naam Dienst der Zoutregie) de overheid tussen 1904 en 1940 ruim 163 miljoen gulden opbracht. De opiumbaten bedroegen in deze

periode 456 miljoen gulden,[234] een kapitaal dat uit de kleinste muntjes was samengesteld – het betaalmiddel van de allerarmsten.

Opiumverkoopplaats in de kampong Totogan, bij Soerakarta, circa 1905. Tropenmuseum Amsterdam. Collectie Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen. Inventarisnummer TM-60002366.

ANTI-OPIUMPROPAGANDA

Voor de overheid bleven de vruchten van de opiumpolitiek zoet, niet alleen in de vorm van de miljoenen voor de schatkist, maar ook door de goedkope, makkelijk tevreden te houden soldaten, matrozen, koelies en andere arbeidskrachten. Koelies en soldaten waren met het slaapgom immers gemakkelijk in toom te houden, omdat ze in een droomwereld verkeerden.

Omtrent een opiumverbod voor militairen werd daarom veel gesproken, maar weinig gedaan. Opiumgebruikers (eters en rokers) werden weliswaar al vanaf 1855 niet geduld als ambtenaar, maar ze bleven altijd welkom in het leger. Het Indische leger had vaak personeelsgebrek. Daarom hief de overheid het opiumverbod in de Preanger in 1900 op, althans voor Chinezen en inheemse militairen. Chinese kithouders organiseerden feestelijke openingen van nieuwe opiumkits, theehuizen om opium te roken, alwaar de bevolking rap van haar opiumfobie werd genezen. De regent van Garoet en de assistent-resident van Soekaboemi betreurden de maatregel volgens het algemene inzicht dat opium eerder dan een genotmiddel of medicijn zelf een ziekte was. Maar de regering had de opiumbaten, het geld dat hiermee verdiend werd, nodig voor het nobele werk aan de Pax Neerlandica, de pacificatie of verovering van de Buitengewesten. De ethische richting stond dus opnieuw te kleumen in haar hemd, terwijl de staatskas er warmpjes bij zat.

De morele argumenten tegen opium kon de overheid niet anders dan erkennen, maar tegelijk werd er flink aan verdiend. Om zelf desondanks gunstig af te steken werd daarom in de berichtgeving naar het algemeen publiek een verderfelijk monster geschapen. Dat monster bestond uit de smokkelaars. Altijd stelde de overheid het hierbij voor alsof het wettig opium te koop werd aangeboden ter bescherming van haar burgers. Wanneer Vadertje Staat geen opium zou uitventen, zouden immers de misdadige smokkelaars het doen, die gewetenloze uitzuigers.

In de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw leek deze voorstelling van zaken in niets op de werkelijkheid. Jaarlijks werden weliswaar enkele tientallen smokkelaars betrapt, maar de door douane en politie in beslag genomen hoeveelheid was nooit meer dan een of anderhalf procent van de staatsproductie. Over dit harde feit werd door de overheid niet gerept, ook niet door de anti-opiumpropagandisten.

Zendelingen en andere opvoeders bleven intussen aandringen op anti-opiummaatregelen. Bij het verlaten van de lagere school kregen de beste leerlingen anti-opiumleesboekjes, zoals het bundeltje *Fatamorgana*. Op jaarmarkten werden pamfletten en platen verspreid en in meerdere steden organiseerde men anti-opiumweken: kleinschalige propaganda in kerken

en op scholen. Op bazaars verschenen stands van de in 1928 opgerichte opiumrecherche, waarop voorwerpen stonden tentoongesteld zoals smokkelhoeden en de eeuwige Boeddhabeelden met opium in hun buik – als voorbeelden van smokkelmethoden. In de feestelijke optocht ter gelegenheid van koningin Wilhelmina's vijftigste verjaardag reed in Batavia onder andere een anti-opiumpraalwagen mee.

Hoewel het tegendeel waar was, bleef de overheid benadrukken dat zij er alles aan deed om het gebruik van opium terug te dringen. In 1932 produceerde de firma Polygoon, makers van talloze documentaires, met subsidie van de overheid de film *Rawana, het demon van de opium* voor het Zendingsbureau in Oegstgeest. Het was een vuige propagandafilm: 57 minuten en 50 seconden gaan over de smokkel, twaalf minuten over de genezing in het hospitaal en precies acht seconden over de staatshandel. De film, gemaakt om bij het Nederlandse publiek geld voor de christelijke zending op te halen, stelde dat in hospitaal Immanuel te Bandoeng jaarlijks 2000 verslaafden werden genezen, zonder een enkel woord of beeld over het feit dat negen van elke tien 'genezen' personen op vrije voeten opnieuw vervielen tot opiumgebruik. Op het einde marcheert een groep padvinders richting de camera en in de laatste beelden verandert het filmdoek in hun spandoek: INDIË OPIUM VRIJ.[235]

Meer dan honderd jaar zei de regering dat de opiumpolitiek was gericht op 'daadwerkelijke medewerking om in zo kort mogelijke termijn de onderdrukking van het opiumroken' te verwezenlijken, maar tot het eind bood zij tot in kleine steden diverse soorten rookopium te koop aan. Tot het einde huilden regeringswoordvoerders in het openbaar krokodillentranen om het lot van de verslaafden, terwijl zij binnenskamers een borrel namen en de winsten telden. Volgens het jaarverslag over 1930 van de Dienst der Opiumregie werden van de ruim 27 miljoen gulden opiumbaten aan anti-opiumverenigingen subsidies verleend van in totaal elfduizend gulden. Een machtige staatsarm haalde dus stilletjes miljoenen voor de schatkist binnen, terwijl diezelfde staatskas onder bazuingeschal luttele duizenden guldens bijdroeg aan het tegengaan van wat zij in stand hield.[236] Tot het einde was de boodschap: houd het opium buiten het bereik van de mensen. En de

praktijk was: leg het slaapgom in de pijpen van de mensen die hiermee de staatskas spekken.

219 Terpstra 1947: 151.
220 Stapel 1943a: 132.
221 Vanvugt 1985 *passim*.
222 Vanvugt 1985: 90-99.
223 Stapel 1943a: 153.
224 Baud. Vanvugt 1985.
225 Baud. Trocki: 7-10.
226 Baud: 163.
227 Vanvugt 1985: 155-170.
228 Vanvugt 1985: Opiumregie.
229 Vanvugt 1985: tjandoe.
230 Vanvugt 1985: Dienst der Opiumregie.
231 Kuitenbrouwer: 57-58.
232 Rush 1977: 260. Rush 1999: 218.
233 Scheltema: 89. Rush. Vanvugt 1985.
234 De Jong 11a: 175.
235 *Rawana*, overgeschreven op onbrandbaar materiaal, in het Nederlands Filmmuseum in Amsterdam.
236 Vanvugt 1985: *Wettig opium* deel 11.

6 | Oorlogsbuit

KOLONIALE CULTUURSCHATTEN IN MUSEA

Vanaf de dertiende eeuw tot vrij kortgeleden zijn Nederlanders overzee gegaan met de uitgesproken bedoeling om winsten te halen en hun geloof in een vredelievende beschaving desnoods met geweld te verspreiden. Conrad Busken Huet wees er al op dat sommige Nederlanders al tijdens de kruistochten te midden van de barbarij en vernieling door hun landgenoten uitheemse cultuurgoederen hadden verzameld. In de eeuwen die volgden was dat niet anders. Terwijl velen daarginds dorpen platbrandden en 'hun pekelvlees bereidden boven het in vlammen opgaand' inheems cultuurgoed, hebben anderen uit de vernielingen kunstwerken gered en mee naar huis gebracht.[237]

Met de toenemende welvaart in Europa kregen meer mensen vanaf de achttiende eeuw tijd om hun nieuwsgierigheid naar de wereld te verdiepen en hun kennis en wetenschap uit te breiden. In veel steden organiseerden welgestelde burgers studieuze genootschappen, zowel voor de gezelligheid als om zich te ontwikkelen. Uit de oude rariteitenkabinetten van zeventiende-eeuwse verzamelaars groeiden meer systematische musea. Aan de universiteiten ondernamen geleerden titanische pogingen alles in de wereld te verzamelen, te meten, op te tekenen en bij soorten in te delen. Men wilde de hele wereld in één gebouw binnen handbereik brengen.

Het is nooit een geheim geweest, maar het bleef op de achtergrond: veel etnografische kunstwerken hebben Europese musea bereikt vanaf een slagveld. In de negentiende eeuw bestonden er nog geen verzamelaars of handelaars in Indische of niet-westerse kunstwerken, het meeste exotische cultuurgoed uit de koloniën werd ter plaatse verzameld uit het puin van gebombardeerde inheemse paleizen. De ambtenaren en militairen hielden van menige buit uitvoerige boekhoudingen bij.

Ook in de Nederlandse koloniën werden tienduizenden voorwerpen en handschriften op het gebied van archeologie, prehistorie, paleo-antropologie en volkenkunde gered uit de woningen van voormalige vorstenfamilies. Veel etnografie was reddingswerk van verdwijnende volken.

Nederland is rijk aan volkenkundige musea. De enorme collecties Indische voorwerpen in Nederland genieten wereldfaam, evenals de grote instituten en bibliotheken van oosterse taal-, land- en volkenkunde. Waarom bestudeerden zoveel Nederlanders destijds de Indische archipel? Voor wie deze vraag stelt kan de studie van veraf wonende volken leiden tot een studie van het eigen volk. De volkenkundige musea en oosterse instituten in Nederland geven van geen volk een beter beeld dan van het Nederlandse.

Nederlanders (en andere Europeanen) ontleenden oorspronkelijk veel nationale trots aan hun krijgsbuit, zoals was te zien in hun musea waar zij pronkzuchtig tal van prachtige en merkwaardige kunstwerken van overzee uitstalden. Maar de voorwerpen die gisteren nog triomfen van de natie memoreerden, brengen nu wandaden in herinnering. De trofeeën zijn in het laatste kwart van de twintigste eeuw van museale topstukken veranderd in relieken van gebeurtenissen die maar liever worden 'vergeten'. Veel overzee geroofde voorwerpen verdwenen met hun geschiedenissen uit het zicht.

Tegelijkertijd werd oud materiaal in toenemende mate vanuit nieuwe gezichtspunten onderzocht. Niet langer vertelden teksten en foto's het meest over de mensen die worden beschreven en staan afgebeeld, maar nu zeiden zij meer over de schrijvers, fotografen en lezers van de boeken en tijdschriften.[238] Naast de verre volken werden nu ook de Europeanen zelf bestudeerd. De spullen in de volkenkundige musea berichtten niet alleen over de mensen die ze hadden gemaakt en gebruikt, maar ook over de mensen die ze van hun vorige eigenaars hadden meegenomen.

Nu in Europa mensen uit alle werelddelen samenleven, krijgen veel voorwerpen in de volkenkundige musea een nieuwe, toegevoegde waarde: ze blijven vertellen over exotische culturen en belichamen Europa's overzeese geschiedenis.

de lombok-expeditie en het monument voor generaal van ham

Vanaf hun komst in Oost-Indië eisten Nederlanders met veel geweld het alleenrecht op om handel te drijven in de meest winstgevende producten, zoals zout, specerijen, opium, katoenen stoffen en nog veel meer. Iedere Javaan of Chinees die toch monopolieproducten vervoerde werd door het gezag als een smokkelaar beschouwd. Zo was het al in de voc-tijd en zo bleef het onder de koning.

De Nederlandse marine raakte aan de oostpunt van Java vaak verwikkeld in gevechten met scheepjes van het zelfstandige buureiland Bali, vanouds een van die centra van internationale handel die Nederlanders graag 'smokkelnesten' noemden. In 1846 probeerden de Nederlandsch-Indische marine en het leger op de gebruikelijke manier de macht van Bali te breken tijdens de Eerste Bali Expeditie. Net als tijdens de hongi-tochten twee eeuwen eerder, gingen matrozen en militairen onderweg voor een invasie op een eiland om daar zoveel mogelijk woningen en tuinen te vernielen en inheemse mensen te doden en te verjagen. Met militair geweld wisten de Nederlanders nieuwe verdragen met de Balinezen af te dwingen.

Maar de Balinezen bezaten door hun bloeiende smokkelhandel in slaven, wapens en opium een rijke oorlogskas, en zij beschikten over modernere wapens dan het Nederlandsch-Indische leger. Daarbij vochten zij fel en gedisciplineerd. In 1848 jaagden zij vervolgens de Tweede Bali Expeditie op de vlucht.

In maart 1849 voer opnieuw een Nederlandse vloot over de kalme Javazee naar het oosten. Volgens de regering in Batavia moest dit keer het oeroude kliprecht worden afgeschaft, dat stelde dat de Balinezen rechtmatig op de klippen gelopen schepen en aangespoelde vrachten mochten plunderen. Nadat een vooraanstaande Balinees 'had gespuwd op het Nederlandse wapen', om aan te geven dat hij niet voor de Nederlanders zou buigen, was machtsvertoon onvermijdelijk.[239] Deze belediging vroeg om wraak. Met de Derde Bali Expeditie, zoals de oorlog van 1849 in het

militaire jargon heet, ondernam het Oost-Indische leger voor het eerst sinds de Padri-oorlogen tussen 1821 en 1837 een grootschalige expeditie naar een gebied buiten Java. De smokkelaars op Bali moesten uit hun paradijselijke nest worden verjaagd, opdat ook daar de regering zelf opium kon verkopen.

Bali werd ditmaal deels veroverd, maar het was ook niet de bedoeling van de Nederlanders om het eiland te bezetten. Het plan voor Bali was nog hetzelfde als enkele eeuwen daarvoor het plan voor de Molukken was geweest: de opstandige inlandse vorsten zouden met geweld worden vervangen door stromannen in dienst van het Nederlandse gezag.

Maar het bleek onmogelijk om de macht van de Balinezen te breken. Het traktaat waarmee Batavia de oorlog van 1849 besloot was daarom formeel opgesteld als een verdrag met een buitenlandse mogendheid. Als de Balinezen het gezag van de Nederlanders op zee erkenden, beloofde Batavia nadrukkelijk zich niet te zullen mengen in de binnenlandse zaken van het eiland. Het grootste deel van Bali bleef zelfstandig, ook na de Vierde Bali Expeditie in 1858.240 Na vier omvangrijke expedities in het midden van de negentiende eeuw had het Nederlandsch-Indische bestuur slechts de smalle kuststrook van Noord-Bali bezet, terwijl de Balinezen op de rest van het eiland strijdlustig hun vrijheid behielden.

Toen de Nederlandsch-Indische overheid in 1894 op Madoera en Java de Dienst der Opiumregie oprichtte, kon dit experiment alleen slagen als er geen smokkelopium binnenkwam. Maar op Bali bestonden van oudsher opiumfabriekjes waar veel rookopium voor Java werd bereid en bloeide de opiumhandel nog als altijd. Met deze smokkelwinsten hadden de Balinezen de modernste geweren gekocht en daarmee een welvarende kolonie gesticht op West-Lombok van waaruit een deel van de smokkel plaatsvond. Als de Nederlandsch-Indische overheid de macht van de Balinese smokkelaars wilde breken, moesten eerst hun steunpunten op Lombok worden aangepakt.

Den Haag en Batavia besloten daarom om de Balinese macht op Lombok, een eilandje tussen Bali en Soembawa dat nauwelijks groter is dan een Nederlandse provincie, te breken. Generaal-majoor van de infanterie J.A. Vetter kreeg het bevel over de legermacht. Tweede

bevelhebber was generaal-majoor P.P.H. van Ham (1839-1894). De Koninklijke Marine nam deel met negen schepen. Naar negentiende-eeuws gebruik noteerden legerklerken in de administratie van de Lombok-Expeditie elke generaal-majoor en elke muilezel, elk kanon en elke kist met granaten. De totale sterkte van de troepen bedroeg ruim 4400 man, onder wie ongeveer 1400 Nederlanders, ruim 1300 Europeanen en niet minder dan 1748 dwangarbeiders.[241]

Bij de landing op het strand bij Ampenan op 6 juli bood niemand verzet. De Balinese machthebbers gaven zich over en begonnen de eerste kisten met zilveren rijksdaalders en dollars van de oorlogsbelasting af te leveren. De gemoedelijke omgang met de Balinezen suste de troepen in slaap.

Op zaterdag 25 augustus bereikten geruchten over een ophanden zijnde aanval de militaire staf van het vooruitgeschoven Nederlandse legertje in Tjakranegara. Generaal Van Ham besloot dat het zijn militaire eer te na was om te vluchten voor een gerucht. Diezelfde nacht vielen horden woedende Balinezen uitzinnig juichend en gillend zijn bivak aan. Ze sloegen gaten in de muren en schoten op paarden en mensen en alles wat bewoog. Het werd een bloednacht. Velen sneuvelden. De Balinezen veroverden veel geweren en bijna alle kanonnen.

De volgende dag, een zondag, begonnen de overlevende Nederlandse troepen om drie uur 's middags wanhopig aan de terugtocht van Tjakranegara naar Mataram, een afstand van ongeveer een kilometer. Maar de Balinezen belaagden de vluchtelingen met veel geweervuur en zelfs een kanonschot. Vele Nederlanders sneuvelden alsnog en van de rest raakten bijna allen gewond. Van de 53 man die met Van Ham waren uitgetrokken kwamen zes min of meer behouden in Mataram aan. Tot hun schrik had de commandant in Mataram het bivak laten ontruimen. Het troepje overlevenden zocht toevlucht in de ommuurde ruimte van een Dewatempel, ongeveer vijfhonderd meter van het Mataramse bivak. Hier is generaal Van Ham kort na aankomst bezweken.

De andere colonnes moesten eveneens zwaargehavend en ontredderd terugzakken naar het strandbivak. Ook zij hadden te kampen gehad met Balinese aanvallen. Volgens het militaire verslag telde het leger 97

gesneuvelden, onder wie negen officieren, 272 gewonden van wie nog velen stierven en 26 vermisten. Van de aantallen doden en gewonden aan Balinese kant werden geen cijfers bijgehouden.

De verloren veldslag maakte in Indië en Nederland een verpletterende indruk. In het Semarangse dagblad *De Locomotief* introduceerde hoofdredacteur Pieter Brooshooft het begrip *verraad*, dat massaal werd overgenomen: 'Zij die thans op Lombok zijn gevallen, waren slachtoffers van ellendig verraad.'[242]

In vliegende haast werd een nieuwe expeditie uitgerust. Kolonel van de infanterie Marinus Segov, bevorderd tot generaal-majoor, verving generaal Van Ham. Vanaf de zogenoemde Tweede Lombok-Expeditie werd de vuurkracht voortdurend versterkt. De militaire verslagen beschrijven het optreden meer en meer als pogingen om de tegenstander met een overmacht aan industriële middelen te vernietigen. Lombok maakte *overkill* in de overzeese oorlog populair bij de Nederlandse legerleiding. Tegen speren en donderbussen werd nu het modernste marine- en veldgeschut ingezet. Dagen durende bombardementen raseerden dorpen en landstreken, waarna groepen dwangarbeiders en artilleristen met handgranaten het gebied in gingen. Het werd voor een beschaafd leger heel gewoon om honderden of zelfs duizenden vijanden te doden, terwijl men zelf nauwelijks verliezen leed. Tegelijk raakte de publieke opinie thuis vertrouwd met massa's gesneuvelde tegenstanders.

Op 29 september 1894 werd op Lombok de kustplaats Mataram opnieuw veroverd en met de grond gelijkgemaakt. Na de val van Mataram maakten de troepen zich klaar om het paleis aan te vallen waar de oude vorst van Tjakranegara achter stevige muren zat verschanst, een paar kilometer landinwaarts. Op 13 november vertrokken uit de Javaanse havens Tandjong Priok en Semarang meerdere schepen met een aanvullend leger van in totaal 1200 officieren en manschappen en 900 dwangarbeiders. De totale sterkte van de invasiemacht op Lombok bedroeg nu 8200 personen, inclusief 750 zeelieden aan boord van de marineschepen en 2900 dwangarbeiders. De oorlog was een massale onderneming.

De vorst van Mataram, Ratoe Agoeng-Agoeng Gdé Ngoerah, stuurde een brief waarin hij smeekte om de oorlog te beëindigen. Hij hield vol dat

de aanval in augustus op generaal Van Ham bij Mataram niet zijn plan was geweest. Waarom zou hij anders '269 000 rijksdaalders en 2000 goudstukken' hebben betaald?[243] Op bevel van gouverneur-generaal Van der Wijck beantwoordde generaal Vetter de smeekbede van de radja met granaten. Op 18 november 's nachts om twee uur stond iedereen klaar voor de laatste aanval.

Bij de val van Tjakranegara sneuvelden aan de kant van het Nederlandsch-Indische leger 66 mannen en raakten er ruim honderd zwaargewond. Bij de vijand vielen op 19 november voorzichtig geschat tweeduizend doden. De radja van Lombok werd gevangengenomen en verbannen naar Java.

In de beschrijvingen was generaal Van Ham al vlug bijna nergens meer de roekeloze bloedjas die geen acht sloeg op waarschuwingen, maar een goedmoedige huisvader die trouw zijn plicht deed voor het verre vaderland en 'verraderlijk' werd gedood. De militaire historici maakten hem tot een modelgeneraal, dapper in de strijd en thuis een goedzak.

Vlak bij de Dewatempel in Mataram waar de troepen beschutting zochten, zijn generaal Van Ham, luitenant Musquetier – de aanstaande schoonzoon van de generaal – en nog 48 militairen begraven. Aanvankelijk was Van Hams laatste rustplaats getooid met een eenvoudig houten kruis, iets groter dan de andere kruizen eromheen, netjes omheind met een kniehoog wit spijlenhek. Zijn weduwe liet in Nederland al kort na het gebeuren een meer dan manshoge gedenknaald maken om haar echtgenoot en aanstaande schoonzoon samen te herdenken. In het begin van 1897 werd het monumentje naar het verre eiland verscheept.

Meer dan honderd jaar later is de Dewatempel nog in gebruik. Dichtbij ligt een kerkhof annex verbrandingsplaats. Achter de tempel, op een ommuurde binnenplaats, staat de gedenkzuil van generaal Van Ham nog altijd overeind. Tot deze kleine binnenplaats geeft geen enkele poort toegang, maar in een van de muren is een gat gehakt. Het monument stond lange tijd uit het zicht en was deels vervallen. Aan drie kanten van de zuil waren de sierplaten verdwenen. Recentelijk heeft een groepje op Lombok de zorg voor het monumentje op zich genomen en is het opgeschilderd.

Nederlandse musea ontvingen in de negentiende en twintigste eeuw van de regering veel koloniale buitgoederen, zoals wapens en juwelen van gedode of afgezette vorsten: van Java, Bali, Atjeh en bijna alle grote Indische eilanden. Vanwege het glitterspektakel van deze oriëntaalse juwelen en de vele Nederlanders die sneuvelden bij hun verwerving kreeg de Lombokschat hiervan de meeste aandacht.

Kort na de oorlog op Lombok verzocht het bestuur van het Bataviaasch Genootschap per brief aan de regering om een deel van de door het leger op Lombok in beslag genomen schatten te mogen ontvangen. Het gezelschap heren in Batavia met belangstelling voor de Oost-Indische cultuur en geschiedenis beheerde al sinds de achttiende eeuw een eigen museum dat aan Indische antiquiteiten gewijd was. De regering in Batavia gaf de mede-directeur van het genootschap, Jacob Anne van der Chijs, tevens 's lands archivaris en kenner van de vroege VOC,[244] toestemming om een eerste keuze te maken uit de buitgoederen.

De vorst van Lombok overleed op 20 mei 1895, een halfjaar na zijn gevangenneming. Tien weken later besloot de regering 'dat de stoel welke nu wijle de radja van Lombok zowel voor als gedurende zijn gevangenschap in gebruik heeft gehad' bij het Bataviaasch Genootschap in bewaring werd gegeven. De volgende dag viel het besluit om met de stoel van de radja ook een deel van de kostbare voorwerpen die bij de expeditie naar Lombok waren buitgemaakt bij het genootschap onder te brengen, zodat ze konden worden bezichtigd door belangstellenden. Bij het jaarverslag van het genootschap verscheen een inventaris van een deel van de schatten, de eerste en enige lijst die in honderd jaar in druk is verschenen.[245] Er waren onder meer 34 ringen, negen lanspunten, vier gouden tabaksdozen, twee gouden opiumpijpen, en 'een hoofdband met toebehoren (zogenaamde kroon)'.

Onder de bijna 250 voorwerpen waren bovendien vijftig munten – hele en halve dubloenen en zes dollars – die later in 's Rijks Munt in Utrecht werden omgesmolten en verkocht ten bate van de schatkist. In totaal ging

230 kilo goud- en 7200 kilo zilvergeld vanuit Batavia naar 's Rijks Munt. De merendeels beschadigde zilveren munten werden na veel meten en wegen omgesmolten tot anonieme broodjes edelmetaal. In totaal werd na zuivering bijna 5900 kilo zilver van een uitzonderlijk hoge karaatwaarde uit de Lombokschat gewonnen. Hieruit zijn bij 's Rijks Munt 1,23 miljoen Nederlandsch-Indische kwartjes en ruim drie miljoen Nederlandsch-Indische dubbeltjes geslagen.[246] Zo raakte de hoofdmoot van de buit uit Lombok als pasmunt uitgestrooid over de hele archipel. De staf van 's Rijks Munt hield slechts een paar handenvol bijzondere gouden en zilveren munten buiten de smeltkroes en de handel.

In november 1895, een jaar na de oorlog, kwamen bij De Nederlandsche Bank op de Turfmarkt in Amsterdam eveneens meerdere kisten met kunstvoorwerpen, juwelen en pronkstukken uit Lombok aan. Kort daarna werden deze bijna 700 objecten uit Lombok door de minister van Koloniën aan het Nederlandsch Museum (nu de afdeling Nederlandse Geschiedenis van het Rijksmuseum in Amsterdam) in bruikleen gegeven. De inventaris bevatte ruim driehonderd ringen (de meeste van goud met briljanten, robijnen, saffieren of andere bijzondere stenen), zestig zilveren schalen, twintig gouden broches met diamanten, tachtig vergulde of verzilverde enkelbanden, veertig gouden, fijnbewerkte dozen en doosjes, delen van vijfendertig bijzondere krissen, kostbare textiel en nog veel meer.

De kostbaarste juwelen bleven voorlopig in de kluis van De Nederlandsche Bank. Hier lagen ze vrijwel verborgen, zelfs de invloedrijke referendaris van het ministerie van Binnenlandse Zaken, Victor de Stuers, had moeite om ze te bezichtigen. Hij behoorde tot de grondleggers van enkele grote culturele ondernemingen in het laatste kwart van de negentiende eeuw, waaronder het Rijksmuseum, Monumentenzorg en het Rijksarchief. De Stuers wilde alle schatten van Lombok die nog in Batavia lagen naar Nederland halen, om des te krachtiger voor het behoud van de verzameling bij de regering te kunnen pleiten: hoe meer mensen de juwelen zouden zien, hoe meer er voor hun behoud zouden zijn, was zijn overtuiging.

Maar het Bataviaasch Genootschap wilde wat het bezat liever voor het eigen museum houden. Het Ondersteuningsfonds voor de weduwen en

wezen van in Indië gevallenen kwam daarbij als geroepen voor De Stuers. Zelfs de meest wetenschappelijke heren in Batavia konden moeilijk weigeren mee te werken aan een tentoonstelling in het Rijksmuseum ten bate van de nabestaanden van 'onze helden'. De entreegelden van de burgers die de trofeeën kwamen bezichtigen zouden de nood lenigen van de nabestaanden van militairen die bij hun verovering waren gesneuveld. Deze geldinzameling was tegelijk een machtig excuus om met de uitstalling van de buit onbeschaamd de overwinning te vieren in het grootste museum van het land.

Na drie jaar ambtelijk en politiek overleg ging de regering op De Stuers' voorstel in. Begin februari 1897 arriveerden bij De Nederlandsche Bank in Amsterdam, nu het Allard Pierson Museum, de verzegelde kisten met het deel van de schatten van Lombok van het Bataviaasch Genootschap, die de regering bij het genootschap in bewaring had gegeven en nu had teruggevorderd. Onder toezicht van functionarissen van de Bank verbrak referendaris Obermeijer van het ministerie van Koloniën de verzegeling. In de vergaderzaal waar al menig fortuin was langsgekomen lagen de honderden gouden en zilveren ringen, broches en andere juwelen vol edelstenen in bergjes op de tafel. Alle Lombokse kostbaarheden die het leger had ingeleverd en die nog niet waren versmolten waren hier nu bij elkaar gebracht, uitgezonderd de munten.

Om te voorkomen dat in de toekomst nog meer cultuurschatten in de smeltkroes zouden verdwijnen, vroeg De Stuers aan de minister van Binnenlandse Zaken om het overgebleven deel aan een museum te schenken. Hij had de officiële Lombokschat overgedragen gekregen van de minister van Koloniën en stuurde de buit naar het Nederlandsch Museum.

Niet toevallig werd over de herkomst van de kostbaarheden weinig gezegd. In een van zijn brieven aan de directeur van het Rijksmuseum schreef de minister van Binnenlandse Zaken in 1898 dat bij de komende tentoonstelling het best werd gesproken over 'voorwerpen afkomstig van de radja van Lombok'.[247] Van de Lombokse schatkamers via militairen en ambtenaren in Nederland aangekomen bij kunsthistorici, bestonden de exotische dingen nu in een andere wereld. Bij het ministerie van Koloniën waren zij 'voorwerpen door het leger op Lombok buitgemaakt'. Bij

Binnenlandse Zaken werden zij ‘voorwerpen in bruikleen van het Departement van Koloniën’. En in het Rijksmuseum veranderden zij in ‘voorwerpen afkomstig van de radja van Lombok’. Uit de hitte in de koelte en afgesneden van hun verwerving werden zij objecten in de geschiedenis van de schoonheid. De musea lieten zien dat de koloniale onderneming zulke verbluffende rijkdommen afwierp dat de overwinnaars zelfs een deel konden tentoonstellen om daarmee aan te tonen dat ze geen barbaren waren.

Tot aan de Tweede Wereldoorlog, die eveneens het einde van de koloniale tijd zou blijken te zijn, stonden de schatten in Amsterdam en in het Volkenkundig Museum in Leiden uitgestald. Dat de buit van zilver- en goudgeld ook ruim anderhalf miljoen gulden had opgebracht was inmiddels overal ‘vergeten’.

In de periode nadat Nederlandsch-Indië Indonesië was geworden, zijn de schatten van Lombok uit de museumkasten verwijderd. Daarna bleven alle honderden juwelen en preciosa uit Lombok tientallen jaren opgeborgen in kluizen en depots, uitgezonderd een handjevol zilver- en goudgeld in het Koninklijk Penningkabinet in Leiden en twee mooie gevleugelde leeuwen van beschilderd hout in het Wereldmuseum in Rotterdam.

In 1977 gaf de Nederlandse regering als blijk van hernieuwde vriendschapsbanden bijna de helft van de officiële Lombokschat aan de Indonesische staat. Indonesië kreeg hierbij 243 van de officiële schatten van Lombok terug. Volgens de inventarislijsten moeten in Nederland nog 259 voorwerpen uit de Lombokschat aanwezig zijn.[248]

Heden laten het Rijksmuseum in Amsterdam en het Museum Volkenkunde in Leiden allebei slechts een handjevol voorwerpen zien, toegelicht als de veelbetekenende krijgstrofeeën uit Lombok die zij van oudsher zijn geweest. Maar deze uitstalling is strikt symbolisch: de schatten van Lombok zijn een soort emblemata of geheugensteunen voor de geschiedenis van Europa in de andere werelddelen. Eens midden in de samenleving en in een eigen zaal in het museum, nu slechts terloops genoemd.

DE OORLOGSBUIT VAN VAN DAALEN

Op Noord-Sumatra duurde de oorlog van het NederlandschIndische leger tegen de lokale bevolking al meer dan dertig jaar toen een militaire colonne van 200 marechaussees onder overste G. van Daalen van 8 februari tot 23 juli 1904 ten zuiden van Atjeh een tocht maakte door de Gajo- en Alaslanden. Tot haar opdracht behoorde ‘het eventueel breken van het verzet aldaar’.

Begin maart kwamen de Nederlandsch-Indische troepen de welvarende valleien van de Gajo’s binnen. Half april verschenen zij voor de kampong Reket Gaip en op 21 april liet Van Daalen zijn troepen aanvallen. Twee uur hield de verdediging stand; toen forceerden de aanvallers een bres in de borstwering en waren de dorpelingen verder kansloos. De officier van gezondheid, H.M. Neeb, tevens ‘militair fotograaf’, maakte een plaat van het slagveld: de overwinnaars staan rechtop bij een groep dode inheemsen. 143 mannen en 41 vrouwen en kinderen sneuvelden. Vier vrouwen, een man en een paar kinderen werden gevangengenomen.249

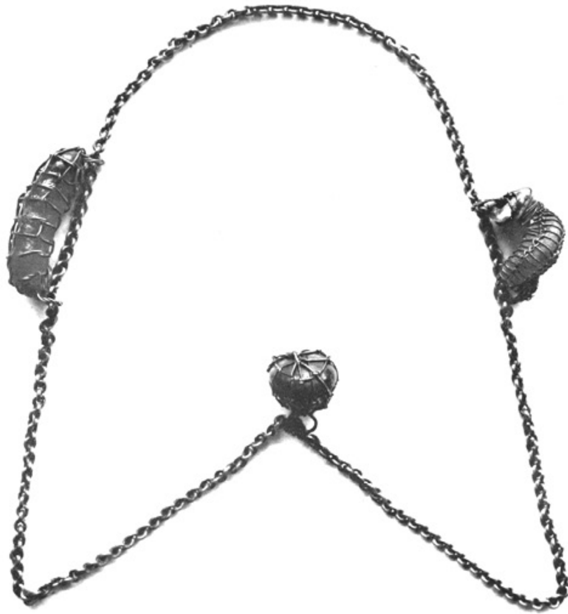
Misschien de ergste slachting richtten de troepen in juni aan in een Alaskampong genaamd Koeto Reh. De dorpelingen hadden zich met slag- en steekwapens en wat ouderwetse tromplaadgeweren verschanst achter aarden wallen met doornstruiken. Ze waren in geen opzicht partij voor de marechaussees met hun repeteergeweren. De hele actie duurde nog geen anderhalf uur. Toen waren 313 mannen, 189 vrouwen en 59 kinderen doodgeschoten. Van Daalen schreef zelf aan Van Heutsz hoe wild het er toeging: ‘Gedurende het gevecht om Koeta Reh was ik o.a. zelfs genoodzaakt een paar ondergeschikte aanvoerders te bedreigen met hen op staande voet te zullen doen neerschieten, wanneer zij niet onmiddellijk aan mijn bevel zouden gehoorzamen om het vuur te staken, nadat reeds vele malen de tirailleurfluiten en mijn hoornblazer het signaal daartoe hadden gegeven.’250

In de vijf maanden dat Van Daalens expeditie duurde, werden bij de tegenstander 2902 mensen gedood, van wie 1159 vrouwen en kinderen. Dat was, zo is later vastgesteld, tussen een kwart en een derde van de totale bevolking van de schaars bewoonde valleien. De colonne van tweehonderd soldaten en dubbel zoveel dragers verloor daarentegen 26 doden.251 Van

Daalen zette de praktijk van Coens ontvolkingstochten op de Banda-eilanden twee eeuwen later op Sumatra voort.

Nog in hetzelfde jaar ontving het toenmalig Rijksmuseum voor Volkenkunde in Leiden van Van Daalen een schenking. Bijna driehonderd voorwerpen werden dankzij hem ingeschreven, alles afkomstig uit Atjeh en de Gajolanden. Gouden en zilveren ringen, een lans met gouden schacht en een 'vlag van rood katoen', afkomstig van Teungkoe Tiro in Atjeh.[252]

Via Van Daalen kwam ook heilige oorlogsbuit in een museum. Naast gouden voorwerpen en broches met diamanten roofden Nederlandse militairen graag kostbare dingen op spiritueel gebied. In Atjeh was een veelbegeerd amulet een *rantej boei* – een steentje dat door kalkafzetting zou zijn gevormd in de bek van een wild zwijn. Wie deze talisman bij zich droeg zou in een oorlog vrijwel onkwetsbaar zijn. Oelama Tengkoe di Tjoet Plieëng, een inheemse vorst, bezat zo'n heilig voorwerp, en vele jaren wist hij de strijd in Pidië te bezielen, ongrijpbaar voor de Nederlandsch-Indische marechaussees. Tot een patrouille onder luitenant Terwogt toevallig zijn schuilplaats vond en hem neerschoot. De bekende verslaggever van de Atjese oorlog H.C. Zentgraaf berichtte: 'Men nam de "rantej boei" van het lichaam van de Tengkoe, en gaf haar aan Van Daalen, maar die was geen man voor zulke tovermiddelen. Hij schonk haar aan Waki Wahab, de Atjeher die lange jaren als spion met ons had gewerkt.' Maar elke volgende bezitter voelde zich met het heilige voorwerp opgezadeld, tot de officier Veltman het aan het Koloniaal Museum (nu het Tropenmuseum) in Amsterdam schonk, voor de collectie Atjese ethnografica. Het is een halsketting met daaraan bevestigd, kunstig verpakt in metaaldraad, de rantej boei, een versteende rups en een kogel.[253] Zo belandde het heilige voorwerp dat de drager onkwetsbaar zou maken in een oorlog als oorlogsbuit in het museum.

De amulet van de moslimleider Tengkoe di Tjoet Plieëng uit Atjeh met een *rantej boei*, een versteende rups en een kogel. Uit: H.C. Zentgraaff, *Atjeh* (1938).

DE VEROVERING VAN BALI EN HET MONUMENT PUPUTAN BADUNG

De oorlog op Lombok wordt vaak herdacht als een nieuw begin. Na de overwinning op Lombok in 1894 ontstond in Nederland en Oost-Indië 'een nieuw elan in de koloniale politiek'. Een luitenant-generaal b.d. schreef later: 'Naar veler mening is de Lombok-Expeditie in zekere zin te beschouwen als het "réveil" van ons machts- en krachtsbewustzijn in NederlandschIndië.'[254] Dit nieuwe elan leidde tot een golf van oorlogen en veldslagen.

De verovering van Bali in 1906 leidde tot een nieuwe, spectaculaire verrijking van de collecties exotische cultuurschatten in Nederland. Op maandag 10 september 1906 vertrok uit de haven van Batavia de vloot met het leger dat Bali eindelijk definitief moest veroveren. De overheid noemde

de oorlog neutraal de Vijfde Bali Expeditie, aansluitend op de veldtochten in de jaren veertig van de negentiende eeuw waarbij de noordkust was bezet. Deze expeditie was niet te vergelijken met een tocht naar de binnenlanden van Atjeh of de kust van een onbekend Buitengewest. De zeestraat tussen Java en Bali is zo smal dat er vanouds veel verkeer was tussen de eilanden. De Nederlanders beheerden sinds 1850 de stad Singaradja op de noordkust. En ook de rest van het eiland was door tal van westerse reizigers intensief bezocht. Het te veroveren gebied was vertrouwd terrein.

Twee jaar lang had het diplomatieke verkeer gesleept over een zaak die de Nederlandsch-Indische regering had aangegrepen om de vorsten in het nog zelfstandige zuiden van Bali tot machtsafstand te dwingen. Het ging over de vergoeding aan de eigenaren van een gestrand en daarna geplunderd schip. De Balinese vorsten weigerden een schuld van 7500 gulden te erkennen en dus te betalen.

De Nederlandsch-Indische regering had vanaf begin 1905 al een blokkade rond het eiland gelegd, waardoor alle handel stillag. De schuld van de Balinese vorsten groeide bovendien nog dagelijks met de kosten van de blokkade. Ook dit was een normale Europese oorlogspraktijk: wanneer leger en marine moesten uitrukken, kreeg de weerspannige partij de rekening. De Balinese vorsten kregen dan ook het bericht dat zij voor de schepen die hen in september 1906 kwamen veroveren 450 gulden per flottieljevaartuig en 150 gulden per marinestoomschip per dag moesten betalen. Zij konden zich dus beter snel overgeven.

Vrijdag 14 september gingen 4000 man aan land bij de dessa Sanoer. Zonder weerstand van betekenis richtten zij een bivak in. De afstand tussen strand en stad bedroeg over de weg ongeveer twaalf kilometer. Meer dan een week bombardeerde het marinegeschut Badoeng dagelijks. In groeiende materiële en morele ontreddering sloegen veel Balinezen op de vlucht.

Terwijl het leger op donderdag 20 september rond acht uur in de heldere ochtend de groep dessa's die zij Denpasar noemden – en die door de Balinezen Badoeng werd genoemd – bereikte en op het paleis aanrukte, was het centrum van de hoofdplaats al leeg, op de vorst en zijn familie en

volgelingen na. Samen met de oude radja van Pametjoetan beschikte de vorst van Badoeng nog over ongeveer 2000 man – waarvan een deel in Badoeng en een deel in Pametjoetan – die waren bewapend met lansen en dolken. De Balinese Jero Nyoman Nugara, een jonge vrouw die de strijd als een van de weinigen overleefde, vertelde later dat de koningsclan van Badoeng die ochtend bijeenzat op de grootste binnenplaats van het paleis. In haar woorden: 'Van de meesten verlaten, met de smaad van de verbanning voor ogen en getrouw aan de vorstelijke traditie besloot de radja – in plaats van zich over te geven – tot de *poepoetan*, de strijd tot het einde voor allen. Volgens de hindoe-traditie zou de koningsclan zich tegen de oppermachtige vijand liever doodvechten dan zich overgeven.' Maar terwijl het beslissende uur dichterbij kwam, vluchtten velen.

Om negen uur in de ochtend zette de tragische vorstelijke optocht van nog ongeveer 250 personen zich in beweging. Nugara: 'De stoet trok door de laan naar het noorden. Voorop ging de koning, volgens het gebruik gedragen op de schouders van een prins. Bij het huis Baloean staken ze het kruispunt over en liepen nog een eind verder, totdat opeens bij een bocht in de weg – ter hoogte van het huis Tiansiap – de donkere lijn van de Kompenie voor hen zichtbaar werd.'

Het was een compagnie van het elfde bataljon die zich vanuit het noordwesten onder bevel van kapitein S.H. Schutsal van Woudenberg langzaam langs de grote weg voorwaarts drong. De vijandelijke processies kregen elkaar in het oog toen ze ongeveer driehonderd meter van elkaar waren verwijderd. Tussen beide groepen lag een klein plein. De Nederlandsch-Indische legertroep hield meteen halt.

In het officiële militaire verslag wordt vermeld: 'De kapitein gelastte de tolken om met gebaren en woorden de naderende optocht tot staan te sommeren. Maar op onze waarschuwingen gingen de inlanders in draf over. […] Tot op honderd – tachtig – zeventig pas liet men ze naderen. Nu gingen de Balinezen tot de stormpas over, met gevelde lans en opgeheven kris, de koning nu op eigen kracht voorop. Langer talmen was voor de veiligheid van de fuseliers niet verantwoord geweest. Het eerste salvo werd gegeven: [meteen sneuvelden een aantal Balinezen]. Tot de eersten die vielen behoorde de radja.'

Het socialistische Tweede Kamerlid Hendrik van Kol, die goed op de hoogte bleek te zijn van de gebeurtenissen in Badoeng, sprak later tot de Tweede Kamer: 'Achter hem knetterden de vlammen van zijn poeri, [zijn labyrintische paleis,] en terwijl zijn strijdmakkers aan alle kanten vielen, naderde de vorst en drong, als door een toeval gespaard, tot op twintig meter van de troepen door, zonder door een van de duizenden kogels te worden getroffen. Toen drukte hij, in het gezicht van de overweldigers zich in volle lengte oprichtend, zichzelf zijn kris in het hart. Met drommen renden zijn volgelingen als razenden in op het geweervuur, een wellust vindend in het sterven.' Zij streden tot het einde.

Het algemene actieverslag: 'Terwijl nieuwe golven eilanders de aanval voortzetten en de fuseliers uit zelfverdediging snel bleven schieten, kropen op het slagveld lichtgewonden naar zwaargewonden en gaven hun de doodsteek. Mannen en vrouwen hielden elkaar de borst voor om afgemaakt te worden of kregen de genadestoot tussen de schouders. Wanneer zij die hem gaven door kogels waren neergelegd, stonden anderen op – mannen of vrouwen – om met het bloedige werk door te gaan.' Zij stierven liever dan zich over te geven.

Om drie uur 's middag trokken de Nederlandsch-Indische troepen na een korte rust verder. Het paleis van Pametjoetan lag ruim een kilometer naar het westen. De plaatselijke radja had de gebouwen in brand laten steken, waarna hij zich op een vergulde zetel te midden van zijn familie en getrouwen naar buiten liet dragen. Allen waren in krijgstenue of feestkleren gehuld. Ze gingen naar de plaats waar hun kanonnen stonden en stelden zich daar bloot aan het vuur dat op die stukken was gericht.

Het militaire verslag: 'De artillerie stelde zich bij een kruispunt op […] toen ook aan die zijde een poepoetan werd ondernomen door de vorstenfamilie van Pametjoetan. Het toneel dat zich een paar uren eerder had afgespeeld, herhaalde zich met dit onderscheid dat de afstand van de aanvallers tot de troepen nu groter was, waardoor het grootste deel van de zich ten dode gewijden ditmaal door artillerievuur werd neergelegd. Slechts zij die langs de muren sluipend de troepen trachtten te naderen, werden door de infanterie neergeschoten. Ook hier wilde men van geen overgave

weten; ook nu werden de gewonden gekrist, terwijl velen zichzelf op deze manier ten dood brachten.'[255]

Zeven weken later kwam deze oorlog op Bali in het Nederlandse parlement ter sprake. Bij de vaststelling van de begroting van Nederlandsch-Indië voor het dienstjaar 1907 oreerde de socialist Hendrik van Kol: 'Onze soldaten, geharde strijders in onze koloniale oorlogen, die reeds zo vaak ruwe en bloedige ogenblikken hebben meegemaakt, deden bij deze overwinning geen enkele juichkreet horen. Maar velen waren bleek, sommigen hadden zelfs tranen in de ogen wegens het vreselijk bedrijf waartoe zij door de omstandigheden waren verplicht geworden. Daarom, al waren de doden eenmaal vijanden van het Nederlandsch-Indisch leger, ik wil de vorst vanuit het Nederlandse parlement mijn tol van eerbied niet onthouden voor de fierheid van karakter die hij heeft getoond en voor de heldendood die hij is gestorven.'[256] Koloniale wandaden van Nederlanders hebben door de eeuwen heen tegenstemmen van andere Nederlanders uitgelokt.

Het graf van de vier in 1906 gesneuvelde Nederlanders op Bali. Rond 1990 moest het christelijke kerkhof met alle graven plaatsmaken voor de uitbreiding van het busstation Denpasar-Kuta. Foto Ewald Vanvugt 1984.

De militaire verslagen vermelden: ‘Bij de verovering van Denpasar sneuvelden een Europees sergeant en drie Europese fuseliers, van wie drie door een lanssteek en één door een schot door het hoofd.257 Van de vijand waren gesneuveld de vorsten van Denpasar en Pametjoetan, met hun voornaamste familieleden, poenggawa’s (edelen), vrouwen en enige kinderen. Hun totale aantal werd geschat op ongeveer 600 personen.’258 Op Bali wordt het totaal aantal slachtoffers op die dag op ongeveer 2000 geschat.259

Op 20 september 1906 werd Bali ‘onder Nederlands gezag gebracht’. En al is de verovering van Bali maar een van de vele oorlogen die

Nederland rond 1900 in de Indische archipel voerde en won, de ondergang van de laatste koningen van Bali was een van de meest dramatische veldslagen in de geschiedenis van het geweld. De ernstigste misdaad waarvan de Nederlandse overheid de Balinezen beschuldigde was dat zij een scheepje hadden geplunderd, waarbij de schade 3000 rijksdaalders bedroeg. Hiervoor moesten zij hevig boeten.

Op het centrale plein in Denpasar is het Monumen Puputan Badung geplaatst. Op een hoog voetstuk gaan drie meer dan levensgrote gestalten, twee mannen en een vrouw, gewapend met krissen en lansen fier de vijand tegemoet. Jaarlijks houden veel Balinezen hier op 20 september een plechtige herdenking. Elke toeristengids beschrijft in het kort de poepoetan Badung.

Op het christelijke kerkhof van Denpasar, aan de weg naar Kuta, stond in 1983 nog de grafzuil van de vier in 1906 gesneuvelde Nederlanders. Bij een bezoek aan Bali in 1994 bleek echter dat niet alleen dit monument maar het hele christelijke kerkhof was verdwenen voor een uitbreiding van het busstation.

DE SCHATTEN VAN BALI

Na de strijd op Bali verzamelden de militairen de officieel zo genoemde 'buit'. In Nederland kwamen al schatten aan uit Lombok, Atjeh en vele andere plaatsen, en nu ook uit Bali. De omvangrijke Nederlandse traditie van buitneming maakte deel uit van een wijdverbreide Europese traditie: tussen 1875 en 1925 haalden de Britten massa's spullen uit Ashanti en Benin, de Fransen uit Dahomey, de Belgen uit de Kongo, de Duitsers uit Namibië, en zij allen en anderen ook elders. Terwijl Europeanen grote stukken van de andere werelddelen veroverden, stroomden de voorwerpen uit die streken de Europese musea binnen

De kunstenaar en amateurvolkenkundige W.O.J. Nieuwenkamp, die als pionier van de Balinese kunsten tijdens de Vijfde Bali Expeditie als gast van de generale staf met de troepen meeging, wist topstukken van de Balinese cultuur te behoeden voor de onverschillige vernielzucht van zijn landgenoten. In zijn zelfgedrukte en geïllustreerde boek *Bali en Lombok*

(1906-1910) deed hij verslag: ‘Toen de woonplaats van de radja in bezit werd genomen bevatte deze een massa mooi snij- en beeldhouwwerk, zoals fraai bewerkte deuren, ramen, pilaren en lijstwerk, houten beelden in de huizen en bij de putten, en stenen beelden in de huistempel, ongerekend nog al het huisraad, de wapenen, de kledingstukken en muziekinstrumenten van de talrijke bewoners. Doch alles was spoedig verdwenen, door de bevolking gestolen, of door onze soldaten in stukken gehakt of in de veldkeukens verbrand. Twee prachtige deuren uit een grote poort heb ik met veel moeite kunnen redden. Het zijn zware stukken, elk uit één enorm brok djati-hout gekapt, 4,37 meter hoog en samen 1,46 meter breed, aan één kant geheel met prachtig uitgevoerd lofwerk overdekt, met daartussen voorstellingen uit het oud-Indische epos Ramajana.’ Van deze deuren hadden de soldaten een brug willen maken over een waterleiding. In zijn boek vermeldt Nieuwenkamp trots: ‘Nu zijn ze gelukkig opgeborgen in het Ethnographisch Museum in Leiden en behoren daar tot het allermooiste van de zeer uitgebreide collectie.’[260]

Een jaar later heeft de regering de ‘buit’ van Bali deels aan de wetenschap overgedragen en onder een aantal musea verdeeld. Aan de collecties van het toenmalige Rijksmuseum voor Volkenkunde in Leiden werden in juni 1907 in totaal 186 voorwerpen uit Bali toegevoegd: ringen en andere juwelen, kostbare textiel, zilveren huisgerei en blanke wapens waaronder veel schitterende krissen. Met de littekens waar edelstenen en gouden beeldjes zijn weggebroken om te verdwijnen in de ransels van fuseliers en officieren, blijven de kapotte museumstukken sprekende souvenirs van de koloniale plundering.

Een gevleugelde leeuw van ivoor behoort tot de topstukken van de buit van Bali die door het Rijksmuseum van W.O.J. Nieuwenkamp zijn gekocht. De leeuw ligt op een houten voetstuk, is ruim dertig centimeter lang en elf centimeter hoog en kijkt aandachtig in de lucht, klaar om weg te vliegen. Net als de andere koloniale buitstukken in musea is de ivoren leeuw in de Aziatische collectie smetteloos schoongeveegd, niets herinnert aan de bombardementen en het slagveld.[261] Net als veel oude kunstvoorwerpen van verre volken in Nederlandse musea kan de leeuw nog een ander verhaal vertellen dan dat over zijn schoonheid en plaats in de Balinese

mythologie: het verhaal over hoe hij als oorlogsbuit naar Europa en in het bezit van het museum is gekomen.

KOLONIALE MONUMENTEN IN HET STRAATBEELD

Om de stichters van hun koloniale rijken te eren richtten Europeanen in de vorige eeuwen tal van standbeelden en monumenten op. Deze beelden spoorden de voorbijgangers overzee en thuis aan om net zo moedig, volhardend en meedogenloos op te treden als de pioniers. Vrijwel elke uitgebeelde admiraal, generaal of kaapvaarder is gewapend. Meestal is zijn prominentste attribuut een zwaard of een lans, of hij leunt tegen een kanon. Terwijl de standbeelden allereerst nationale helden herdenken, onderwijzen zij dus tevens dat Europeanen overzee vrijwel altijd een wapen droegen, simpelweg omdat geweld de pilaar was waarop hun zaken steunden.

Veel vechtersbazen, die eufemistisch gezegd ‘de Europese expansie bevorderden’ kregen na hun dood hier en/of daarginds een gedenkteken in steen of metaal. Bij elke onthulling en herdenking stonden groepen heren met hoeden en petten op bij de monumenten en hielden toespraken die ze afdrukten in hun kranten of lieten herhalen op de radio. Hun woorden wilden niet zelden de fantasie van het ‘ethische’ kolonialisme versterken. De veroveringen zouden respectabele daden zijn, alles in wezen ondernomen ten bate van de plaatselijke mensen – om hen te helpen hun achterlijke samenlevingen te ontwikkelen.

In Nederland zijn in de laatste halve eeuw van het kolonialisme meer en grotere koloniale monumenten opgericht dan in de drie eeuwen daarvoor. De gewelddadige overvallen op vreemde kusten en annexaties van eilanden en gebiedsdelen kregen in de pers en met monumenten en tentoonstellingen veel publieke aandacht en bijval. Sindsdien is de kijk op het overzeese optreden radicaal veranderd: de oorlogen die daarginds ellende en uitputting en hier welvaart en modernisering hadden gebracht, vormen sinds de onafhankelijkheid van Indonesië zere plekken in het nationale geheugen.

In de voormalig overheerste gebieden werden de standbeelden van de gehate machthebbers al tijdens de bevrijdingsoorlogen van hun sokkels gestoten. Maar in de vroegere Europese moederlanden staan veel koloniale monumenten onveranderd op straat. En al zijn de specifieke betekenissen van de standbeelden heden ‘vergeten’, gezamenlijk doen ze nog altijd hun oude propagandawerk: het Europese optreden overzee een waardig, zelfs nobel aanzien geven. Toch is dit geen voorstel om de koloniale monumenten ook in Europa te vernietigen, maar juist een pleidooi om ze goed te onderhouden. Zij kunnen ons en toekomstige generaties tenslotte nog veel vertellen over hoe Europa rijk is geworden.

Koloniale monumenten van vóór 1950 zijn gemaakt om de voorbijgangers te herinneren aan het koninkrijk overzee waar de inheemse mensen zich redelijk wel bevonden onder het Nederlandse bewind en geen hongersnoden en krottenwijken bestonden.

Slechts één monumentaal zeventiende-eeuws kunstwerk vormt een uitzondering op het Europese perspectief omdat het ook aandacht heeft voor de honderdduizenden niet-Europeanen die hun leven lang werden afgebeuld voor de welvaart van Nederland. Dit beeld is vanuit de Raadhuisstraat te zien op het Koninklijk Paleis op de Dam, het voormalige stadhuis van Amsterdam. Met dit kunstwerk begint dit korte overzicht van de voornaamste en omvangrijkste koloniale monumenten in Amsterdam.

HET STADHUIS VAN AMSTERDAM, HET HUIDIGE KONINKLIJK PALEIS OP DE DAM

De eerste steen van het nieuwe stadhuis van Amsterdam werd gelegd in 1648, het jaar van de Vrede van Münster, toen de Verenigde Provinciën zich definitief hadden bevrijd van Spanje. Amsterdam beleefde in die tijd een ongekende groei: tussen 1580 en 1680 verachtvoudigde het aantal inwoners tot ongeveer 220 000. De grootste groepen nieuwkomers waren calvinisten uit Frankrijk, Vlaanderen en Wallonië, Sefardische joden (uit Spanje en Portugal) en Asjkenazische joden (uit Duitsland en Polen). Het is uitvoerig gedocumenteerd dat juist het economische succes van deze vluchtelingenfamilies Nederland snel veel rijkdom bracht.[262]

Tegelijk bracht de handel binnen Europa – zoals de wapenproductie, de jacht op walvissen en de vrachtvaart tussen Scandinavië en Spanje – door de eeuwen heen ook een aanzienlijk deel van de welvaart. De Amsterdammers genoten van hun groeiende welvaart. Zoals de middeleeuwers hun kathedralen oprichtten ter ere van God en voor het onderwijs aan de gelovigen, zo bouwden de Amsterdammers hun stadhuis op de Dam als een tempel die de overzeese onderneming verheerlijkte.

Jacob van Campen, de architect, ontwierp niet alleen het gebouw, maar ook alle gevelbeelden en andere versieringen.[263] Naar zijn ontwerp beeldhouwde de Antwerpse barokkunstenaar Artus Quellinus – of Quellijn – in Amsterdam een twintig meter breed frontonbeeld van wit marmer. Nog altijd versiert dit driehoekige kunstwerk de achtergevel van het grote gebouw, nu een koninklijk paleis. Tot bij de nok verheven, pal onder Atlas, zit monumentaal de Amsterdamse stedenmaagd. Ze is de zinnepop van de varende Europeanen die op hun queeste naar roem, rijkdom, liefde, avontuur en mirakels voor geen horizon bang zijn. Haar troon op de gevel is een schip, de instrumenten van de navigator – het astrolabium en de jakobsstaf – liggen binnen handbereik. Aan haar voeten zitten de goden van IJ en Amstel met eeuwig stromende kruiken.

Daarnaast wordt in dit langgerekte timpaanreliëf een zeer oude Romeinse traditie afgebeeld waarbij in triomfstoeten tribuut wordt gebracht aan een veroveraar.[264] Maar terwijl de Romeinen geschenken kregen aangeboden uit betrekkelijk nabijgelegen landen, laat de Amsterdamse maagd zich in het reliëf kostbaarheden brengen uit alle werelddelen. Dit kunstwerk is het eerste in een lange reeks waarop Europeanen zichzelf tevreden voorstellen als meester van de mensheid.[265]

Monument voor de Onbekende Slaven. Deel van het twintig meter brede frontonbeeld van wit marmer, gebeeldhouwd door Artus Quellinus of Quellijn naar het ontwerp van Jacob van Campen. Afrika en Europa brengen tribuut aan de riviergod Amstel en de stedenmaagd Amsterdam. Westtimpaan Paleis op de Dam Amsterdam. In de hoek zwoegen drie half verborgen figuren bij de aanvoer van de exotische handel en buit naar Amsterdam, zij drieën vormen het monument voor de honderdduizenden onbekende slaven die ploeterden voor de welvaart van Nederland. Foto Ewald Vanvugt 1990.

Alle werelddelen zijn op de gevel afgebeeld. Europa en Azië zijn rijk gekleed en staan dicht bij de Amsterdamse stedenmaagd. Alle werelddelen brengen bovendien dieren mee. Bij Europa horen runderen en een paard, symbolen van het goede leven. Azië houdt een kameel in toom en toont haar beschaving met kleding en een tulband. Een kind uit Azië biedt de Amsterdamse maagd de eerste Nederlandse tulp aan.

De figuren die Afrika en Amerika verbeelden dragen slechts een lendendoek en een hoofdtooi. Afrika toont zich trots met de kop van een leeuw in haar schoot en een olifant en een slang bij zich. Bij het

embleemdier van Amerika, de krokodil, steekt een klein kind speels een stuk suikerriet in de bek.

Hoewel de eigen slavenhandel in Nederland vanaf het begin geen geheim was, zat het onderwerp in de maatschappij zoals op dit kunstwerk in een hoek weggestopt. Weggedrukt in de scherpe hoeken van het timpaanbeeld zwoegen bijfiguren die geschenken voor Amsterdam vergaren. In de punt die richting het Spui wijst staat iemand erts los te hakken in een Amerikaanse zilvermijn. Aan de kant van het Centraal Station zwoegen in de hoek drie half verborgen mannen bij het vervoer van de exotische handel een buit naar Amsterdam. Zeker een van hen is een Afrikaan. Hij vertegenwoordigt de naamloze Onbekende Slaaf. De twee anderen vertegenwoordigen de indianen en Aziaten. Van Campen en Quellijn vereeuwigden in hun monument van welvarend Amsterdam – hoewel weggemoffeld – dus ook de onbekende gevangen Afrikaan, Aziaat en indiaan die werkten voor Nederlands profijt.

Op de Nieuwezijds Voorburgwal roept de Amsterdamse stedenmaagd de voorbijgangers beneden al eeuwen en nog altijd luid toe: ‘Zie hier wie in de wereld vooraan op de troon zit en wie ploetert in de schaduw.’

HET CENTRAAL STATION VAN AMSTERDAM

Ook op de gevel van het Centraal Station zijn vele afbeeldingen van inwoners van andere werelddelen te vinden. Het gebouw is rijk versierd met verwijzingen naar de wereld overzee. Een zeer merkwaardig koloniaal tafereel is deel van het beeldhouwwerk op de oosttoren van het Centraal Station: een rond kalkstenen basreliëf getiteld *Verbroedering* afkomstig uit het atelier van de beeldhouwers Vermeylens in Leuven. Hier begroeten een gespierde, nauwelijks geklede Javaan (te herkennen aan zijn hoofddoek en smalle lendendoek) en een Europeaan (met baard en gewaden als een klassieke Griek) elkaar onhandig. Alsof ze beiden vrezen dat hun vriendschappelijke omarming kan uitlopen op een gevecht. De harmonieus bedoelde voorstelling diende passanten vooral duidelijk te maken hoe vreedzaam Nederlanders en Javanen met elkaar om zouden gaan.

1885: *Verbroedering*. Beeldhouwwerk op de oosttoren van het Centraal Station Amsterdam. Foto Ewald Vanvugt 1988.

Victor de Stuers, cultureel topambtenaar en kunstpaus, schreef in 1885 over de propagandistische functie van dit beeldhouwwerk op het Centraal Station. In een brief wees hij zijn goede vriend de architect Pierre Cuypers op de misser die de *Verbroedering* op de oosttoren in zijn ogen was: 'Het is alsof de Europeaan nederig en neergebogen bij de fiere en machtige Javaan komt smeken en bidden,' terwijl toch eerder de inlander 'gebogen en nederig zou hebben moeten danken voor de beschaving die het westen hem biedt; de westerling moet rechtop staan en groter zijn.'[266] De geschreven kritiek veranderde niets aan het stenen beeld, en deze bizarre propaganda van het vreedzaam samenleven van Indiërs en Nederlanders is nog altijd op het Stationsplein te zien.

een graftombe voor gouverneur-generaal van heutsz

Kort nadat de gepensioneerde generaal Van Heutsz in juli 1924 in Zwitserland was gestorven en begraven, ontstonden op meerdere plaatsen plannen om hem met een monument tot symbool van het respectabele kolonialisme te maken.[267] Het gevolg was dat de meest gewelddadige generaal de meest gehuldigde koloniale militair werd. Al binnen twee weken na zijn dood werd het Van Heutsz-comité opgericht, onder voorzitterschap van A.W.F. Idenburg, oud-minister van Koloniën en evenals Van Heutsz voormalig gouverneur-generaal van Nederlands Oost-Indië. In dit erecomité zat de halve regering, alle commissarissen van de Koningin, de burgemeesters van alle grote steden en een lange lijst notabelen uit legerkringen en het bedrijfsleven. De Van Heutsz-verering bloeide zowel in Nederland als in Nederlandsch-Indië en veel plaatselijke subcomités zamelden fondsen in voor de verduurzaming van zijn nagedachtenis.

In de zomer van 1927, drie jaar na zijn dood, werden de overblijfselen van Van Heutsz naar Nederland overgebracht. Op 9 juni 1927 werd hij in de pompeuze begrafenisstoet van een nationale held van het Paleis op de Dam naar de Nieuwe Oosterbegraafplaats aan de Middenweg gebracht. Geen andere gewone sterveling is in de twintigste eeuw onder vergelijkbare massale belangstelling rechtstreeks naar het Nederlandse pantheon gedragen.

Op de door het Van Heutsz-comité uitgezette prijsvraag voor het ontwerp van het praalgraf voor de oud-generaal kwamen vier inzendingen. De Haagse beeldhouwer Bon Ingen Housz (1881-1953) kreeg de opdracht. Hij ontwierp een sobere half ondergrondse grafkelder van blokken grijsrood Zweeds graniet. De treden omlaag lijken op de ingang van een militaire bunker. De meer dan levensgrote stenen soldaten aan weerskanten van de bronzen deuren leunen op enorme zwaarden. Deze Vikingwachters hebben geen relatie met Atjeh, Celebes, Bali, Soembawa en de vele andere slagvelden waar van Huetsz oorlog voerde, maar zij passen wel bij het beeld van de bloedige strijd.

Op de achterkant van het grafhuisje staan eveneens twee gehelmde, soldateske figuren. De ene draagt een pijlenbundel, niet het symbool van de verenigde zeventiende-eeuwse Nederlanden, maar de *fasces*: het embleem van het gewapende gezag. De andere wachter herinnert met de staf van Mercurius aan de Nederlandse koopmansgeest. Mercurius is Hermes, de god van de 'handel', maar ook van dieven en plunderaars. Mars en Mercurius waren dan ook de goden die de Nederlanders in de Oost dienden. Heel treffend is op het graf van Van Heutsz de staf van Mercurius als een knots afgebeeld.

Het praalgraf van generaal Van Heutsz is nu een monumentaal voorbeeld van het verdwijnen van het kolonialisme. Het met zoveel inzet, kosten en fanfare bij de ingang van de Nieuwe Oosterbegraafplaats in Amsterdam-Oost opgerichte graf werd in 2003 steen voor steen afgebroken. Volgens de directie stond het bij nader inzien het oorspronkelijke ontwerp van de dodentuin in de weg. Na een aantal jaar in een pakhuis te zijn opgeslagen is het kleine mausoleum met de laatste resten van de generaal begin 2011 op een andere plaats op de Nieuwe Oosterbegraafplaats herrezen. Als teken van de geleidelijke verdwijning van het koloniale verleden loopt iedere bezoeker tegenwoordig niet langer bij binnenkomst rechtstreeks naar zijn graf. Wie nu belangstelling heeft, moet er in het labyrint van de uitgestrekte dodenhof naar zoeken.

HET VAN HEUTSZ-MONUMENT

Nadat het praalgraf was opgericht had het Van Heutsz-comité nog veel geld over en voorzichtig werd het plan gelanceerd om hiermee een standbeeld voor de generaal op het Museumplein op te richten. Toen dit plan in 1928 in het nieuws kwam, stelde iemand in het blad *De Vrije Socialist* voor om het plein dan om te dopen tot Moordenaarsplein en hier tevens een beeld voor Markies de Sade op te richten. Het Van Heutsz-monument zou voor dit soort vet aangezet commentaar op het kolonialisme dan ook vanaf de conceptie tot de verdwijning de ideale plaats blijken te zijn.

Uiteindelijk werd gekozen voor het Olympiaplein in Amsterdam-Zuid. Op 15 juni 1935 was het Van Heutsz-monument in zoverre klaar dat het kon

worden onthuld, natuurlijk door zijn bewonderaarster koningin Wilhelmina. Weer een jaar later was het monument officieel af, maar het heeft nog geen vijf jaar in Nederland bestaan in de functie waarvoor het was gemaakt: een verzamelplaats waar trouwe kolonialen onder een grote vlag uit volle borst het volkslied konden zingen.

Het geheel is ontworpen door de architect G. Friedhoff (1892-1970), in overleg met de beeldhouwer Frits J. van Hall (1899-1945), die er vijf jaar aan heeft gewerkt. Van Heutsz zelf stond slechts bescheiden uitgebeeld in een kleine reliëfbuste op een plaquette op het voetstuk; hier werd immers niet één man geëerd, maar de grootse onderneming van velen.

Werd Van Heutsz op zijn praalgraf als de soldaat met het zwaard voorgesteld, op zijn monument staat op het centrale voetstuk (vier meter hoog) een symbolische reuzenvrouw (vierenhalve meter groot) van beige-grijs muschelkalksteen. Ze is gekleed in een sarong en houdt met twee handen een wetsrol open. Haar gezicht is ‘edel’, leeg, resoluut, zowel man als vrouw. Hier wordt de soldaat verzinnebeeld door de maagd.

Juist door de pronte borsten onder het tuniek en de open wetsrol die zij toont, herkenden velen de vrouw op het Van Heutsz-monument als een allegorisch of emblematisch beeld: de vrouw is de belichaming van het Nederlands gezag, de edelmoedige welvaart brengende kolonisator. Hier staat de koloniale waardigheid uitgebeeld. Ze wordt geflankeerd door twee leeuwen die als schoothondjes tot haar knieën komen, een van hen houdt het stadsschild van Amsterdam met de drie kruizen rechtop, de ander het wapen van Batavia met het zwaard. Opnieuw staat een beeld van een vrouw dus in de buurt van een zwaard, al is het wapen hier zo klein dat het een speeltje in haar handen zou zijn.

In de roerige jaren zestig keerden rebelse studenten en provo’s zich hevig tegen de Amerikaanse oorlog in Vietnam en in Amsterdam zagen zij in de koloniale generaal Van Heutsz een symbool en voorloper van de Amerikaanse generaals die hun tegenstanders met superieure wapens meedogenloos bevochten. Meerdere memorabele demonstraties tegen de Vietnamoorlog vonden dan ook plaats bij het Van Heutsz-monument in Amsterdam-Zuid.

In de nacht van 9 op 10 maart 1967, de huwelijksdag van kroonprinses Beatrix van Oranje en de Duitse diplomaat Claus van Amsberg, vond er een geheel andersoortige demonstratie plaats: tegen de monarchie en haar lakeien. Provo's lieten een bom ontploffen bij het onbeschermde monument. De leeuw met het stadswapen van Amsterdam verloor een teen van de linkervoorpoot (en werd door Publieke Werken snel hersteld).

Twee jaar later las het Amsterdamse raadslid F. de Vries het zojuist verschenen *De Atjeh-oorlog* door Paul van 't Veer, een nauwkeurig verslag van een van de grootste koloniale oorlogen, en verontwaardigd vroeg hij aan burgemeester en wethouders of het medaillon met de reliëfbuste van de bloedgeneraal van het monument niet kon worden weggehaald. Behartenswaardig merkte Van 't Veer zelf over dit voorstel op: 'Gooi er verf overheen, ga erbij tegen Van Heutsz demonstreren – allemaal best. Maar blaas het niet op of breek het niet af. Want dan kun je bij historische monumenten, boeken, schilderijen enzovoort wel aan de gang blijven.'

In de jaren zeventig is de plaquette met het portret van de geëerde Van Heutsz alsnog onder nooit-opgehelderde omstandigheden verdwenen. Maar die plaat van een paar decimeter doorsnee was slechts een detail in het vele meters brede en hoge monument. Tot ongeveer 2000 verwees het enorme kunstwerk duidelijk naar de generaal door zijn naam in grote letters op het voetstuk.

Het omvangrijke monument van metselwerk en hardstenen beelden heeft vele jaren klaargestaan om creatief aangepast en opgeknapt het Nederlandse koloniale verleden te vertegenwoordigen en te herdenken. De verantwoordelijken beschikten echter dat het monument voortaan niet concreet aan één historische persoon zou herinneren, maar aan het gehele koloniale verleden. Allereerst nam men het monument de vertrouwde naam af, en daarmee de historische reeks gebeurtenissen met die naam verbonden. Begin 2001 kreeg het beeld een nieuwe functie en een andere naam: Monument Indië Nederland.

HET HOOFDKANTOOR VAN DE NHM, HET HUIDIGE STADSARCHIEF VAN AMSTERDAM

Vanuit een apart initiatief verscheen in 1926 nog een monument voor Van Heutsz: op het prestigieuze nieuwe hoofdkantoor van de Nederlandsche Handel-Maatschappij in de Vijzelstraat in Amsterdam, tegenwoordig het Stadsarchief. De Nederlandsche Handel-Maatschappij liet tussen 1920 en 1925 aan de Vijzelstraat in Amsterdam een nieuw hoofdkantoor bouwen door de architect K.P.C. de Bazel. Net als het voormalige stadhuis van Amsterdam is het versierd met beelden van de zeventiende-eeuwse veroveringen. Daarnaast staan op het voormalige NHM-hoofdkantoor eveneens beelden van koloniale generaals en maagden.

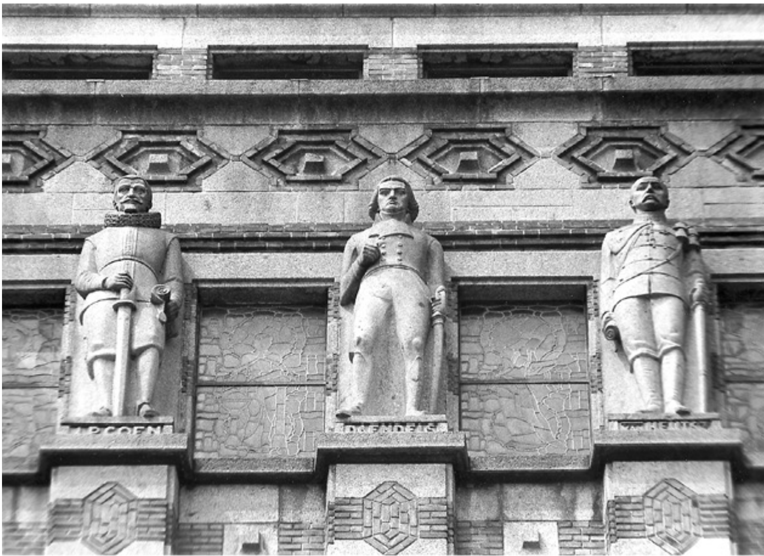
Steil boven de hoofdingang ter hoogte van de vijfde verdieping staat op de muurzuilen een middenrisaliet met drie plompe stenen mannen, speciaal voor deze plaats gebeeldhouwd door Hendrik van den Eijnde. Ze zijn tweeënhalve meter hoog, maar nauwelijks zichtbaar. De drie generaals op deze openbare ereplaats zijn letterlijk figuren om tegen op te kijken. Op hun voetstukken staan hun namen gebeiteld: J.P. Coen, H.W. Daendels, J.B. van Heutsz. Deze drie symboolfiguren vertegenwoordigen drie eeuwen Nederlands gezag in de Oost.

Op straat staat aan elke kant van de voordeur een duidelijke vrouwenfiguur, in 1925 gebeeldhouwd door Joseph Mendes da Costa (1863-1939). Boven het hoofd van wie het gebouw binnengaat staat rechts de levensgrote personificatie van Europa en links die van Insulinde (Indonesië of Azië). Vrouwen met voorouders in Afrika en Azië zijn in de straten van Amsterdam volop aanwezig, maar in de monumentale sculptuur zijn zij sterk ondervertegenwoordigd. Des te opvallender is deze Insulinde. Haar gestalte is vrijwel gelijk aan die van Europa, haar Javaanse of oosterse karakter ligt in haar gezicht en in haar houding. Zij staat met ogen dicht en de armen voor de borst gekruist, ingekeerd, mediterend, totaal passief. Europa is met open ogen, open mantel en open handpalmen actief voorgesteld. Beide publieke vrouwenfiguren zijn sierlijk rijk gekleed en tegelijk haast naakt.

Deze monumentale meiden brengen de passanten in herinnering dat de overzeese onderneming altijd gepaard ging met een erotische belofte. Naast het verlangen naar goud en macht is ook de drang naar liefde en lust steeds een sterke drijfveer van het kolonialisme geweest. De beelden op het

koloniale bankgebouw zeggen duidelijk: fortuin trok overzee, maar ook de meisjes.

Gevelbeeld met Coen, Daendels en Van Heutsz door de beeldhouwer Hendrik van den Eijnde. Op de gevel hoog boven de hoofdingang van het Stadsarchief in de Vijzelstraat, Amsterdam. Foto Ewald Vanvugt 1990.

Europa en Insulinde door Joseph Mendes da Costa in syeniet of zwartsteen, geplaatst in 1925. Stadsarchief Amsterdam. Foto Ewald Vanvugt 1990.

HET KONINKLIJK KOLONIAAL INSTITUUT, HET HUIDIGE TROPENINSTITUUT

Het omvangrijkste moderne bouwwerk ter verheerlijking en bevordering van de overzeese ondernemingen werd in 1926 geopend dicht bij het nieuwe Oosterpark in Amsterdam. Na het zeventiende-eeuwse stadhuis op de Dam is dit Tropenmuseum de tweede belangrijke tempel van het kolonialisme in Nederland. Het gebouw van het Koninklijk Koloniaal Instituut, nu het Tropeninstituut, is nog altijd goed onderhouden. De kracht van de ongeveer zeventig grondleggers kwam voort uit een kerngroep van vooraanstaande ondernemers en ondernemingen met grote financiële investeringen overzee: rederijen, banken, tabaks-, handels- en oliemaatschappijen behoorden tot de stichters.[268] Op initiatief van deze ondernemers kon het Koloniaal Instituut tot stand komen. Op die manier konden zij hun thee-, tabaks- en rubberoogsten vergroten en zorgden zij ervoor dat tal van zaken en belangen in tropisch Nederland konden worden bestudeerd en behartigd.

Op de twee torens van de voorgevel aan de Linnaeusstraat zijn onder de ramen van de tweede en derde verdieping acht welsprekende beelden van Indische mensen in de koloniale tijd ingemetseld. De kunstwerken zijn ontworpen door Wijnand Otto Nieuwenkamp (1874-1950), de eerste Europese kunstenaar die in het begin van de twintigste eeuw meerdere keren Bali en Lombok bezocht. De beeldhouwer Louis Vreugde werkte veertien jaar aan de nauwgezette uitvoering van Nieuwenkamps tekeningen in steenreliëf.[269]

Vier reliëfs vertellen met nadruk dat het economisch motief bij de overzeese onderneming voorop stond. Zij tonen schaars geklede oosterse boeren bezig met het planten en oogsten van de meest lucratieve landbouwproducten: rijst, suikerriet, tabak en rubber. Dit is het makkelijk na te vertellen verhaal dat ieder schoolkind destijds leerde: Nederland bezat koloniën om de bevolking te helpen hun natuurlijke bronnen te ontwikkelen. Hierbij boden (en bieden) de publieke voorstellingen van dit tropische landleven een niet te missen kans om het thuisfront te amuseren met blotemensenfiguren: de altijd aanwezige erotische belofte van het leven in de koloniën. Overzee was altijd behoefte aan Europees personeel. Ook om aan hun werving en opleiding bij te dragen was het Koloniaal Instituut opgezet.

Tropenmuseum. Uit: C.J. Hasselman, *The Royal Colonial Institute at Amsterdam. Origin, Scope and Future* (Amsterdam 1962).

Op de museumtoren aan de Linnaeusstraat-Mauritskade zijn onder de ramen van de derde verdieping op vier reliëfs de vier voornaamste godsdiensten die in Oost-Indië worden beleden verbeeld – op elke kant van de vierkante toren een andere godsdienst. Aan de kant van de Linnaeusstraat bidden waardig twee moslims.

Tropenmuseum. Uit: C.J. Hasselman, *The Royal Colonial Institute at Amsterdam. Origin, Scope and Future* (Amsterdam 1962).

De tropische mensen kunnen ook bij hun godsdienstige plichten mooi bloot worden afgebeeld. Op het reliëf dat het animisme uitbeeldt dansen dan ook twee gespierde jongemannen met geweldige haardossen, een zwaarddanser en een trommelaar – beiden naakt – bij een heidense totem.

Tropenmuseum. Uit: C.J. Hasselman, *The Royal Colonial Institute at Amsterdam. Origin, Scope and Future* (Amsterdam 1962).

Aan de kant van het Oosterpark knielen twee hindoeïstische vrouwen in gebed bij een tabernakel. Met hun gracieuze houdingen, volle borsten en lange dijen vertegenwoordigen zij het sterkst van alle blote beelden het lonkende Oosten: zij brengen bloemen en vruchten aan de lingam, een fallusvormig voorwerp en de uitbeelding van de Shiva's kracht. Onverhuld wordt hier het beeld van de koloniën als een seksueel paradijs als propaganda gebruikt.

Tropenmuseum. Uit: C.J. Hasselman, *The Royal Colonial Institute at Amsterdam. Origin, Scope and Future* (Amsterdam 1962).

Het schaamteloze beeld van de westerling die als onzelfzuchtige beschavingsbrenger in de koloniën aanwezig was, is veelbesproken in de Europese geschiedenis, maar is waarschijnlijk in heel Europa nergens zo brutaal op straat te zien als in Amsterdam op de gevel van het Koninklijk Instituut voor de Tropen. Op de museumtoren zit hij op één knie op straat. Deze boodschapper van de naastenliefde is een embleem voor het hele Koloniaal Instituut. De kern van de propaganda was immers de fictie dat de westerlingen de 'primitieven' beschaving brachten, terwijl ze zoals bekend uit de verre wereld roofden en onderbetaald meenamen wat ze dragen konden. Het is opmerkelijk dat deze beelden vandaag de dag nog steeds hun werk doen als reclame voor het optreden overzee als een weldoende onderneming, terwijl het Tropeninstituut nu juist een stuwmeer is van kennis over actuele ellendige toestanden in verre landen met hun wortels in de koloniale tijd.

Monumentaal staat deze klassieke koloniale propaganda permanent buiten op het Tropenmuseum tentoongesteld: volgens de steenreliëfs werkten in Oost-Indië tevreden inheemse boerenfamilies, terwijl in werkelijkheid de plantages op koeliearbeid dreven. Vele tienduizenden Javaanse en Chinese contractkoelies ploeterden op de tabaks- en rubberplantages in een dienstverband dat was gebaseerd op een financiële schuld. Zij leefden in een staat van uitbuiting die hen praktisch tot slaven maakte.

Het behoort tot het wezen van propaganda om de feiten schaamteloos ver van de waarheid voor te stellen.

HET NATIONAAL MONUMENT OP DE DAM

Al in mei 1945 werden in Nederland voor bepaalde doden uit de oorlog spontaan gedenktekens opgericht. In oktober 1945 werd bepaald dat voor het oprichten van een monument voortaan officiële toestemming nodig was. Een jaar later werd de Nationale Monumenten Commissie voor Oorlogsgedenktekens geïnstalleerd, een omvangrijk advieslichaam waarin vrijwel alle maatschappelijke groeperingen van het land waren

vertegenwoordigd, behalve zelfs ook maar één persoon uit of namens de koloniën.

De Nationale Monumenten Commissie besloot in 1947 tot het plaatsen van een voorlopig ereteken 'op het midden van het Damterrein in Amsterdam'. In Oost-Indië was de zoveelste koloniale oorlog nog volop gaande – destijds politionele actie genoemd – en nog altijd sneuvelden en doodden Nederlandse soldaten overzee. Over de massale militaire inzet bestond aan het thuisfront veel onenigheid. De oorlog in Indië bracht verdeeldheid. Het Nationaal Monument was juist bedoeld om te verzoenen.

Het sobere, tijdelijke monument bestond destijds uit een gebogen bakstenen wand van ruim vijf meter hoog verdeeld in gemetselde zuilen en elf vakken. Langs de bovenrand waren de in natuursteen gebeeldhouwde wapens van de elf provincies ingemetseld en aan de onderkant bevonden zich aan twee kanten open nissen. Tijdens de inwijding van het monument, begin december 1947, werden in deze nissen vazen geplaatst met aarde van fusilladeplaatsen uit de elf provincies waar in de Tweede Wereldoorlog mensen werden geëxecuteerd door de Duitse bezetter. Het was met nadruk deze oorlog die met het Nationaal Monument werd herdacht. Om geen enkele associatie te wekken met de voortslepende oorlog in Nederlands Oost-Indië had de Nationale Monumenten Commissie er op dat moment bewust voor gekozen alle doden in de koloniën – 'met het oog op de huidige situatie in Indië' – bij het voorgenomen monument buiten te sluiten, ook de gesneuvelden uit de Tweede Wereldoorlog.

Maar natuurlijk wilden de nabestaanden van de tijdens de Japanse bezetting van Nederlandsch-Indië gevallen marinemensen en militairen op 4 mei ook vertegenwoordigd zijn op de Dam. Ook hun familie, vrienden en collega's stierven immers in een oorlog van het koninkrijk. Eind 1947 al deden voormalige koloniale officieren en bestuursambtenaren die aan het Indisch verzet hadden deelgenomen daarom het voorstel om de rij van elf urnen aan te vullen met een twaalfde urn met grond van plaatsen in Nederlandsch-Indië.

Het onderscheid tussen de Tweede Wereldoorlog en de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog, dat in Nederland zo graag gemaakt werd, was voor deze militairen en ambtenaren minder duidelijk dan hun overeenkomst: in beide perioden waren hun familie, collega's en vrienden gesneuveld. Zij wilden al hun doden herdenken en slaagden daar uiteindelijk ook in. Na jarenlange inzet van overlevenden van Indische vrouwenkampen, veteranen van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger, ex-krijgsgevangenen en -geïnterneerden en anderen kwam de Indonesische urn op kerstavond 1949 op Schiphol aan, verpakt in een tabernakel – een kastje van ebbenhout. In de urn bevindt zich een zilveren cilinder met 22 compartimenten met aarde van 22 erebegraafplaatsen in Nederlandsch-Indië, ook de plaatsen waar in de periode 1945-1949 slachtoffers vielen. Maar om het recentste deel van de inhoud er als het ware weer uit te gooien, kreeg de deksel van de verzilverde koker in Nederland het opschrift: 'Gewijde aarde van 22 in Indonesië opgerichte erevelden 1941-1945.'

Op 29 april 1950 nam een massa mensen deel aan de plechtigheid waarmee de Indonesische urn werd bijgezet in het voorlopig Nationaal Monument op de Dam, toen nog het Damplantsoen. Vanuit de Nieuwe Kerk vertrok een plechtige optocht met het ebbenhouten tabernakel met de urn op een draagstoel die leek te zweven op een enorme rood-wit-blauwe vlag. De architecten lieten in het midden van de bovenste tree van het Nationaal Monument een half uitgegraven nis maken, waarin nu met groot ceremonieel het houten kistje met de Indonesische urn achter glas werd geplaatst. Een bronzen plaat op de grond ervoor meldde: 'Ter nagedachtenis van alle gevallenen in de strijd in Z.O. Azië'. Koningin Juliana en prins Bernhard in uniform legden de eerste krans. In een lange optocht volgden daarna vele kransen en bloemen.270

Het definitieve Nationaal Monument is in 1956 onthuld: een 22 meter hoge pyloon van gewapend beton en metselwerk, bekleed met dekplaten van blank travertijn uit Toscane van de hand van architect J.J.P. Oud. John Rädecker heeft uit dezelfde steensoort de symbolische beelden gehakt: tegen de zuil hangt het beeld van een voorovergebogen, uitgeputte man in de houding van Christus aan het kruis met zijn armen beschermend boven

drie geketende personen. Deze groep verslagen figuren wekt gevoelens van respect en bewondering op bij wie weten dat ze na hun bevrijding de moed hadden voort te gaan. Aan de buitenkant van de gebogen bakstenen achterwand werden veertien nissen van beton ingemetseld, waarin de twaalf vazen met aarde uit het voorlopige monument staan. Elf nissen zijn afgesloten met een steen waarop het wapen van de provincie in kwestie staat gebeiteld.

Sinds 1956 rusten op de Dam, gelijkwaardig tussen de in Nederland gevallen slachtoffers tijdens de Tweede Wereldoorlog, de symbolische resten van de gevallenen in Nederlandsch-Indië. Alleen lijkt niemand dit te weten. Oost-Indië heeft als kolonie nooit een eigen wapen gehad, en de sluitsteen van de nis met de Indonesische urn is in plaats daarvan versierd met de veelvoorkomende, staande Nederlandse leeuw met zwaard en pijlen. Oningewijden herkennen in deze leeuw dus geen verwijzing naar de voormalige koloniën. Hier zouden ook symbolisch de Engelandvaarders of de marinemensen met hun graf in de wereldzeeën kunnen rusten. Het Nationaal Monument is daarmee, naast veel andere dingen, een monumentaal voorbeeld van de manier waarop Nederland het gelaat afwendt voor het koloniale verleden. De gevallenen voor het koninkrijk in Nederlandsch-Indië worden hier als achter een stenen sluier onzichtbaar herdacht. Ze zijn er wel, maar niemand weet het.

In februari 1948 stelde minister J.A. Jonkman de hoogste besturen in de overzeese gebiedsdelen voor dat deze gebieden, als zijzelf actie ondernamen, ook met een eigen urn in het Nationaal Monument vertegenwoordigd konden zijn. Uit Suriname en de Antillen kwamen positieve berichten, maar de plannen voor de realisatie van een urn van deze gebiedsdelen zijn nooit uitgevoerd. De buitenste nissen – voor Suriname en de Antillen – zijn nog altijd leeg, met het opschrift '1940' en '1945'. Al vóór de onthulling van het definitieve Nationaal Monument hebben het ministerie van Oorlog en het Veteranenlegioen Nederland nog twee keer geprobeerd de lege nissen te bestemmen voor urnen met aarde uit Korea en van het graf van generaal Spoor, legercommandant in Nederlandsch-Indië ten tijde van de Onafhankelijkheidsoorlog, maar zij werden hoffelijk afgepoeierd. Telkens werd benadrukt dat het Nationaal

Monument uitsluitend bedoeld is voor slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, waarbij over een deel van de inhoud van de twaalfde urn werd gezwegen.

Vanaf 1961 worden jaarlijks op 4 mei officieel 'allen die sinds 10 mei 1940 voor het Koninkrijk zijn gevallen' herdacht. Hierbij horen dus ook de militaire slachtoffers van de koloniale oorlog in 1945-1949.

237 Huet 1898 I: 65.
238 Klaus Pohl (red.), *Ansichten der Ferne: Reisephotographie 1850-heute* (1983) en Thomas Theye (red.), *Der geraubte Schatten* (1989).
239 Van Kessel: 146.
240 Nypels: 141-185.
241 Ter Beek: 772.
242 Van Goor 1986a: 44.
243 Van der Kraan: 91-92.
244 Van der Chijs.
245 *Notulen Bataviaasch Genootschap (*1895-1896*)*: 94 en Bijlage VII.
246 Boegheim: 126. Kelder: 8.
247 ARA: brief van 12 februari 1898.
248 230 van serie 2364 en 29 van serie 4905.
249 Zentgraaff: 188.
250 Van 't Veer 1969: 270-271.
251 Van 't Veer 1969: 269.
252 Inventaris: serie 1429, nr. 212.
253 Zentgraaff.
254 Ter Beek: 770.
255 IMT 27: 63.
256 Van Kol: 236.
257 IMT 24: 20.
258 IMT 27: 64.
259 Vanvugt 1988: 99-110.
260 Vanvugt 1988: 99-110.
261 Lunsingh Scheurleer: 189.
262 Trevor-Roper 1967: 8-18. Gans: 15-29.
263 Fremantle.
264 *Roofgoed*: 70: Triomfboog van Flavius Titus; en 150: Triomfzuil van Trajanus.
265 Van den Boogaart 1992: 121-128.
266 Oxenaar: 83.
267 Koopmans: 27-45.

268 Hasselman: 91-92.
269 Beeldengids: 169.
270 Vrijburg: VIII-IX.

7 | Tegenstemmen

VIER EEUWEN CENSUUR EN PROPAGANDA

Vanaf het ontstaan van de Vereenigde Oostindische Compagnie in 1602 tot de machtsoverdracht aan de nieuwe staat Indonesië in 1949 heeft de geschiedschrijving en beeldvorming van Nederlandsch-Indië ter verdediging van de eigen belangen en inkomsten vrijwel altijd onder streng toezicht van de Nederlandse overheid gestaan. De eerste twee eeuwen bepaalde de voc de weinige berichten over Indië in Nederland. Na de voc was gedurende bijna een eeuw de koning de absolute vorst van Oost-Indië en ook hij werkte in het verborgene – met een kleine kliek terwijl het algemene publiek geen notie had van wat er gaande was. In de twintigste eeuw werden de koloniale zaken weliswaar openlijker besproken, maar als de Nederlanders de inlanders beschreven, was het alsof ze die uitsluitend zagen 'vanaf het scheepsdek, de muren van het fort en de hoge galerij van het logegebouw,' zoals J.C. van Leur, de iconoclast van de voc-geschiedenis, al in de koloniale tijd schreef.[271] Wat er was gebeurd in Batavia en andere steunpunten bleef in hoofdzaak de oude 'Compagnies-geschiedenis', waarbij de plaatselijke bevolkingen zo goed als buiten beeld bleven.

Hoe was het mogelijk dat de samenlevingen in Oost-Indië en Nederland nauw met elkaar waren verknoopt, terwijl de meeste mensen in Europa toch haast niets dan sprookjes over de overzeese wereld kenden? Deels was dit de voortzetting van de oude mythe en wensdroom van de mensen in het koude noorden over een paradijs in de zon aan de andere kant van de wereld. Maar een belangrijk deel van de koloniale verdonkeremaning was het werk – ere wie ere toekomt – van de regering met haar groeiende ambtenarij van censuur en voorlichting. Vanaf de voc-directie en de kabinetten van de koning gaf de hoogste overheid met het geheimhouden, verdraaien en doodzwijgen van de feiten door de eeuwen

heen – bijvoorbeeld over de opiumhandel van de staat en de wurgcontracten en het harde bestaan van de koelies bij de grote tabaks- en rubberplantages op Sumatra – een sterk voorbeeld aan lagere functionarissen.

Eerst in de jaren tachtig van de twintigste eeuw is door het werk van historici in de nieuwe zelfstandige naties buiten Europa en van een jongere generatie historici in het Westen de kijk op de koloniën fundamenteel veranderd. Wat vroeger voorlichting of wetenschap was, bleek propaganda en nationale catechismus te zijn.

De Palestijns-Amerikaanse professor Edward Said had hierbij met zijn *Orientalism* (1978) een beslissende invloed op de nieuwe kijk op de 'representaties' van de koloniën. Hij liet zien dat veel Europese voorstellingen van het Oosten zijn geënsceneerd om te voldoen aan de ingesleten beelden die Europeanen van niet-Europeanen hebben. Said schreef aan de hand van beroemde Europese romans over collectieve beeldvorming. Hij ging verder dan het vaststellen van het bestaan van eurocentrisme, de wereldgeschiedenis gezien door Europese ogen. Hij betoogde dat de Europese kijk op de mensen in de tropen in het geheel geen afspiegeling van die werelddelen was, maar een politieke constructie, een door velen beroepsmatig beleden en door anderen klakkeloos overgenomen, wijdvertakt verhaal in dienst van de gewelddadige overheersing. De wetenschappelijke onderbouwing van de koloniale verhoudingen, die destijds in Europa algemeen werd verspreid – over de 'mindere volken' die door de Europeanen moesten worden geleid en geholpen om deel te gaan nemen aan de westerse beschaving – is deel van Saids 'oriëntalisme'. In het Nederlands heet die vertederende blik op het koloniale verleden al sinds een eeuw *tempo doeloe*: de goeie ouwe tijd.

Terwijl de welvaart in Europa toenam, kregen steeds meer mensen tijd om de beschaving vooruit te helpen. Uit verschillende hoeken klonk dan ook openlijke kritiek op de hoogste autoriteiten. In tegenstelling tot andere culturen bestond in Europa een traditie van kritiek.

KOLONIALE KRITIEK IN DE ZESTIENDE EEUW: BARTOLOMÉ DE LAS CASAS

Al in het tiende jaar van de Opstand van de Nederlanden tegen Spanje verscheen in Amsterdam het boek *Cort Verhael van de destructie van d'Indien (*1578) van de Spaanse priester Bartolomé de Las Casas (1484-1566). Het was in 1552 oorspronkelijk in het Spaans verschenen in Sevilla.272 Nederlandse schepen kregen in hun boekenkisten een latere uitgave mee met de titel *Spiegel der Spaensche tyranny ghesciet in West-Indien.*273 Las Casas beschreef hoe bepaalde Spanjaarden op losse gronden beweerden dat bij de indianen in Midden-Amerika een vorm van homoseksualiteit was ingeburgerd en hoe de Spaanse ridders in een bezeten poging om dit gehate gebruik uit te roeien massa's mensen ombrachten. Volgens eigen getuigenis gingen veel Europeanen overzee vanwege hun christelijke plicht om de seksuele zeden van de inheemsen te beschaven. Er zijn tal van manieren waarop Spanjaarden indianen vermoordden en tal van slachtingen in gedocumenteerd.

Heel Europa leverde commentaar. De wijde verspreiding van het boek legde het solide fundament van de *leyenda negra*, de 'zwarte legende', de gruwzame geschiedenis van het Europese optreden overzee. De ijzingwekkend realistische platen in de uitgave door de familie De Bry, van Spanjaarden die groepen indianen aan hun nek aan bomen ophingen, in kuilen begroeven, levend in stukken hakten, aan honden voerden, in hun hutten verbrandden of anderszins het leven ontnamen, maakten ook bij analfabeten en niet-lezers het Spaanse optreden in Amerika voorgoed berucht. Gedurende twee eeuwen hebben deze illustraties in Europa de kijk op de behandeling van de indianen door de Spanjaarden bepaald.

In rooms-katholiek Europa was de verovering van de andere werelddelen een voortzetting van de reconquista. Vooraanstaande kerkleiders in Portugal en Spanje beweerden dat de onderdrukking en vernietiging van ketters een plicht was voor alle christenen. Zij steunden hierbij op de kerkvader Augustinus van Thagaste, die al in de vijfde eeuw preekte dat goede christenen de blijde boodschap zelfs met geweld onder de heidenen dienden te verspreiden, *misericorditer* – de gewelddadige onderwerping van mensen voor hun eigen bestwil, uit barmhartigheid, een

vorm van medelijden. Veel godgeleerden verzekerden de Europeanen dat zij volgens Gods plan in ruil voor hun onzelfzuchtige missiewerk de overzeese rijkdommen verdienden en andersdenkenden tot hun slaven mochten maken.[274] God stond duidelijk aan de kant van de Europese veroveraars. Prominente rechtsgeleerden en theologen rechtvaardigden het harde optreden van de Spanjaarden door te verkondigen dat de inwoners van de Nieuwe Wereld geen ziel bezaten, maar eerder als een soort dieren in mensengestalte in zonde leefden.[275]Het doden van deze zondaars was geen zonde maar juist een aan God welgevallige taak.[276]

Vernietiging van de indianen door Spanjaarden die het christendom wilden verspreiden en tegelijk naar goud zochten. Graveur Theodor de Bry (1598).

Spaanse veroveraars voederen hun honden met levende indianen. Graveur Theodor de Bry (1598).

Las Casas ging lijnrecht in tegen dit gangbare beeld van de verdierlijkte indianen.[277] Hij preekte welbespraakt de gelijkheid van alle rassen en de essentiële eenheid van de mensheid. Hij haalde een uitspraak van Cicero aan: ‘Alle volken op aarde zijn mensen, en er bestaat maar één definitie van elke mens en alle mensen, en dat is dat hij een redelijk wezen is.’[278] En hij citeerde het Nieuwe Testament: ‘God heeft uit één mens de hele mensheid gemaakt om overal op aarde te wonen.’[279]

Las Casas was een grondlegger van de Europese kritische traditie. Hij beschreef sommige misdaden en massamoorden die door Spanjaarden op de indianen in Amerika werden gepleegd zeer uitvoerig. Door de eeuwen heen bleef hij een held voor de Europese anti-autoritaire traditie. Hij kreeg zelfs een klein gedenkteken in Sevilla. Tegelijk zijn in Spanje meerdere boeken verschenen die willen bewijzen dat hij een krankzinnige was, een voorloper van markies De Sade, wiens boeken allang zouden zijn vergeten als ze niet werden herdrukt en verspreid door de vijanden van de paus en de koning. Maar Bartolomé de Las Casas was een te grote figuur om te worden besmeurd door laster.

CENSUUR EN PROPAGANDA IN DE ZEVENTIENDE EEUW

Nederland is onmogelijk te begrijpen zonder ruime aandacht voor de godsdienst. Vanaf het begin van de Opstand was gewetensvrijheid een algemeen grondrecht, vastgelegd in het dertiende artikel van de Unie van Utrecht (1579): 'Dat een ieder particulier in zijn religie vrij zal mogen blijven, en dat men niemand vanwege de religie zal mogen achterhalen of onderzoeken.' Volgens het verbond om gezamenlijk de Spaanse heersers te verdrijven bezat niemand het monopolie op de handel in eeuwige waarheid. In de Noordelijke Provinciën kreeg iedereen persoonlijke geloofsvrijheid gewaarborgd, maar daarnaast hielden de vertegenwoordigers van de religie het recht de orde te handhaven als het belang van het land en de inwendige rust dit nodig zouden maken. In deze bepalingen lag de oorsprong van de voor Nederland karakteristieke tegenstelling tussen wereldlijke en kerkelijke autoriteiten, die zich later zou uiten in voortdurende strijd tussen vrijzinnige regenten en precieze predikanten.[280]

Sinds Luther en Calvijn de grote her- en vervormingen van het christendom waren begonnen, dachten ook velen in Nederland Gods bedoelingen met de mensheid te kunnen doorgronden. De dominees waren talrijk, maar onderling sterk verdeeld. Bij afwezigheid van oppertoezicht, iemand als een paus, preekten velen met overgave hun eigen lezing van het Heilige Boek. De zeventiende-eeuwse geestesbloei leidde tot de

versplintering van het christendom.[281] In de eerste jaren van de Opstand in de Noordelijke Nederlanden waren het vooral krachtige en vastberaden calvinistische minderheden die in de steden van Holland, Zeeland en Utrecht de leiding op zich namen. Rond 1600 richtte ongeveer een derde deel van de bevolking zich naar de godsdienst van Calvijn. De anderen waren lutheranen, rooms-katholieken, joden, anabaptisten, socinianen, arianen, quakers, shakers, libertijnen en nog tal van rationele of mystiek-spiritualistische sekten.[282] Het zelfbestuur van de burgers betrof allereerst hun kerken. De gelovigen konden zelf hun kerkenraad en hun predikant benoemen, en daarmee bleek het christendom steeds verder uiteen te vallen. Veel orthodoxen zagen in de eerder gegarandeerde gewetensvrijheid een gevaar voor de eenheid en de veiligheid van de staat.

In de late zestiende en zeventiende eeuw werd deze discussie voortgezet door de predikanten Frans Gommer, of Franciscus Gomarus (1563-1641), en Jacob Hermansz, of Jacobus Arminius (1560-1609). Volgens de gomaristen (en andere orthodoxe calvinisten) stuurde Gods voorbeschikking bijna iedereen onontkoombaar naar de eeuwige verdoemenis. De arminianen of remonstranten verwierpen de zwartgallige leer van de absolute predestinatie. Volgens sommigen van hen was het christendom zelfs zo menslievend dat de meeste zielen niet waren verdoemd. Integendeel, Gods goedheid zou *alle* zielen na het aardse bestaan met de eeuwige hemel belonen. Binnen het calvinisme bepleitten de gomaristen onderwerping aan geloofsregels en de arminianen juist vrijheid van consciëntie en algemene verdraagzaamheid.

Vanaf 1603 kregen de theologische twisten geleidelijk het hele land in de greep. Alle binnenlandse verhoudingen raakten betrokken bij de wijdlopige uiteenzettingen van de godgeleerden. Gewetensvrijheid of denken in dogma's: de strijd tussen gomaristen en arminianen ging om Gods voorbeschikking van elk menselijk lot, en dus over de vrijheid om met zelfstandige keuzes het eigen leven vorm te geven. De strijd ging over het bestaan van de ziel in de eeuwigheid en tegelijk over de rechten van mensen op aarde.

Nauw verwant aan de vrijheid van kerkbestuur was de vrijheid om lokale milities te organiseren. In 1617 kwamen prins Maurits en

raadspensionaris Van Oldenbarnevelt in deze kwestie tegenover elkaar te staan. De raadpensionaris verkoos steeds een mensbeschouwende benadering boven een theologische. Op zijn initiatief besloten de Staten van Holland de steden toe te staan eigen gewapende wachters ('waardgelders') in dienst te houden, officieren en soldaten die uitsluitend de stedelijke overheden gehoorzaamden. Deze zogenoemde Scherpe Resolutie wilde de versnipperde krijgsmacht van de steden in stand houden naast het staatsleger onder de prins.

Maurits stond in het kamp van de gomaristen, met de staat als hoogste gezag van alle predikanten en soldaten. Velen beschuldigden Van Oldenbarnevelt van hoogverraad wegens zijn steun aan de lokale milities. Volgens de prinsgezinden was er maar één keus mogelijk: vóór Oranje of vóór Spanje. De calvinisten organiseerden hun eigen inquisitie en de Nederlandse dominees oordeelden over hun vijand net zo hardvochtig als de Spaanse dominicanen tijdens hun hoogtijdagen deden.

In augustus 1617 pleegde Maurits een staatsgreep, waarna hij Van Oldenbarnevelt gevangenzette. Jacobus Arminius was al in 1609 gestorven. Zijn oude vijand Gomarus nam de leiding bij de Synode van Dordrecht, die op 24 april 1619 de remonstranten of arminianen uit de Nederduitsch Hervormde Kerk, de Nederlandse tak van het calvinisme, verdreef. Driehonderd predikanten werden uit hun ambt en academische functies gezet, van wie een honderdtal bovendien de Republiek moest verlaten. Na een uitvoerig proces werd de 72-jarige Van Oldenbarnevelt (als oprichter van de VOC was hij waarlijk de vader van het vaderland) ter dood veroordeeld. Het Binnenhof in Den Haag stond op 13 mei 1619 vol publiek dat de beul met zijn zwaard op een podium bij de Ridderzaal zijn werk zag doen, waarbij het rokende bloed uit de romp van de oude staatsman gutste.[283]

Na de zuivering van de arminiaanse ketterij heerste in de staat de Nederduitsch Hervormde Kerk.[284] De openbare ambten waren voortaan alleen voor diegenen die de leerstellingen van de Synode van Dordrecht aanvaardden, maar zonder dat die regel in de staatswet werd vastgelegd in de vorm van een eed of test. Het calvinisme was de kerk van de staat, die toch geen staatskerk was.[285]

Nu de oorlogszuchtige partij van de prins van Oranje in Holland had gewonnen, bleef ook in Azië de harde slag de praktijk van alledag. Wie thuis was overtuigd van Gods toestemming om ketters en heksen te verbranden, achtte het vaak ook een terechte taak om de heidenen overzee volgens Gods plan te laten verdwijnen.

KOLONIALE KRITIEK IN DE ZEVENTIENDE EEUW: LAURENS REAEL

Ook de Nederlandse schandkroniek bevat een eregalerij van personen die de wreedheid en het onrecht van hun landgenoten verafschuwden en die met gevaar voor eigen bestaan luidop het eigen kamp op wandaden en misstanden wezen. In de zeventiende eeuw was dat Laurens Reael (1583-1637).

Reael was in VOC-kringen een uitzonderlijk man, al was het maar omdat hij tot een vooraanstaande Amsterdamse familie behoorde en tegelijk een eerlijk mens was. Hij had een grondige intellectuele vorming gekregen en was goed onderlegd in wiskunde en oude en moderne talen. Als 25-jarige verwierf hij de graad van doctor in de rechten. In plaats van zich als advocaat te vestigen, verkoos hij een avonturiersbestaan. De stichter van de VOC, raadpensionaris Van Oldenbarnevelt, zag veel in hem en in 1611 zeilde Reael in dienst van de VOC als bevelhebber van een eskader van vier schepen naar Oost-Azië. In 1615 steeg hij in rang tot gouverneur van de Molukken en tweede man in de hiërarchie van de Oost. Een jaar later, na het onverwachte overlijden van gouverneur-generaal Gerard Reynst, schreef hij aan de VOC-hoofddirectie dat hij als tweede man in Azië de reglementaire benoeming tot gouverneur-generaal van Oost-Indië voorlopig aannam, maar dat hij voor de hoogste post geschiktere krachten aanwezig achtte. Bij het drietal dat hij voordroeg stond Jan Pietersz Coen bovenaan. In de daaropvolgende jaren zouden twee stromingen binnen de VOC in de Oost hun belichaming vinden in Reael enerzijds en Coen anderzijds. Coen was de man van de 'harde slag', terwijl Reael van wat Coen smalend noemde 'soete middelen' was.

Gevechten aan land tijdens een hongi-tocht. Uit: François Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indië* (1724-1726).

Anders dan Coen maakte Reael zich ernstig zorgen over de bevolking van de Molukken. De VOC handhaafde haar monopolie steeds strikter. Het privilegie leek te betekenen dat de Compagnie niet alleen geen andere Nederlanders of Europeanen in haar gebied toestond handel te drijven, maar ook de lokale bevolking niet. Reael vond het onbillijk dat de plaatselijke mensen zelf niet langer mochten handelen in muskaatnoten en foelie, kruidnagel en 'kleedjes' uit India. Hij protesteerde tegen de strafexpedities die de VOC al sinds vice-admiraal Hoen organiseerde – de hongi-tochten, genoemd naar de Molukse oorlogsvloot, of *hongi*, die de soldaten naar de eilanden bracht. Voor de meest bloedige daden zoals het in stukken hakken van inheemse radja's, nam de VOC, net als eerder de

Portugezen, Japanse huursoldaten in dienst.[286] voc-soldaten en Japanse hulptroepen dwongen groepen plaatselijke mannen om in herendienst (gratis) groepen Molukse prauwen, inheemse boten, naar eilanden in de buurt over te varen. Daar lieten de voc-soldaten dwangarbeiders kruidnagelbomen omhakken en de dorpen in brand steken.

Reael en zijn medestander en bevelhebber Steven van der Haghen schreven herhaaldelijk aan de voc-directie in Amsterdam over het gewetenloze optreden jegens de Molukse bevolking. Van der Haghen was een van de weinige bevelhebbers ter plaatse die in brieven naar Amsterdam protesteerde dat door de verwoestingen de mensen 'het voedsel uit de mond werd gestoten'.[287] Vaak werd (en wordt) gezegd dat het harde optreden door de Nederlanders in dienst van de voc paste bij de tijdgeest. Maar Reael laat zien dat het brute en meedogenloze geweld waarop de macht in het overzeese handelsrijk berustte ook toen al weerstand in het eigen kamp opriep. Volgens hem mocht de welvaart van het ene volk niet duurzaam op de ellende van een ander zijn gevestigd. Een van de eerste Nederlandse koloniale dissidenten schreef aan de voc-directie: 'Wil men alle verkeer en handelsvaart en daartoe alle landbouw(producten) van Indië hebben, waarvan zouden de Indianen dan leven? Wil men ze doodsmijten of van honger laten sterven; daarmee is men ook niet geholpen, want in een ledige zee, op ledige landen en ook met dode mensen is gans geen profijt te doen.'[288]

De directie had kolonisten uitgestuurd, treurig uitschot van de samenleving, maar sommige bestuursleden begrepen goed waarom betere krachten niet waren te vinden. Een van de Heeren Zeventien vroeg in een scherp commentaar in de marge van Coens *Vertoog* of kolonisatieplan van 1623: wie zou er ook zin in hebben om naar Indië te gaan, 'om beulen en bewakers te zijn van een kudde slaven? Om voorgangers te zijn van de vrije lieden die meest het schuim van onze natie zijn, die door het veroveren, mishandelen en vermoorden van de indianen Nederland een slechte naam bezorgen als de allerwreedste natie ter wereld'.[289] Vaak is dit commentaar toegeschreven aan Laurens Reael. Een andere onderzoeker sloot dit echter uit, omdat Reael in dat jaar al geen toegang meer had tot geheime stukken. Bovendien herkende hij in de kritiek de stem en opvattingen van de hoge

voc-officier Hendrik Brouwer (1581-1643), een andere tegenstander van Coen en het barbaarse voc-optreden, die inmiddels was toegetreden tot de Heeren Zeventien.[290]

De directie in Amsterdam bleek minder gewetensbezwaren tegen geweld te kennen dan Laurens Reael. Hij kreeg op zijn klachten slechts vrome antwoorden. Hoewel de Compagnie Coen nooit de vrije hand gaf, plukte zij graag de vruchten van zijn werk. Al na drie maanden op de hoogste post vroeg Reael dringend om zijn ontslag.[291]

Toch duurde het nog drie jaar voordat Coen op Ambon het bewind kwam overnemen. De voc-directie schreef aan de nieuwe gouverneur-generaal dat Reael, als tegenstander van het monopolie, onder geen beding in de Oost mocht blijven, mocht hij dit wensen. Maar hij wilde niet.[292]

CENSUUR EN PROPAGANDA IN DE ACHTTIENDE EEUW

Terwijl de kennis van de natuur en de andere werelddelen in Europa toenam, bleek veel klassieke wetenschap meer te berusten op gefantaseerde overlevering dan op feiten. De middeleeuwers wisten bovenal dat hun voorouders in een betere wereld hadden geleefd dan zijzelf. In de moderne tijd keerde dit inzicht om. De blikrichting van de hele samenleving draaide een halve cirkel: in het nieuwe wereldbeeld lag de Gouden Tijd niet in het verleden, maar in het heden en de toekomst.[293] Men kreeg kritiek op klassieke wijsheden, in het bijzonder op de Bijbel. De ontdekkingen van de natuurwetenschap leidden tot een fundamenteel andere kijk op de geschiedenis. Het geloof dat God in het jaar 4004 v. Chr. de wereld in zes dagen schiep, dat vele vorige generaties voor een onwrikbare waarheid hielden, werd weerlegd door de toenemende kennis van gesteenten en fossielen. De geologie, de studie van de aarde, verruimde de geschiedenis met duizenden jaren, de astrologie en astronomie, de studie van de sterren, zelfs met duizelingwekkend langdurige tijdperken. Geleidelijk wist de samenleving te ontsnappen uit de houdgreep van de godsdienst.

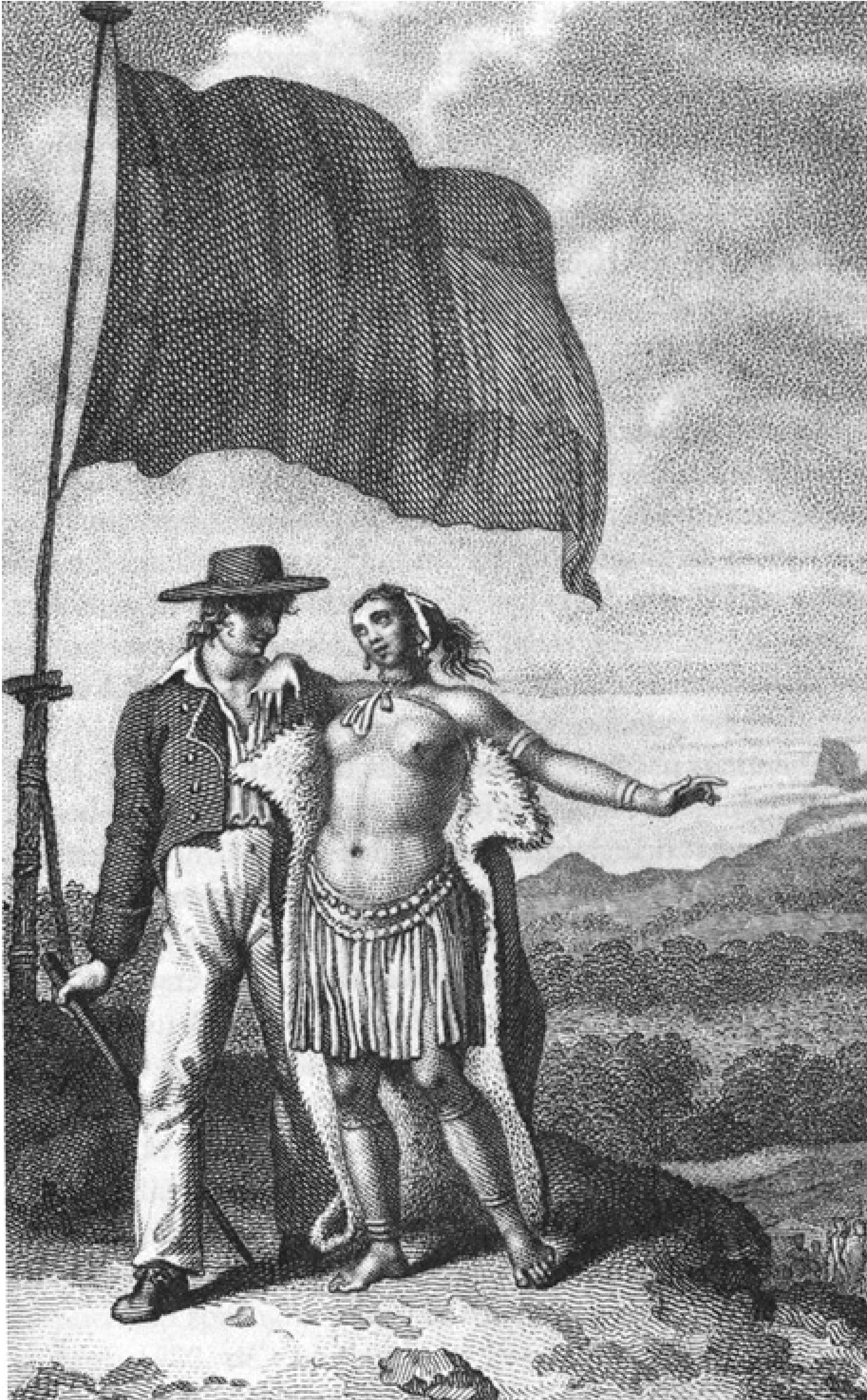
Een groeiend deel van de Europese bevolking kwam in aanraking met de wereld buiten Europa – onder meer via het gebruik van koffie, thee, suiker, tabak en andere tropische producten – en de algemeen toenemende

welvaart gaf de opkomende burgerij de middelen om boeken te kopen en de vrije tijd om te lezen.

De nieuwe ideeën over gelijke mensenrechten die aan het einde van de eeuw tot de Franse Revolutie leidden, kwamen gelijktijdig tot ontwikkeling in Frankrijk en elders in Europa. Vrijheid, gelijkheid en broederschap werd een belangrijk onderwerp, maar het lot van de mensen in de koloniën speelde daarbij nog geen rol. De weerstand tegen het Europese optreden overzee vond soms in het eigen kamp een stem, maar het commentaar had nog geen invloed op de praktijk in de tropen, waar musket en zweep bleven regeren in de handen van huurlingen in dienst van de VOC, de WIC en de andere Europese compagnieën.

KOLONIALE KRITIEK IN DE ACHTTIENDE EEUW: JACOB HAAFNER

Ook Jacob Haafner (1754-1809) schreef in zijn boeken vaak gedreven door zijn overtuiging dat de aanwezigheid van de Europeanen in de tropen fataal was voor de inheemsen. Haafner, in 1754 geboren in Halle in Saksen, kwam op elfjarige leeftijd met zijn ouders en nog twee kinderen naar Amsterdam. Zijn vader Matthias Haffner werd chirurgijn bij de VOC en in juni 1766 moest Jacob mee naar zee. Met Kaap de Goede Hoop in zicht – een halfjaar onderweg – stierf zijn vader. Jacob vond aan de Kaap onderdak in het gezin van een voorname VOC-dienaar. Hij was leergierig en ontwikkelde vaak hartelijke banden met de mensen die hij ontmoette. In 1770 ging hij terug naar Amsterdam, maar hij kon het slecht vinden met zijn moeder en een jaar later was hij weer op weg naar Batavia. In dienst van de VOC kwam hij in India terecht, waar het leven hem goed beviel. Hij leerde Bengali, Tamil en wat Sanskriet, en beleefde reeksen levensechte avonturen. In Calcutta vergaarde hij als boekhouder en handelaar een fortuintje.

Jacob en de Zuid-Afrikaanse vrouw. Gravure door Reinier Vinkeles. Uit: Jacob Haafner, *Lotgevallen en vroege zeereizen* (1820).

Nog steeds beweren sommige geleerden dat de Europeanen overzee niet overwegend barbaars, maar juist beschavend hebben opgetreden tijdens het kolonialisme en dat hun bewapening geen rol heeft gespeeld bij de verwerving van hun overmacht.[294] Maar Haafner wist: ‘Het is alleen aan de onwederstaanbare overmacht van het geschut dat de Europeanen hun vestiging in de meeste Indische gewesten te danken hebben; in moed, kracht en behendigheid staan zij verre bij de inboorlingen tenachter.’

Van de gangbare, minachtende kijk op niet-Europeanen moest Haafner niets hebben. Hij propageerde juist prominent de wereldwijde gelijkwaardigheid van alle mensen: ‘Ik acht alle mensen, van wat verwe, natie en godsdienst zij ook mogen zijn, als mijn medemensen en broeders.’[295]

Haafner heeft een eigen en beknopte inventaris van het Europese optreden in de andere werelddelen geschreven, toegespitst op de christelijke zending. Haafners *Verhandeling over het nut der zendelingen en zendelingsgenootschappen* (1805) is het felste antikoloniale boek van Nederland. Volgens zijn eigen waarneming en die van veel zegslieden hadden de zendelingen overal niets dan narigheid tot stand gebracht en het zou ook nooit beter worden. Voor dit algemene falen wees hij twee hoofdredenen aan. Allereerst zijn in grote delen van de wereld de mensen theologisch verfijnder gevormd en meer gehecht aan hun godsdienst dan de zendelingen. Daarbij – en dat was de ergste hindernis – zijn bijna alle Europeanen overzee levende antireclame voor het christendom. Helder beschreef hij hoe de christelijke zending en missie toen al drie eeuwen optrad als instrument van de Europese veroveraars. Hij zag de zendelingen, met al hun goede bedoelingen, als de bondgenoten van de westerse kooplieden en beambten, die de mensen in de verre landen geen geestelijke bevrijding brachten maar aardse slavernij.

Hij kende de Europeanen in Azië uit eigen ervaring: ‘Worden de beide Indiën niet al sedert lange tijd als het rasphuis van Europa aangemerkt en gebruikt? Alle boeven, alle misdadigers, die het zwaard en de straf van de rechter ontvlucht zijn, of zich voor deze zoeken te verbergen, alle deugnieten, gevoegd bij luiaards, leeglopers, vagebonden, avonturiers en bankroutiers; allen ijlen zij derwaarts (vervuld met de hoop en de

brandende begeerte om zich te verrijken) als naar een algemene roof; als verscheurende en uitgehongerde wolven die de barre winter uit het gebergte jaagt, vallen zij onder de onschuldige en zachtzinnige indianen. Niets is hun heilig, voor niets staan zij, alles zullen zij ondernemen, om maar hun zakken te kunnen vullen. […] Van de tien die vandaar rijk terugkomen, hebben er gewis negen hun buit op die manier verkregen. […] En terwijl zij aan de ene kant alle hun boosheden en geweld tegen de ongelukkigen uitoefenen, zwerven aan de andere zijde hun zendelingen bij deze volken rond, om hen tot het aannemen van het geloof en de gebruiken dezer wrede tirannen over te halen. Zag men ooit zulk een tegenstrijdigheid? zulk een huichelarij? zulk een openbare bespotting van God en godsdienst?'[296]

Haafner heeft de Europese euveldaden in de andere werelddelen opgesomd: 'Kunnen de Spanjaarden, die vijfendertig miljoen indianen omgebracht hebben; de Engelsen die drie miljoen Hindoes en andere inwoners van Bengalen hebben laten doodhongeren; de Hollanders die zovele duizenden Chinezen hebben geslacht, kunnen die, zowel als de Engels-Amerikanen, de Fransen en de Denen, die met elkaar meer dan zestig miljoen mensen uit Afrika hebben gesleept en geroofd [...] en hen in de verschrikkelijkste slavernij en onder de ondraaglijkste arbeid hebben doodgewerkt, en die tot op de huidige dag jaarlijks duizenden van deze ongelukkige Afrikaanse slachtoffers van hun gierigheid naar het grote moordtoneel in West-Indië verslepen […] zeggen dat hun godsdienst op menslievendheid, op rechtvaardigheid, op naastenliefde gegrond is?'[297]

Hij vermeldt vijfendertig miljoen door Spanjaarden omgebrachte indianen. De meeste moderne historici berekenen de achteruitgang van de inheemse bevolking in Amerika na de komst van de Europeanen veel hoger: tot wel tachtig of honderd miljoen. Ziekten, verdriet en geweld maakten dat in 1650 nog maar negen tot twaalf procent over was van het aantal inheemse mensen dat in 1492 in leven was.[298] Haafner stierf in 1809, nog voordat het Koninkrijk der Nederlanden, Multatuli en Van Heutsz waren geboren. De weinige exemplaren die van zijn zeer kritische boek werden gedrukt, waren al binnen een generatie haast allemaal uit de bibliotheken verdwenen – vermoedelijk door vaderlandslievende christenen

geleend en nooit teruggeven. Haafner en zijn antikoloniale boek verdwenen praktisch spoorloos van de wereld. Nog geen halve eeuw later kende Multatuli dit werk niet.

Maar bijna alle gebeurtenissen die nu bekendstaan als de ellendigste van de Nederlandse koloniale tijd – de Java-oorlog, het Cultuurstelsel, de voortdurende vrouwenmishandeling, de hongersnoden, de Atjeh-oorlog, de landrente, de opiumregie, de massale oorlogsinzet van dwangarbeiders en koelies, de bloedige inbezitneming van de Buitengewesten – moesten nog gebeuren toen Haafner al vond dat het meer dan genoeg was geweest.

CENSUUR EN PROPAGANDA IN DE NEGENTIENDE EEUW

In de negentiende eeuw werd Nederland een koninkrijk en de koning werd de eigenaar, later de beheerder, van de koloniën. Vanaf die tijd is ook de overzeese geschiedenis door academische en journalistieke lakeien van het hof en de kerken ingrijpend herschreven en gekuist, zoals tot op heden blijkt uit de geringe inspanningen van de overheid om de laatste koloniale oorlog in Indonesië, inclusief de zogenoemde politionele acties van 1945 tot eind 1949, te laten onderzoeken.

Al bijna tweeënhalve eeuw hadden Nederlanders Oost-Indië bestuurd volgens besluiten die binnenskamers en in het geheim werden genomen: vanaf 1602 tot ongeveer 1800 door de Heeren Zeventien van de VOC, in de patriottentijd door regeringscomités en vervolgens door het Kabinet van de Koning. Verreweg de meeste Nederlanders wisten over de gebeurtenissen in de koloniën niets dan de gangbare geschiedvertelling vol verzwijgingen en verdraaiingen waarmee ambtenaren in departementen en universiteiten hun brood en aanzien verdienden. De negentiende-eeuwse officiële geschiedenis was overduidelijk een werktuig van de machthebbers. Terwijl de heersende klasse en hun klerken en bedienden ten kosten van de overzeese mensen van steeds meer comfort en luxe genoten, vertelden de geschiedenisboeken sprookjes – bijvoorbeeld over de regering die de mensen op Java beschermde tegen opiumsmokkelaars door zelf in elk stadje en dorp opium te verkopen. Elke tegenstem werd beschouwd als een nestbevuiler en kreeg veel moeilijkheden.

Koloniale kritiek in de negentiende eeuw: Multatuli

Figuren die de waarheid die ze zelf waarnamen durfden uit te spreken waren zeldzaam. Allen die wisten wat er gaande was hielden hun mond – als altijd en overal uit gemakzucht en angst om hun plaats in de maatschappij te verliezen. Toch stond in de negentiende eeuw opnieuw een enkeling op die de huichelarij niet kon verkroppen en die de waarheid in zijn boek met hoofdletters uitschreeuwde.

Een voorvechter van openheid over de koloniale politiek en praktijk was Eduard Douwes Dekker (1820-1887), de schrijver die zich Multatuli noemde. Een tijdgenoot schetste Multatuli's portret: 'Deze even vurige als geestvolle bestrijder van Indisch wanbeheer en Nederlandse lamlendigheid werd in maart 1820 in Amsterdam geboren. Zijn vader nam hem op zijn twintigste of eenentwintigste jaar mee op een reis naar Java, waar hij al vlug ambtenaar bij het Binnenlands Bestuur werd, wat hij tot op zijn zeventien jaar later gevolgde ontslag zou blijven. Hij werkte in verschillende residenties, het laatst in de plaats Lebak. Daar was hij assistent en had overvloedige gelegenheid het onrecht te leren kennen waaraan de Javaan onderworpen was, onder een voorgewend vaderlijk bestuur.' Een onrecht waar hij niet mee kon leven. Douwes Dekker poogde 'de ogen van de Landvoogd daarvoor te openen'. Toen dat echter niet lukte, was hij 'zo onverstandig om zijn ontslag te vragen, waardoor hij na zeventien dienstjaren zijn pensioen kwijtraakte'.[299]

In navolging van de sociaal bewogen dominee en politicus Wolter Robert baron van Hoëvell, die de 'koloniale kwestie' tot de belangrijkste in het Nederlandse parlement maakte en hem sterk inspireerde, is Multatuli de voornaamste Nederlandse criticus van het koloniale bewind en bovendien een schrijver die nog altijd veel gevoelens opwekt bij lezers. In een hoogst oorspronkelijke roman die zich afspeelt in Indië en in Nederland met personages uit beide culturen beschreef hij de onderworpen positie van de Javaan voor het volk van Nederland.

Straffen met rotan- of stokslagen behoorden tot de dagelijks gebruikte macht van de meesters in Nederlandsch-Indië.

In 1860, het jaar dat in Nederlands Oost-Indië eindelijk de slavernij werd afgeschaft (op papier, maar niet in de praktijk), verscheen Multatuli's eerste boek: *Max Havelaar of de koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*, een werk uniek van vorm en boordevol observaties en gevoelens. Het boek openbaarde voor velen de ernstige Nederlandse misdaden en wantoestanden overzee. Het werd het meest gelezen en becommentarieerde werk van de Nederlandse koloniale literatuur en vermoedelijk van de hele Nederlandse letteren, zoals Multatuli de meest besproken persoon zou worden.

Hij stelde dat er voor de Javanen geen verschil was tussen de vrije arbeid en het Cultuurstelsel, het systeem waarbij de Nederlandse overheid de boeren met geweld dwong tropische gewassen voor de export te verbouwen. Hij noteerde: 'Het is de vraag niet of de Javaan moet worden uitgezogen door liberale of door behoudende bloedzuigers. De vraag is: of

hij moet mishandeld worden, door wie ook?'[300] In 1862 publiceerde hij *Over Vrije Arbeid*, na *Max Havelaar* een volgend hoofdwerk. Hierin stelde hij noch de ene noch de andere partij in het gelijk, het ging slechts om een andere naam voor dezelfde beul. Om de gelijkheid van beide kampen aan te tonen vond hij het vermaarde beeld van de dubbele perspomp.[301] Bij het droogleggen van de Haarlemmermeer hadden twee verschillende stoomgemalen gediend. Ze waren werkzaam op twee verschillende punten, maar waren allebei bedoeld om water uit het meer naar de ringvaart te pompen. Zet de Javaan de regerings- of de particuliere zuignap op de borst, hij blijft de klos. Multatuli: 'Om de wijze te schetsen waarop de vruchten van dat gezag worden ingeoogst, heb ik een beeld nodig… Welnu, zet twaalf miljoen dunne buisjes op de borst van twaalf miljoen Javanen, breng een zuiger, een flinke stoomzuiger aan op de hoofdbuis, en daarna… POMP, POMP, POMP, zeg ik u. POMP voor den duivel… en voor NEDERLAND.'[302]

Zijn voorspelling dat na de verdwijning van het Cultuurstelsel niets zou veranderen voor de Javanen kwam uit. Na 1872 was het formeel gedaan met de onzuivere vermenging van staatskapitalisme en staatsbestuur en kreeg het particulier kapitaal aanzienlijk meer invloed, ook in de koloniën, maar onder de nieuwe uitbater vloeide het koloniaal profijt rijker dan ooit.[303] Het batig slot kreeg andere namen en volgde weer stillere wegen, terwijl het Javaanse volk verder verzwakte. Voor een grondige wijziging in de koloniale verhouding was meer nodig dan een hervormde aandeelhoudersvergadering.[304]

Multatuli's buste in brons door Hans Bayens in Amsterdam, op 16 mei 1987 onthuld door koningin Beatrix en Multatuli's uitgever Geert van Oorschot. Foto Ewald Vanvugt.

CENSUUR EN PROPAGANDA IN DE NEGENTIENDE EN TWINTIGSTE EEUW: DE ETHISCHE RICHTING

In de tweede helft van de negentiende eeuw zette voor Europa een nieuwe fase van de moderne tijd in. De stoommachine industrialiseerde hier allereerst de weefnijverheid, waardoor thuiswerk werd afgedankt en arbeiders massaal in fabrieken werden verzameld. Het aantal toepassingen van de stoommachine nam snel toe en daarmee het aantal fabrieken, de massamarkt en de massapers. De publieke opinie begon haar stem te verheffen, de politieke democratie brak door, de enge, oude standensamenleving maakte plaats voor brede zuilen en het kapitalisme

vestigde zijn heerschappij. Bewegingen en partijen voor de verheffing van de gewone man – communisme, socialisme, anarchisme – kwamen ook in Nederland op gang. Het was een tijd van emancipatie en verheffing, mogelijk gemaakt door almaar toenemende, van overzee aangevoerde welvaart.

Natuurlijk vond ook de arbeidersbeweging allerlei zaken van meer belang dan de koloniën. In het wereldbeeld van de meeste Nederlanders lag Azië nog altijd heel ver weg. En hoewel de reis sinds 1870 met stoomschepen en via het Suezkanaal aanzienlijk sneller ging dan de achttiende-eeuwse zeilreis van Holland rond de Kaap van Afrika naar Java van gemiddeld 150 dagen,[305] gingen nog betrekkelijk weinig mensen naar de Oost.

Het nieuwe evolutiedenken of evolutionisme van Charles Darwin en anderen bood Europeanen een comfortabel wereldbeeld. Volgens dit inzicht, toegepast op de rest van de wereld, waren de culturen overzee voorstadia van de Europese beschaving. Daarginds werd stamelend geuit wat hier al met krachtige stem werd gezegd. Men zag de geschiedenis van de mensheid als de beklimming van een reusachtige trap, met onderaan de ‘wilden’, de ‘inboorlingen’ en de ‘inlanders’ en op het portaal boven de Europese mens.

Sommige Europeanen die over het evolutionisme en de koloniale verhouding nadachten, begonnen de taak van de westerse heersers te herformuleren in termen van opvoeding, rijpmaking en verheffing van de onderdrukte volken. De fortuinlijke westerse mensen zouden hun broeders en zusters op de lagere traptreden gaan helpen op te klimmen.

Zonder de ontvolking en ontwrichting die Europeanen al eeuwen in de andere werelddelen aanrichtten in hun beschouwingen te betrekken, was het darwinisme een makkelijke verklaring voor de materiële verschillen. Tegelijk was het vanuit de verheven positie van de christelijke Europeanen nog altijd een *plicht* om de westerse beschaving overzee te verspreiden. Niet langer gaven Europeanen elkaar schouderklopjes omdat zij de koloniën en hun natuurlijke rijkdommen hadden veroverd. Nu vertelden zij elkaar ernstig dat zij een taak hadden om hun medemensen overzee te helpen om zichzelf en hun natuurlijke rijkdommen te ontwikkelen. Ooit in de

toekomst zouden ook zij het hoogste (Europese) niveau bereiken. Maar voorlopig moesten ze leiding aanvaarden.

Rond 1890 werd een nieuwe houding jegens de koloniën geboren waarbij pleidooien voor een 'zedelijke politiek en welvaartsbevordering' in de pers en het parlement geregeld aan de orde kwamen. Om hun overzeese veroveringen een respectabel aanzien te geven, spraken de Fransen over de *mission civilisatrice*, de Britten over de *white man's burden* en de Nederlanders over de 'ethische richting' in de koloniale politiek. Wanneer de mensen in de tropen eerlijkere prijzen voor hun producten en eerlijkere lonen voor hun arbeid zouden ontvangen, zou de welvaart van de wereld evenwichtiger worden verdeeld. Veel van wat toen werd gezegd klinkt waarschijnlijk vertrouwd voor ontwikkelingswerkers anno nu. Multatuli stond met zijn schepping Droogstoppel, de handelaar in koffie, aan het begin van deze beweging die zich afvroeg hoe de prijs van een kop thee of een reep chocola tot stand kwam.

De zogenoemde ethische richting in de koloniale politiek is een sterk voorbeeld van geslaagde politieke propaganda. Terwijl de verovering van Oost-Indië werd voltooid, vulden betrokkenen en belangstellenden in Nederland reeksen debatavonden en pamfletten met goede voornemens over de behandeling van de inheemse bevolking. Het werd een massabeweging voor een betere behandeling van de bevolking in de koloniën, terwijl tegelijkertijd een aaneenschakeling van gewelddadige veldslagen het grondgebied van Nederlandsch-Indië vergrootte en de bevolking verder verzwakte.

Er werd gesteld dat bij de verspreiding van de beschaving onder de primitieven barbaars optreden onvermijdelijk was: om de inheemse bevolkingen te kunnen verheffen, moesten zij immers eerst worden onderworpen. De ethische richting was 'kolonialisme met een menselijk gezicht', de veroveringspolitiek in de achtbare jas van de beschavingsmissie.

De oorlogsgeschiedenis raakte 'vergeten' door de vredespropaganda. Ondanks een aaneenschakeling van oorlogen en hongersnoden, wordt de periode tussen 1890 en 1910 nog altijd de ethische periode genoemd. Maar in de praktijk bleken 'ethisch' en 'kolonialisme' twee woorden te zijn die

elkaar tegenspraken en bij elkaar gezet *niets* betekenen: een contradictio in terminis.[306]

Net als in de tijd van Las Casas verkondigden velen dat zij expedities naar de andere werelddelen ondersteunden voor de bestwil van de plaatselijke mensen, om hen te bevrijden van opgedrongen bijgeloof, tirannieke heersers en een achterlijke levenswijze. In de traditie van de vroegmiddeleeuwse Latijnse kerkvader Augustinus, die het christelijke geweld tegen heidenen aanmoedigde als een daad van medeleven, of misericorditer, stelde de protestantse minister van Koloniën Alexander Idenburg in 1902 dat de koloniale oorlog in bepaalde gevallen 'de hoogste eis van naastenliefde' kon zijn.[307]

Zo valt het te rijmen dat toen de mooie woorden in Nederland werden uitgesproken het leger in Indië op kosten van de inheemse bevolking drastisch werd gemoderniseerd. Het was voor velen een eerlijke overtuiging: om de inlanders te kunnen verheffen, moesten zij eerst worden onderworpen. Zo nodig met karabijn en klewang kregen de primitieven de beschaving opgelegd.

KOLONIALE KRITIEK IN DE TWINTIGSTE EEUW: HENDRIK FREERK TILLEMA

Terwijl in de Indische archipel de gewelddadige inbezitneming van eilanden en landstreken in hoog tempo doorging, gepaard met veel oorlogsellende, was het voor velen in Nederland een broodwinning om te spreken en te schrijven over goede bedoelingen met de overheerste mensen. Iemand die oprecht dringend veranderingen wenste en daarover schreef was Hendrik Freerk Tillema (1870-1952). In Semarang in Nederlandsch-Indië was hij eerst apotheker en verwierf hij later een klein fortuin met het bottelen van *ajer blanda*, mineraalwater. Tillema gebruikte zijn winsten als frisdrankfabrikant deels om een beter leven voor de mensen in de kolonie te bepleiten. Als fotograaf legde hij de armoede in Oost-Indië op zo'n manier vast dat die onverbrekelijk werd verbonden met de luxe van de Nederlanders en de andere Europeanen. Als documentalist

van de Indische volksgezondheid werd hij de grondlegger van de Indische sociale fotografie.

H.F. Tillema (1870-1952), fabrikant van ‘gazeuse lemonades’ in Semarang op Java, laat zien hoe zijn ‘zorgvuldig bereide minerale tafelwater dient te worden ingeschonken’. Uit: E. Vanvugt, *Een propagandist van het zuiverste water* (1993). Collectie Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen. Inventarisnummer RV-10784-16.

Het Tillema-archief bevat stapels afbeeldingen van de kampongs, de bewoners en de permanente armoede waarin zij leefden. In eigen beheer gaf hij boeken uit met honderden pagina’s met gegevens over de armoede van de Indische bevolking, deels zelf geschreven, deels rapporten van anderen. Met zijn eerder verworven vaardigheid in het maken van reclame voor zijn mineraalwater ging hij daarnaast publiciteit maken voor de volksgezondheid.

In 1911 verscheen zijn boek *Riooliana*, met ruim veertig bladzijden, de helft tekst, de rest foto's en kaarten. Voor het eerst vraagt hij onbeschroomd aandacht voor de onderkant van de koloniale samenleving. Tillema bekijkt letterlijk de beerput van de koloniale tijd. Hij betoogt: 'Elk deugdelijk samenstel van riolen is duur, maar onmisbaar voor de bestrijding van infectieziekten.' De enkele foto's in *Riooliana* vormden het begin van zijn Indische beeldarchief.

Terwijl hij het succes van zijn mineraalwaterfabriek wist te vergroten, bleef hij de volksgezondheid in Semarang bestuderen. In 1913 gaf hij zijn eerste omvangrijke werk uit: *Van wonen en bewonen, van bouwen, huis en erf*, een pioniersstudie in ruim 150 bladzijden van een Indische stad. Met zijn realistische verslagen wilde hij concrete verbeteringen bewerkstelligen. En inderdaad kreeg een paar drukbevolkte stadskampongs een waterleiding met openbare kranen.

De goede kanten van de koloniale onderneming zag hij ook in de ziektebestrijding: 'Vaccineren is beschavingsarbeid van de hoogste orde.'[308] De regering zou volgens hem veel drastischer de problemen van ziekte, armoe en hygiëne moeten aanpakken.

Tillema is ook wel 'een soort van hygiënische Multatuli' genoemd, 'die tijdgenooten een akte van beschuldiging voor de voeten werpt'.[309] Tillema kan ook wel de Multatuli van de fotografie heten. Zoals Multatuli misstanden overzee in zijn teksten documenteerde, deed Tillema dat door middel van zijn foto's. Net als de schrijver wilde hij met zijn werk concrete toestanden verbeteren, terwijl hij ook onuitwisbare beelden van de Indische samenleving heeft overgeleverd.

H.F. Tillema trachtte de aandacht te vangen door middel van beeldcontrasten. De baboe met baby zette hij op het omslag van zijn boek *Kromoblanda*. Foto Charls & Co., Semarang 1910. Collectie Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen. Inventarisnummer RV-10784-114.

‘Moeder met stakkertje dat aan framboesia lijdt.’ Foto H.F. Tillema, Nieuw-Guinea 1924. Collectie Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen. Inventarisnummer RV-10757-188.

Tussen 1915 en 1923 verschenen de verschillende delen van zijn volgende project: *Kromoblanda*, wat (het samengaan van) bruin en blank betekent. Ordners vol zelfgemaakte foto’s en foto’s van anderen heeft hij verzameld en deels laten afdrukken in *Kromoblanda*. De zes delen die in zeven banden verschenen bestaan uit ruim 2100 grote bladzijden met de tekst gezet in twee kolommen, voorzien van veel statistisch materiaal en geïllustreerd met honderden ingekleefde zwart-witfoto’s. Doelbewust heeft hij de gangbare romantisch-esthetische kijk op tempo doeloe met koloniale families in behagelijke omstandigheden aangevuld met realistische documentairebeelden van de *orang ketjil* (de gewone man). Hierbij maakte hij graag gebruik van beeldcontrasten: naast de platen van tuinen vol goedgevoede Europeanen plaatste hij bijvoorbeeld reeksen van achterbuurten met behoeftige Indiërs. In de Indische fotografie zijn veel afbeeldingen van statige koloniale huizen bekend, maar alleen bij Tillema ook reeksen armoedige inheemse hutten. Hij liet de delen op eigen kosten

drukken in een oplage van duizend exemplaren, die hij over de jaren stuurde aan leden van de Staten-Generaal en de Volksraad en andere prominenten in Nederland en Indië. Het heeft hem tienduizenden guldens gekost, 'geld in Indië verdiend en op deze manier weer besteed voor dat land en de daar wonende mensen'.[310] Tillema kreeg een ridderorde, maar verder veranderde er weinig: bijna alle mensen in Nederlandsch-Indië moesten zich zonder riolering ergens langs een weg blijven behelpen.

H.F. Tillema maakte reeksen foto's van inheemse behoeftigen. Collectie Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen. Inventarisnummer RV-10757-266.

Zijn ideeën voor een rechtvaardiger verdeling van de welvaart ('het zijn tenslotte toch de tropische bewoners die het werk doen') gelden nog altijd. Zijn voorstel was simpel: als de rijke landen meer betalen voor de

grondstoffen en arbeid die de arme landen nu goedkoop moeten geven, zullen daar meer mensen beter gevoed en gezonder zijn en harder kunnen werken voor de algemene welvaart. Tegenwoordig wordt dit inzicht samengevat in de term 'fair trade'.

Hij meende dat als de westerlingen hun afhankelijkheid van tropische grondstoffen zouden beseffen – olie, rubber, kapok, copra en al die andere producten die aan hun comfort zoveel bijdroegen – zij uit een ingeboren gevoel voor rechtvaardigheid een deel van hun overvloed zouden doorgeven aan de mensen in de tropen. Hij maakte en verzamelde foto's van de inheemse arbeiders als het bewijs van zijn stelling dat het de tropische producten en de tropische mensen zijn die de luxe in het westen mogelijk maken. Zo stelde hij dat 'de dichtbevolkte delen van de aarde voor hun noodzakelijke levensbehoeften – zoals vetten, koolhydraten, genotmiddelen, rubber – aangewezen zijn op de tropen. Voor die voorziening zijn weliswaar westers intellect en westers kapitaal nodig, maar het zijn tenslotte toch de tropische bewoners die het werk doen. Hun armen worden vaak verlamd door de gevolgen, directe en indirecte, verbonden aan het streven de westerse samenleving van die vurig verlangde handelswaren te voorzien'.

Daarnaast behoorde Tillema ook tot de westerse traditie van schrijvers die 'het verdwijnen van de primitieve mens' vastlegden. Zo besloot hij op zestigjarige leeftijd niet langer het falen van de dagelijkse hygiëne op talloze plaatsen te documenteren, maar zich als filmer en etnograaf van de Dajak-stam op Centraal-Borneo op te werpen. Van alle plaatsen waar hij was geweest waren de binnenlanden van Borneo het minst beïnvloed door het koloniaal bewind. Opnieuw steunde zijn vrouw zijn onderneming en toonde hij zijn verbazende doorzettingsvermogen door zich op zijn leeftijd verder te bekwamen in het filmen met een 35-mm-camera in de tropen.

De Borneoreis duurde ruim een jaar en was een hoogtepunt in zijn rijke leven. Doodmoe kwam hij thuis, popelend om zijn films naar het laboratorium te brengen. Groot was de voldoening toen bleek dat het kwetsbare materiaal op de juiste wijze belicht was teruggekomen. In 1933 vertoonde hij zijn film *Naar Apo-Kajan*, 68 minuten zonder geluid, met een door hem ingesproken tekst.

Na een rustpauze van een jaar pakte hij de grote onderneming weer op. In 1938 verscheen zijn boek *Apo-Kajan: Een filmreis naar en door Centraal-Borneo*, met 336 afbeeldingen. Al kon hij de Dajaks niet voor ingrijpende veranderingen behoeden, hij zorgde ervoor dat zij op film en foto verder bestaan.

Onder de kritische Nederlandse kolonialen was Jacob Haafner de felste en is Multatuli de bekendste en welsprekendste. Tillema was de enige in Nederland – en waarschijnlijk ook daarbuiten – die zijn kritische kijk op de koloniale wereld heeft vastgelegd in een omvangrijk fotoarchief. Zijn fortuin stelde hem in staat op ruime schaal gebruik te maken van het vrij nieuwe en kostbare medium van de fotografie. Inhoudelijk heeft hij, vanuit zijn onafhankelijke positie, het aantal thema's in de Indische fotografie aanzienlijk uitgebreid.

Van apotheker en frisdrankfabrikant werd Tillema filantroop en als documentalist van de volksgezondheid in Nederlandsch-Indië werd hij de grondlegger van de Indische sociale fotografie. Zijn pleidooien voor fair trade en voor ziektebestrijding in de tropen door betere watervoorzieningen en rioleringen leverden Tillema een eredoctoraat van de Rijksuniversiteit Groningen op, maar moeten op internationale conferenties vandaag de dag nog altijd urgent worden herhaald. Een van zijn hoofdzorgen, de voortgaande verdwijning van de inheemse volken, is onverkort actueel.[311]

CENSUUR EN PROPAGANDA IN DE TWINTIGSTE EEUW

Aan het begin van de twintigste eeuw was Europa goed geïnformeerd over het grote doden overzee, omdat er zoveel mensen bij betrokken waren dat iedereen wel verhalen kende van familieleden of kennissen. De pers berichtte inmiddels voortdurend en openlijk over de vele gesneuvelde tegenstanders, ook om te benadrukken dat er onder de eigen troepen betrekkelijk weinig vielen. Kranten en tijdschriften berichtten geregeld over onlangs in de koloniën gesneuvelde militairen. Ook schreven meerdere ambtenaren en officieren anonieme en kritische of cynische verslagen over weerzinwekkende blunders en stommiteiten.

Tegelijkertijd verschenen er kinderboeken, romans, kranten, tijdschriften, foto's, toneelstukken, publicaties van kerken, overheid en wetenschap en nog veel meer drukwerk, die gezamenlijk complexe netwerken vormden van elkaar versterkende beeldvormers die de hele westerse samenleving doorlopend hielden ondergedompeld in de koloniale ideologie, de rechtvaardiging voor hun wereldheerschappij. Zij was nu eenmaal door God (of de natuur) uitverkoren en het was Gods plan (of onderdeel van de evolutie) dat primitieve of wilde volken plaats moesten maken voor de ontwikkelde of beschaafde volken.[312]

Een paar jaar later zou de Eerste Wereldoorlog een domper zetten op het negentiende-eeuwse vooruitgangsdenken. De term 'ethische koloniale politiek' ontlokte toen al aan velen een schampere lach. Kort daarna was al het 'ethische gezweef' voorgoed voorbij en stond het economische belang van de koloniën voor het moederland weer openlijk voorop.

Net zo springlevend als de economische macht van de koloniale ondernemingen in de Oost, bleef de macht van de koloniale propaganda in Nederland. Medaille-uitreikingen, prijstoekenningen, parades, galabanketten, monumenten, museale uitstallingen, gesponsorde boekuitgaven en andere fanfares en propaganda-instrumenten riepen telkens opnieuw zo'n respectabel beeld op dat de meeste mensen geloofden dat de koloniale ondernemingen veel goeds hadden gebracht aan de mensen overzee. Sinds het parlementaire toezicht bestond, deden horden ambtenaren in ministeries en op universiteiten hun best op het verdraaien van de feiten, omdat het zeggen van dingen die hun bazen bevielen hun werk was. Ook dit gaat tot op heden door. Een Leidse hoogleraar verklaarde onlangs in de pers nog dat hij weinig onderzoek had verricht naar de gewelddaden door Nederlandse militairen tijdens de oorlog van 1945-1949 in Indonesië 'omdat je wel heel sterk in je schoenen moest staan' om tegen de dominante opvatting in te gaan.[313] Nog lang werden Nederlanders die de nationalisten steunden als vijanden van het vrije Westen gezien. Volgens velen waren berichten over misdaden gepleegd door Nederlandse militairen niets dan communistische propaganda.

Door de menselijke neiging om de wereld te zien door de bril van het wenselijke zijn de Nederlanders slachtoffers van hun eigen propaganda

geworden. Aan het begin van de Indonesische vrijheidsoorlog bestond in Nederland de neiging om de kracht van de republikeinse tegenstander zwaar te onderschatten. Bijna niemand had de verbeten vrijheidsoorlog en de algemene haat van de bevolking tegen de bezetters voorzien. Ook de wijde steun aan de vrijheidsstrijders was een verrassing.

In Nederland spreken velen tot op heden bescheiden over 'politionele acties' alsof de enorme militaire inspanningen slechts schermutselingen en rellen betroffen. De term 'politionele acties' is een sterk staaltje van politieke woordkunst, vermoedelijk een van de succesvolste vondsten van de Rijksvoorlichtingsdienst. Politici, ambtenaren en militairen noemden de opstandige nationalisten 'extremisten, moordenaars, belhamels, opruiers, rovers, *rampokkers*'.

Persvrijheid heeft in Nederlands Oost-Indië nooit bestaan. Persbreidel en propaganda vormden samen de zoetige tempodoeloe-kijk op Oost-Indië waarmee in het moederland eigenlijk iedereen was opgevoed: het waanidee dat 'de meeste Indonesiërs zich onder het Nederlandse gezag wél bevonden'.[314] Wie heimwee naar tempo doeloe heeft, wil niet weten wat toen is gebeurd. Zo was het eeuwen gegaan. Barsten in de koloniale macht waren vanouds zeldzaam. In elke nieuwe generatie moesten individuele doorzetters deze samenzwering van de samenleving bevechten, zelf de gruwelen van het voorvaderlijke optreden overzee ontdekken en ervan getuigen. Slechts weinigen durfden hun loopbaan te riskeren door de waarheid die zij voor hun ogen zagen gebeuren openbaar te maken.

271 Vogel: 228.
272 Las Casas.
273 Barend van Haeften: 127.
274 *Roofgoed*: 1550: Debat tussen Las Casas en Sepúlveda.
275 Baudet: 47.
276 Hanke 1974: *passim*.
277 Cummins: 14.
278 Elliott: 48.
279 Handelingen 17: 26.
280 Bakhuizen van den Brink: 185.
281 Roldanus *passim*.
282 Lindeboom: 340.
283 Den Tex: 263.
284 Huizinga 2: 453.
285 Huizinga 2: 456.
286 Kalff 1916: 46
287 Hallema.
288 Colenbrander, *Coen 4*: 619.
289 Colenbrander, *Coen 4*: 620. Romein 2: 709.
290 Coolhaas 1974.
291 Stapel 1941: 13.
292 Van Opstall: 180.
293 Huizinga 4: 349-350 en Huizinga 2: 384.
294 Den Heijer 1994: 98.
295 Haafner 1992: 164.
296 Haafner 1992: 169. Haafner 1993: 114-115.
297 Haafner 1993: 128.
298 Slicher van Bath 1992: 105.
299 Van Vloten 1880: 151.
300 Van 't Veer 1958: 169.
301 Huet 22: 158.
302 Multatuli VW 2: 269.
303 Gordon 2010b.

304 Stokvis.
305 Romein.
306 Brugman en Schröder: 45.
307 Stokvis.
308 Tillema 1926 afb. 182.
309 Netscher's Revue, 1 december 1921.
310 Keuning: 475.
311 Vanvugt 1993: 158-163.
312 Wertheim 1960: 443 en 462.
313 Wim van den Doel, geciteerd in: Anne-Lot Hoek, *NRC Hand*els*blad*, 16 september 2016.
314 De Jong 12: 977.

Bronnen

Susan F. Bailey, *Women and the British Empire. An Annotated Guide to Sources* (New York/London 1983).
J.N. Bakhuizen van den Brink en J. Lindeboom, *Handboek der kerkgeschiedenis II* (Den Haag 1946).
Evelien Bakker e.a., *Geschiedenis van Suriname. Van stam tot staat* (Zutphen 1998).
Leo Balai, *Het slavenschip Leusden. Slavenschepen en de West-Indische Compagnie 1720-1738* (Zutphen 2011).
W.J. van Balen, *Holland aan de Hudson* (Amsterdam 1943).
Marijke Barend-van Haeften, *Oost-Indië gespiegeld. Nicolaus de Graaff, een schrijvend chirurgijn in dienst van de VOC* (Zutphen 1992).
J.C. Baud, 'Proeve van eene geschiedenis van den handel en het gebruik van opium in Nederlandsch-Indie' in: *BKI I* (1853), 79-220.
Baudet 1959: H. Baudet, *Het paradijs op aarde. Gedachten over de verhouding van de Europese tot de niet-Europese mens* (Assen 1959).
Baudet 1983: H. Baudet en M. Fennema, *Het Nederlands belang bij Indië. Analyse van de politieke en economische gevolgen van de dekolonisatie* (Utrecht 1983).
H.C.J. ter Beek, 'Lombok 1894-1934' in: *Indische Gids* (1934), 769-784; 856-881.
Beeldengids Nederland, redactie M. Beerman e.a. (Rotterdam 1994).
Richard Bernstein, *The East, the West and Sex. A History of Erotic Encounters* (New York 2009).
Urs Bitterli, *Die 'Wilden' und die 'Zivilisierten'. Grundzüge einer Geistes- und Kulturgeschichte der europäisch-überseeischen Begegnung* (1976; ed. Munchen 1982).
Blussé 1986: Leonard Blussé, *Strange Company. Chinese Settlers, Mestizo Women and the Dutch in VOC Batavia* (Dordrecht-Holland/Riverton 1986).

Blussé 1989: Leonard Blussé, *Tribuut aan China. Vier eeuwen Nederlands-Chinese betrekkingen* (Amsterdam 1989).
L.J.M. Boegheim, 'Munten uit de Lombok-schat' in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde 83* (Amsterdam 1996), 111-140.
Willem IJsbrantsz. Bontekoe, *Journael ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische reyse* (1646), met de nieuwe ondertitel: *De wonderlijke avonturen van een schipper in de Oost 1618-1625*, bezorgd door V.D. Roeper (Amsterdam 1996).
Ernst van den Boogaart, 'De Nederlandse uitbeelding van de Europese superioriteitsclaim' in: *Amerika, bruid van de zon. 500 jaar Latijns-Amerika en de Lage Landen* (Gent 1992), 121-128.
Joerie Boom, 'Nieuw bewijs van massa-executie in Indonesië' in: *De Groene Amsterdammer* (8 oktober 2008).
C.R. Boxer, *Mary and Misogyny. Women in Iberian Expansion Overseas 1415-1815* (Londen 1975).
J. van den Brand, *De millioenen uit Deli* (Amsterdam 1902), in: J. Breman, *Koelies, planters en koloniale politiek* (Leiden 1992).
J. Breman, *Koelies, planters en koloniale politiek* (1987; derde herziene druk, Leiden 1992).
J. Breman, *Koloniaal profijt van onvrije arbeid. Het Preanger stelsel van gedwongen koffieteelt op Java* (Amsterdam 2010).
Johan Brouwer, *Johanna de Waanzinnige. Een tragisch leven in een bewogen tijd* (Amsterdam 1940, ed. 1949).
J. Brugman en F. Schröder, *Arabic Studies in the Netherlands* (Leiden 1979).
H. Brugmans (red.), *Historisch leesboek* (Den Haag 1906).
C. H. Th. Bussemaker, 'De voorbereiding van de Generale Unie' in: H. Brugmans (red.), *Historisch leesboek* (Den Haag 1906), 148-189.

Bartolome de Las Casas, *Brevísima relación de la destruición de las Indias* (Sevilla 1552), red. Andre Saint-Lu (Madrid 1996), vertaald en ingeleid door Michel van Nieuwstadt, *De verwoesting van de West-Indische landen* (Nijmegen 1992).

K.N. Chaudhuri, *Trade and Civilisation in the Indian Ocean. An Economic History from the Rise of Islam to 1750* (Cambridge 1985).
J.A. van der Chijs, *De vestiging van het Nederlandsch gezag over de Banda Eilanden, 1599-1621* (Batavia 1886).
H.T. Colenbrander, *Jan Pietersz. Coen. Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië,* aangevuld door W.Ph. Coolhaas (zeven delen, Den Haag 1913-1934).
W.Ph. Coolhaas, 'Wie was de schrijver van de "Tegenwerpinge" tegen Coen's kolonisatieplannen,' in: *BKI* (1974), 297-305.
Robert Cribb, *Historical Atlas of Indonesia* (Richmond 2000).
J.S. Cummins, *Las Casas goes East*, in: *The Hakluyt Society Annual Report* (Londen 1985).
Philip D. Curtin, *Cross-cultural Trade in World History* (Cambridge 1984).

Remmelt Daalder e.a. (red.), *Slaven en schepen. Enkele reis, bestemming onbekend* (Amsterdam/Leiden 2001).
Van Dam 1942: J.J.M. van Dam, 'De taal van Jantje Kaas en zijn jongens' in: *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde 82* (Batavia 1942), 62-209.
Van Dantzig 1968: A. van Dantzig, *Het Nederlandse aandeel in de slavenhandel* (Bussum 1968).
Van Dantzig 1980: Albert van Dantzig, *Forts and Castles of Ghana* (Accra 1980).
F. Dekker, *Voortrekkers van Oud-Nederland in Engeland, Frankrijk, Achter-Indië, Formosa en Perzië* (Den Haag 1947).
Denys Delâge, *Bitter Feast. Amerindians and Europeans in Northeastern North America, 1600-1664,* Franse editie (1984) vertaald door Jane Brierley (Vancouver 1993).
Jan Maarten Fiedeldij Dop en Yvonne Simons, *Alweer iets groots verricht. Hoe Nederland zijn Indië-deserteurs tot de laatste man berechtte* (doctoraalscriptie Amsterdam 1983).

J.H. Elliott, *The Old World and the New World, 1492-1650* (Cambridge 1970).
Enc.N.I: *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*, (Leiden/Den Haag vier delen 1896; tweede druk, vier delen en vier supplementen, 1917-1939).
W.J.M. van Eysinga, *Huigh de Groot. Een schets* (Haarlem 1945).

Katharine Fremantle, *Beelden kijken. De kunst van Quellien in het Paleis op de Dam* (Amsterdam 1977).
Willem Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen 1995).
Robert Fruin, *Opstellen over Willem van Oranje*, samengesteld en ingeleid door W.J. Smit (elfde druk, Utrecht 1960).

Mozes Heiman Gans, *Memorboek. Platenatlas van het leven der joden in Nederland van de middeleeuwen tot 1940* (Baarn 1971).
Charles Gehring, 'Peter Minuit's Purchase of Manhattan. New Evidence,' in: *De Halve Maen* (1988), 6-7.
Gerretson 1941: F.C. Gerretson, 'Indië in Azië' in *Daar werd wat groots verricht* (Amsterdam 1941), 66-80.
Gerretson 1944: F.C. Gerretson, *Coens eerherstel* (Amsterdam 1944).
Anton Gill, *Ruling Passions. Sex, Race and Empire* (Londen 1995).
E.C. Godee-Molsbergen, *Jan van Riebeeck en zijn tijd* (Amsterdam 1943).
J. van Goor, 'De Lombokexpeditie en het Nederlandse nationalisme' in: J. van Goor (red.), *Imperialisme in de marge. De afronding van Nederlands-Indië* (1986), 19-170.
Gordon 2010a: Alec Gordon, 'Lies, Damned Lies and Statistics: Calculating the Size of Indonesia's Colonial Surplus in the Cultivation System, 1831- 1877' in: *Asian Journal of Social Science*, *38* (2010), 759-784.
Gordon 2010b: Alec Gordon, 'Netherlands East Indies: The Large Colonial Surplus of Indonesia, 1878-1939' in: *Journal of Contemporary Asia*, *3* (2010), 425-443.

De Graaf 1949: H.J. de Graaf, *Geschiedenis van Indonesië* (Den Haag/Bandung 1949).
De Graaf 1955: H.J. de Graaf (red.), *Nederlanders over de zeeën. 350 jaar geschiedenis van Nederland buitengaats* (tweede herziene editie, Utrecht 1955).
Nicolaus de Graaff, *Reisen van Nicolaus de Graaff. Gedaan naar alle gewesten des Werelds 1639 1687.* Hierin opgenomen: Nicolaus de Graaff, *Oost-Indische spiegel* (1703). Toegelicht door J.C.M. Warnsinck (WLV 33 Den Haag 1930).

Haafner 1992, 1995, 1997: Jacob Haafner, *De werken van Jacob Haafner,* ingeleid en bezorgd door J.A. de Moor en P.G. van der Velde (WLV 91, 94 en 96, Zuthpen 1992, 1995 en 1997).
Haafner 1993: Jacob Haafner, *Verhandeling over het nut der zendelingen en zendelings/genootschappen* (Haarlem 1807; tweede druk, Amsterdam 1823); derde druk met de nieuwe ondertitel: *Een kritiek op zending en kolonialisme*, bezorgd door J.A. de Moor en P. van der Velde (Hilversum 1993).
F. de Haan, *Uit de nadagen van de 'Loffelijke Compagnie'*, ingeleid en bezorgd door Rob Nieuwenhuis (Amsterdam 1984).
A. Hallema, 'Steven van der Haghen. De Amersfoortsche admiraal en veroveraar der Molukken' in: *De Nieuwe Gids* (1925), 348-365.
Hanke 1974: Lewis Hanke, *All Mankind is One. A Study of the Disputation Between Bartolomé de Las Casas and Juan Ginés de Sepúlveda on the Religious and Intellectual Capacity of the American Indians* (De Kalb 1974).
C.J. Hasselman, *The Royal Colonial Institute at Amsterdam. Origin, Scope and Future* (Amsterdam 1926).
Henk den Heijer, *De geschiedenis van de WIC* (Zutphen 1994).
Linda Marinda Heywood en John K. Thornton, *Central Africans, Atlantic Creoles, and the Foundation of the Americas, 15851660* (Cambridge/New York 2007).
Anne-Lot Hoek, 'Op de vlucht neergeschoten', in: *NRC Handelsblad*, 15 augustus 2015.

Anne-Lot Hoek, 'Iedereen wist het, maar niemand kon het zeggen', in: *NRC Handelsblad*, 16 september 2016.
B. Hoetink, 'Ni Hoekong, kapitein der Chineezen in Batavia in 1740' in: *BKI* (1918), 447-518.
Wim Hoogbergen en Marjo de Theye, 'Surinaamse vrouwen in de slavernij' in: Reijs e.a. (red.), *Vrouwen in de Nederlandse koloniën. Zevende jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Amsterdam 1986), 126-151.
Huet 1881-1888: Cd. Busken Huet, *Litterarische fantasiën en kritieken* (25 delen plus registerdeel, Haarlem 1881-1888).
Huet 1898: Cd. Busken Huet, *Het land van Rembrand* (twee delen in drie banden, derde druk, Haarlem 1898).
Huizinga VW: J. Huizinga, *Verzamelde Werken* (negen delen, Haarlem 1948-1953).
Hyam 1976: Ronald Hyam, *Britain's Imperial Century, 1815-1914* (New York 1976).
Hyam 1990: Ronald Hyam, *Empire and Sexuality: the British Experience* (Manchester 1990).

H.A. Idema, 'De oorzaken van den opstand van Saparoea in 1817' in: *BKI* (1923), 598-641.
Willem IJzereef, *De Zuid-Celebes Affaire* (Dieren 1984).

L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (delen 11 en 12 in zeven banden, Den Haag 1984-1988).

S. Kalff, *De 'Loffelijcke Compagnie'. Historisch overzicht der O-I. Compagnie* (Amsterdam 1916).
A.H. van Kampen, *Beschaving zonder masker* (Amsterdam 1936).
Antony van Kampen, *Een kwestie van macht. Het leven van L.J.A. Schoonheyt* (Bussum 1975).
A.R. Kelder, 'De Lombokschat' in: *Muntkoerier*, 2 (2001), 4-8.
Ineke van Kessel, *Zwarte Hollanders. Afrikaanse soldaten in Nederlands-Indië* (Amsterdam 2005).

J. Keuning, 'Dr. H.F. Tillema: zijn streven en werk' in: *Indonesië* (1953), 472-477.
J.J. Kiewiet de Jonge, 'De tweede volksraadzitting' in: *De Gids* (1914), 97-126; 328-366.
D.M.G. Koch, *Om de vrijheid. De Nationalistische beweging in Indonesië* (Djakarta 1950).
Wim Klooster, *Illicit Riches. Dutch Trade in the Caribbean, 1648-1795* (Leiden 1998).
H.H. van Kol, *Handelingen Tweede Kamer* (8 november 1906), 235-237.
Anton de Kom, *Wij slaven van Suriname* (Amsterdam 1934; vierde druk 1975).
Ype Koopmans, 'Stenen des aanstoots. Van Heutsz-monumenten in Nederland en voormalig Nederlands-Oost-Indië', in: *Jong Holland*, *3* (1986), 27-45.
Alfons van der Kraan, *Lombok. Conquest, Colonization and Underdevelopment, 1870-1940* (Singapore 1980).
G.J. Kruijer, *Suriname en zijn buurlanden. Lichtplekken in het oerwoud van Guyana* (Meppel 1951).
Kuitenbrouwer 1978: M. Kuitenbrouwer, 'De Nederlandse afschaffing van de slavernij in vergelijkend perspectief' in: *BMGN* (1978), 69-100.
Kuitenbrouwer 2001: Maarten Kuitenbrouwer, *Tussen oriëntalisme en wetenschap. Het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde in historisch verband, 1851-2001* (Leiden 2001).

Donald F. Lach en Edwin J. van Kley, *Asia in the Making of Europe, vol. III: A Century of Advance* (vier delen, Chicago 1994).
J.C. Lamster, *J.B. van Heutsz* (Amsterdam 1945).
Rémy Limpach, *De brandende kampongs van Generaal Spoor* (Amsterdam 2016).
J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het christendom* (Arnhem 1929).
L. Frank van Loo, *'Den arme geven…' Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965* (Meppel 1981).

Pauline Lunsingh Scheurleer, *Asiatic Art in the Rijksmuseum Amsterdam* (Amsterdam 1985).

Peter C. Mancall, *Hakluyt's Promise. An Elizabethan's Obsession for an English America* (New Haven & Londen 2007).
W.C. Mees, *Maria Quevellerius. Huisvrouw van Jan van Riebeeck en haar omgeving* (Assen 1952).
Jose Antonio Gonsalves de Mello, *Nederlanders in Brazilië (1624-1654). De invloed van de Hollandse bezetting op het leven en de cultuur in Noord-Brazilië,* vertaald uit het Portugees (eerste ed. 1947) door G.N. Visser, opnieuw bewerkt door B.N. Teensma (Zutphen 2001).
Johann Jacob Merklein, *Reise nach Java, Vorder- und Hinter-Indien, China und Japan 1644-1653* (eerste uitgave 1663), Naber 3 (1930). Hertiteld *Reise nach Ostasien*, inl. Alfred Esterman met schets van de familie Merklein door Gert Wunder (München 1985).
J.C. Mollema, *De Nederlandse vlag op de wereldzeeën. Op gegist bestek*, tweede sterk ingekorte editie (Amsterdam 1962).
Noel Mostert, *Frontiers. The Epic of South Africa's Creation and the Tragedy of the Xhosa People* (New York 1992).
Multatuli, *Volledig Werk* (25 delen, Amsterdam 1973-1995).

Hendrik E. Niemeijer, *Batavia. Een koloniale samenleving in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2005).
G. Nypels, *De expeditiën naar Bali in 1846, 1848, 1859 en 1868 en de daaruit te putten lessen* (Haarlem 1897).

M.E. van Opstall, 'Laurens Reael in de Staten-Generaal, het verslag van Reael over de toestand in Oost-Indië' in: *Nederlandse Historische Bronnen* (Den Haag 1979), 175-213.
Paul Otto, *The Dutch-Munsee Encounter in America. The Struggle for Sovereignty in the Hudson Valley* (New York/Oxford 2006).
A. Oxenaar, *Centraal Station Amsterdam. Het paleis voor de reiziger* (Den Haag 1989).

Ruud Paesie, *Lorrendrayen op Africa. De illegale goederen- en slavenhandel op West-Afrika 1700-1734* (Amsterdam 2008).
Geoffrey Parker, *Success Is Never Final. Empire, War and Faith in Early Modern Europe* (New York 2002).
Klaus Pohl (red.), *Ansichten der Ferne. Reisephotographie 1850-heute* (Anabas 1983).
Dirck Gerritsz Pomp, *De eerste Nederlander die China en Japan bezocht*, naar Spaanse bescheiden bewerkt door J.W. IJzerman (WLV 9 Den Haag 1915).
J.M. Postma, *The Dutch in the Atlantic Slave Trade 1600-1815* (Cambridge 1990).
L.R. Priester, *De Nederlandse houding ten aanzien van de slavenhandel en slavernij 1596-1863* (Middelburg 1987).
J. Presser e.a., *De Tachtigjarige Oorlog* (1943; ed. Amsterdam 1948).
Jan Pronk, 'Het laatste woord over Multatuli is nog niet geschreven,' in: *Over Multatuli*, 36 (1996), 3-8.
Jan Piet Puype en Marco van der Hoeven (red.), *Het arsenaal van de wereld.De Nederlandse wapenhandel in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1993).

Tapan Raychaudhuri, *Jan Company in Coromandel 1605-1690. A Study in the Interrelations of European Commerce and Traditional Economies* (Den Haag 1962).
Anthony Reid (red.), *Slavery, Bondage and Dependency in Southeast Asia* (Queensland 1983).
Willem Remmelink, *The Chinese War and the Collapse of the Javanese State 1725-1743* (Leiden 1994).
Cornelia Roldanus, *Zeventiende-eeuwse geestesbloei* (Utrecht/Antwerpen 1961).
Romein 1976a: Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (1938-1940; ed. Amsterdam 1976).
Romein 1976b: Jan en Annie Romein e.a., *De Lage Landen bij de zee* (1934; herziene ed. Amsterdam 1976).

James Rush, *Opium Farms in Nineteenth-Century Java. Institutional Continuity and Change in a Colonial Society, 1860-1910* (proefschrift New Haven 1977); met twee toegevoegde hoofdstukken uitgegeven als *Opium to Java* (Ithaca/Londen 1999).
E.M. Ruttenber, *Indian Tribes of Hudson's River to 1700* (1872; herdruk Saugerties 1992).

J.F. Scheltema, *De opiumpolitiek der Regering en de vrijheid van drukpers in Nederlandsch-Indië* (Den Haag 1903).
G.J. Schutte, *De Nederlandse Patriotten en de koloniën. Een onderzoek naar hun denkbeelden en optreden 1770-1800* (Utrecht 1974).
Harm Scholtens, *Rawahgedeh, 9 december 1947, een nieuwe Nederlandse versie?* (doctoraalscriptie 2008), geciteerd in Boom (2008).
Robert C.-H. Shell, *Children of Bondage. A Social History of the Slave Society at the Cape of Good Hope, 1652-1838* (Johannesburg 1994; ed. 1997).
J.P. Siwpersad, *De Nederlandse regering en de afschaffing van de Surinaamse slavernij 1833-1863* (Groningen/Castricum 1979).
B.H. Slicher van Bath, *Indianen en Spanjaarden. Latijns-Amerika 1500-1800* (Amsterdam 1992).
C. Snouck Hurgronje, *Colijn over Indië* (brochure Amsterdam 1928).
Stapel 1941: F.W. Stapel, *De Gouverneurs-Generaal van NederlandschIndië in woord en beeld* (Den Haag 1941).
Stapel 1943a: F.W. Stapel, *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië* (tweede bijgewerkte uitgave, Amsterdam 1943).
Stapel 1943b: F.W. Stapel, *De Oostindische Compagnie en Australië* (Amsterdam 1943).
Stapel 1963: F.W. Stapel, *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië* (Amsterdam 1963).
J.E. Stokvis, *Van wingewest naar zelfbestuur in Nederlandsch-Indië* (Amsterdam 1922).
Ann Laura Stoler, 'De fatsoenering van het imperiale rijk' in: *De Gids* (mei-juni 1991), 418-447.

Taylor 1986: Jean Gelman Taylor, 'Europese en Euraziatische vrouwen in Nederlands-Indië in de voc-tijd', zie J. Reijs e.a. (red.), *Vrouwen in de Nederlandse koloniën. Zevende jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Amsterdam 1986), 10-33.
Taylor 1988: Jean Gelman Taylor, *Smeltkroes Batavia. Europeanen en Euraziaten in de Nederlandse vestigingen in Azië* (Groningen 1988).
H. Terpstra, *De Nederlanders in Voor-Indië* (Amsterdam 1947).
Jan den Tex, *Johan van Oldenbarnevelt* (verkorte editie, Den Haag 1980).
Thomas Theye (red.), *Der geraubte Schatten. Eine Weltreise im Spiegel der ethnographischen Photographie* (Münster 1989).
Hugh Thomas, *The Slave Trade. The Story of the Atlantic Slave Trade 1440-1870* (New York 1998).
H.F. Tillema, *Zonder tropen geen Europa* (Den Haag 1926).
H.R. Trevor-Roper, *Religion, the Reformation and Social Change* (Londen 1967).
Richard C. Trexler, *Sex and Conquest. Gendered Violence, Political Order, and the European Conquest of the Americas* (Cambridge 1995).
Carl A. Trocki, *Opium, Empire and the Global Political Economy. Asian Opium Trade 1750-1950* (Londen/New York 1999).

Vanvugt 1985: Ewald Vanvugt, *Wettig opium. 350 jaar Nederlandse opiumhandel in de Indische archipel* (Haarlem 1985). Verkorte pocketeditie (Amsterdam 1995).
Vanvugt 1988: Ewald Vanvugt, *Het dubbele gezicht van de koloniaal. Nederlandsch-Indië herontdekt* (Haarlem 1988).
Vanvugt 1993: Ewald Vanvugt, *Een propagandist van het zuiverste water. H.F. Tillema (1870-1952) en de fotografie van tempo doeloe* (Amsterdam 1993).
Vanvugt 2010: Ewald Vanvugt, *Roofgoed. Het Europees museum van overzee gestolen schatten – met de monumenten voor de dieven* (Soesterberg 2010).

Van 't Veer 1958: Paul van 't Veer, *Geen blad voor de mond. Vijf radicalen uit de negentiende eeuw* (Amsterdam 1958).
Van 't Veer 1969: Paul van 't Veer, *De Atjeh-oorlog* (Amsterdam 1969).
Charles Verlinden, *Het ontstaan van de Atlantische beschaving. Van Renaissance tot Verlichting* (Gent 1965).
Markus Vink, '"The World's Oldest Trade": Dutch Slavery and Slave Trade in the Indian Ocean in the Seventeenth Century' in: *Journal of World History 14*, 2 (2003), 131-177.
Bernard H.M. Vlekke, *Geschiedenis van den Indischen archipel* (Roermond 1947).
J. van Vloten, *Nederlandsch dicht en ondicht der negentiende eeuw. Bloemlezing uit het Nederlandsche proza met biografische schetsen Van der Palm-Koenen* (derde druk, Zwolle 1880).
Jaap Vogel, *De opkomst van het Indocentrische geschiedbeeld. Leven en werken van B.J.O. Schrieke en J.C. van Leur* (Hilversum 1992).
David Pietersz de Vries, *Korte historiael ende Journaels Aenteyckeninge, van verscheyden voyagiens in de vier deelen des wereldts-ronde, als Europa, Africa, Asia ende America gedaen* (Hoorn 1655), bezorgd door H.T. Colenbrander (WLV 3 Den Haag 1911).
G.S. Vrijburg e.a., *Een ereschuld ingelost. 25 jaar na de capitulatie van Japan* (Den Haag 1973).
L.C. Vrijman, *Slavenhalers en Slavenhandel* (tweede druk, Amsterdam 1943).

E.T. Waaldijk, *Die Rolle der Niederländische Publizistik bei der Meinungsbildung hinsichtlich der Aufhebung der Sklaverei in den Westindischen Koloniën* (Münster 1959).
Kerry Ward, *Networks of Empire. Forced Migration in the Dutch East India Company* (Cambridge 2009, ed. 2011).
Wim Wennekes, *Gouden handel. De eerste Nederlanders overzee en wat zij daar haalden* (Amsterdam/Antwerpen 1996).
W.F. Wertheim, 'Doopceel van de dichter van de Vloekzang' in: *BKI* (1960), 437-480.
J. Wolbers, *Geschiedenis van Suriname* (Amsterdam 1861).

Eric R. Wolf, *Europe and the People Without History* (Berkeley 1982, ed. 1997).
Coby van der Wurf-Bodt, 'Het kazerneconcubinaat in Indië' in: *Spiegel Historiael* (mei 1989): 222-226.

Henri van der Zee, *'s Heeren slaaf Capitein* (Amsterdam 2000).
H.C. Zentgraaff, *Atjeh* (Batavia 1938).